

mocena a neprosadila se. Stavové se v této souvislosti obrátili na Františka Palackého se žádostí o historický výklad proměn českého zemského zřízení. Zemský historiograf jim vyhověl, zároveň však dal ve svém elaborátu průchod liberálnímu přesvědčení, že

„feudálním stavům původně podkladem byla hmotná přesila jednotlivcova a tento podklad pokrokem mechaniky a fyziky od té doby nenahraditelně zmizel: domnívám se, že důsledně souditi musím, že feudálním stavům všech podmínek k dalšímu trvání za naší doby se nedostává a vždycky se nedostávati bude, a že tudy každý pokus udržeti je ve staré podobě nebo na novo uvésti v život musí rozbíti se o nemožnost“.

Na protilehlém politickém křídle se zároveň už začal formovat **radikálně demokratický tábor** studentů a drobných řemeslníků, jehož nejdůležitějším střediskem byl tajný spolek *Repeal* (pojmenovaný podle irského vzoru). Politicky aktivní složky českého národa tedy druhá polovina čtyřicátých let zastihuje v situaci, kdy se jejich nespokojenost s daným stavem začíná projevovat už konkrétními, byť zatím ještě nesmělymi, politickými akcemi. K tomu je pak nutné přičíst i skutečnost, že také dosud **politicky indifferenční venkov**, kde ovšem stále dřímala latentní nespokojenost s přežíváním poddanským poměrů, byl ze své letargie vyburčován obilní krizí.

III. EVROPA A ČESKÉ ZEMĚ V DOBĚ „JARA NÁRODŮ“

III/1 Revoluce roku 1848/49

V předvečer roku 1848 se téměř v celé Evropě projevovала unáhlenost výroku rakouského císaře Františka I., který kdysi prohlásil: „*Mne a Metternicha to ještě přečká!*“ Panovník tím myslel protirevoluční systém Svaté aliance a v jeho vlastním případě se prorocký výrok naplnil (František I. zemřel roku 1835). Ovšem kancléři Metternichovi bylo souzeno dožít se rozsáhlé revoluční vlny – reminiscence Velké francouzské revoluce – již se svým celoživotním dílem pokoušel marně postavit hráz. Předehrou výbuchu, který otřásl celým kontinentem, se stalo vítězství liberálně demokratických kantonů nad konzervativními (*Sonderbund*) v občanské válce ve Švýcarsku roku 1846.

V lednu 1848 propukly nepokoje v Palermu a Neapoli (*Království obojí Sicílie*), jež měly za následek vyhlášení ústavy. Konečný signál k revoluční ofenzivě však zazněl – jak jinak – z **Paříže**. V noci na **24. února 1848** vyrostly ve městě barikády a monarchie Ludvíka Filipa Orleánského se bez odporu zhroutila. Dne **25. února** byla Francie vyhlášena **republikou**. Nově zvolené ústavodárné shromáždění však odmítlo radikální řešení sociální otázky. Tím nepřímo dalo popud k **červnovému povstání** pařížského děl-

nictva, které vojensky potlačil generál Cavaignac. V prosinci 1848 byl zvolen prezidentem republiky Ludvík Napoleon Bonaparte, synovec Napoleona I. Roku 1852 provedl Bonaparte **státní převrat** a prohlásil se císařem jako Napoleon III.

Revoluce neobyčejně oživila **italské národní obrození** (*risorgimento*). Obyvatelstvo Apeninského poloostrova doufalo, že se do jeho čela postaví buď papež Pius IX. (který však z vlasteneckých snů záhy vystřízlivěl), nebo sardinský král Karel Albert ze savojského rodu. Následkem povstání v Miláně a Benátku se musely rakouské posádky stáhnout do nevelkého, ale dobře opevněného území mezi řekami Addou a Adiží. *Sardinci*, kteří obsadili Milánsko a postupovali na Benátky, byly poraženi 25. 7. 1848 maršálem Radeckým u **Custozy**. Po několikaměsíčním příměří utrpěl Karel Albert další drtivou porážku 23. 3. 1849 u **Novarry** a vzdal se sardinského trůnu ve prospěch svého synovce Viktora Emmanuela II., který uzavřel s Radeckým mír. Rakouské, francouzské, španělské a neapolské oddíly pak ovládly i poslední dvě revoluční bašty v Itálii — **Benátky a Řím**.

V **Německu** liberálové navázali na tradice spolkového shromáždění ve Frankfurtu nad Mohanem a svolali do tohoto města 31. 3. 1848 *Prozatímní parlament* (*Vorparlament*), který měl rozhodnout o vypracování jednotné ústavy, o vypsání celoněmeckých voleb do řádného parlamentu a o vyhlášení spolkového státu. Z voleb vzešlý německý parlament pak skutečně 18. května zahájil svou činnost, ovšem nesledoval jen maloněmecké sjednocovací koncepce, nepočítající se začleněním Rakouska. Projevovaly se v něm i tendence velkoněmecké, to znamená úsilí o sjednocení všech zemí dosavadního Německého spolku, včetně rakouských alpských zemí, dále pak Čech, Moravy a Slezska. Českému etniku zde měla být přiznána forma určité kulturní autonomie. Tímto způsobem si ovšem *frankfurtský parlament* vytvářel protivníky na dvou frontách současně. Stály proti němu nejen dynastie usilující o zachování co největší části svých absolutistických práv, ale i liberálové neněmeckých národností, obávajících se nepochybných germanizačních tendencí budoucího německého státu.

Frankfurtský parlament, zmítaný spory mezi pravíci a levíci i mezi „*Velkoněmci*“ a „*Maloněmci*“, zůstal však bez faktického vlivu na běh událostí. Ani jím ustavená provizorní ústřední vláda (v čele s **říšským správcem** arcivévodou Janem, mladším bratrem zemřelého císaře Františka I.) nedisponovala mocenskými prostředky, kterými by mohla prosazovat své záměry. Namísto ní tedy poskytlo vojenskou pomoc německému obyvatelstvu ve Šlesvicku, bouřícímu se proti sloučení země s dánským královstvím, Prusko. Pruský král Bedřich Vilém IV. byl donucen v červenci 1848 Ruskem a Anglií k uzavření příměří s Dánskem, sympatie frankfurtského shromáždění však neztratil. Když počátkem roku 1849 zvítězila maloněmecká sjednocovací koncepce, došlo k odhlasování spolkové ústavy a hodnost **dědič-**

ného císaře německého byla nabídnuta pruskému králi. Ten ji však z dynastické solidarity odmítl a jeho vojska potlačila radikálně demokratická hnutí v Sasku, Falci a Bádensku. Jeho předáci byli popraveni nebo uvězněni a zbytek poslanců frankfurtského parlamentu byl násilně rozehán.

III/2 | Revoluce roku 1848/49 v Rakousku

Revoluční vlna procházející roku 1848 západní a střední Evropou se pochopitelně nevyhnula ani Rakouskému císařství. Dne 13. března vypuklo povstání ve Vídni a studenti spolu s měšťany požadovali především (kromě vydání zbraní) odstoupení knížete Metternicha, ztělesňujícího zbytek starého režimu. Tento režim, neschopný ani bránit svou vlastní existenci, se takřka bez odporu zhroutil. Již 14. března slíbil císař uskutečnění základních liberálních reforem a hned následujícího dne bylo vydáno konstituční prohlášení. Dosavadní **dvorské úřady** se změnily na **ministerstva** moderního typu, místo nenáviděného Metternicha se do čela vlády postavil hrabě F.A. Kolovrat, její vůdčí osobností byl však ministr vnitra Franz von Pillersdorf. Nová vláda neměla situaci lehkou – složitý propletenec požadavků liberálních a nacionálních, neřešená poddanská otázka, to vše znásobené netrpělivostí občanů, kteří po více než třicetiletém období nehybnosti nyní očekávali rázná a rychlá řešení, stoupající radikalismus studentů a k tomu nízká úroveň politického vzdělání většiny obyvatelstva – to vše ve vleku rychle se řítících událostí vytvářelo problém takřka neřešitelný. K tomu navíc uherská polovina mocnářství nastoupila nepokrytě cestu k autonomii, ne-li k odtržení. V zahraničně politické oblasti se kromě války v Itálii jednalo hlavně o poměr, který by Rakousko mělo zaujmout vůči německým snahám o sjednocení.

Vláda se nejprve snažila mezi těmito úskalími více či méně úspěšně lavírovat. Dne 17. března bylo jmenováno zvláštní odpovědné ministerstvo pro Uhry, 9. dubna vysloven souhlas s provedením voleb do frankfurtského **národního shromáždění** a konečně 25. dubna byla z vládní moci vydána (**oktrojována**) konstituce, která vešla do dějin se jménem svého tvůrce jako **ústava Pillersdorfova**. Konečně 8. května byl publikován volební řád do příštího **říšského sněmu**. Ten se měl skládat ze dvou komor – horní obsazovali velkostatkáři a císařem jmenovaní členové, zatímco volební právo do dolní komory bylo vázáno na poměrně **vyšoký daňový cenzus**. Navíc ústava ponechávala císaři **právo veta** vůči usnesením obou komor. Tato a další omezení vedla ve Vídni k nespokojenosti. Liberální a demokratické vrstvy byly přitom stále více ovládnuty ideou připojení Rakouska k sjednocenému demokratickému Německu. Nespokojenost nakonec vedla v květnu k **dalšímu vídeňskému povstání**, jehož důsledkem byl útek císařského

dvora z rezidenčního města do Innsbrucku. Ve Vídni pak na čas přejal moc *Bezpečnostní výbor*, který odvolal ústavu a sám se označil za ústavodárce.

V červnu byl vytvořením nové vlády pověřen baron Anton von Doblhoff-Dier a v jeho kabinetu zaujal křeslo ministra spravedlnosti vídeňský advokát **Alexander Bach**, který pak měl rakouským dějinám vtisknout svou pečeť na dalších deset let. Dne **22. července** bylo konečně slavnostně zahájeno zasedání říšského sněmu, který okamžitě začal jednat o **zrušení roboty** a o podobě **nové ústavy**. Hlavní oporou dynastie v bouřlivém létě byla armáda – kromě knížete Alfreda Windischgrätze v Čechách a vojsk chorvatského bána Josefa Jelačiče, chystajících se k nástupu proti rebelujícím Maďarům, to byla především armáda v severní Itálii pod velením legendárního vojevůdce maršála Václava Radeckého z Radče, který právě přecházel k rozhodující ofenzívě. „*V tvém táboře je Rakousko*“, vyjádřil metaforicky naděje, které byly do Radeckého vkládány, básník Franz Grillparzer a Johann Strauss starší zvěčnil maršálovo jméno ve slavném pochodu.

Jednání sněmu se mezitím dostávalo stále více a více do stínu bojů v Uhrách a právě postoj k maďarské revoluci rozdělil sněmovnu na dva ostře protichůdné tábory. Zatímco na levici velkoněmečtí liberálové s maďarskými revolucionáři otevřeně sympatizovali, byli slovanští poslanci stále znepokojeni bezohledným maďarizačním postupem vůči slovanským národnostem v Uhrách. Slované v západní polovině říše (zvláště Češi) se navíc obávali ztráty národní identity začleněním Rakouska do jednotného Německa. Za této situace nenacházeli slovanští poslanci jinou oporu než existenci silného, na Německu **nezávislého Rakouska**, a protože ústřední říšská vláda (kromě své faktické bezmoci) taktizovala směrem k Německu i k Uhrám, upírali své naděje k dynastii, což jim v očích demokratické levice vyneslo pověst zpátečnicků a kontrarevolucionářů. Na říšském sněmu došlo k otevřené roztržce v otázce připuštění maďarské delegace, která zde chtěla žádat o ochranu **proti Jelačičově armádě**, táhnoucí v té době na Buda-pestě. Když slovanská pravice toto vystoupení svým odporem zmařila, dostoupila obecná nenávisť k slovanským poslancům takového stupně, že ra-
ději v zájmu osobní bezpečnosti Vídeň opustili. Navíc **v říjnu 1848** vyrostly **toura**, kterého činil odpovědným za vojenský postup proti Uhrám. V této situaci dvůr opět opustil Vídeň a našel útočiště v arcibiskupské Olomouci. Osamocená Vídeň se pak plně přihlásila k revoluci, ve městě jednala delegace z Frankfurtu a blížilo se k němu i maďarské revoluční vojsko. Po **po-
Windischgrätzem** město kapitulovalo a 1. listopadu na věži svatoštěpánského chrámu namísto velkoněmecké trikolory zavlála opět černožlutá císařská vlajka.

Obnovené zasedání říšského sněmu pak už nebylo svoláno do stále ne-

jistě Vídně, ale za místo jeho konání byl vybrán arcibiskupský zámek v **Kroměříži**. Sněm zahájený 28. listopadu pokračoval v **přípravě ústavy**, vycházející ze zásad francouzského a amerického liberalismu. Návrh předpokládal zavedení řady demokratických zásad, ustanovení jako rovnost občanů před zákonem, zrušení šlechtických výsad, uzákonění všeobecné branné povinnosti, odstranění trestu smrti a podobně. Z českých politiků se v Kroměříži proslavil zejména František Ladislav Rieger obhajobou návrhu prvního článku ústavy, proklamujícího, že zdrojem veškeré moci ve státě je lid. Revoluční vlna na teritoriu Rakouského císařství však začala opadávat. Dne 2. prosince 1848 v olomouckém paláci císař Ferdinand abdikoval ve prospěch svého synovce **Františka Josefa I.** a nový panovník se v patentu, jímž oznamoval své nastoupení na trůn, již neoznačil jako „*konstituční císař Rakouský*“, ale v jeho titulatuře se opět objevila formule „*z Boží milosti*“. Obavy, že mladý císař, nezátížený konstitučními sliby svého předchůdce, nastolí tvrdý kurs, se brzy vyplnily. Dne 7. března 1849 se v Kroměříži objevily vojenské jednotky a poslancům bylo oznámeno, že císař říšský sněm rozpouští a ústavodárnou iniciativu bere na sebe. Současně byla nová ústava opět **oktrojována (ústava Stadionova)**.

V té době bylo už rozhodnuto i o osudu italského a zejména maďarského národního hnutí. V Uhrách získala vláda L. Batthyányho a L. Kossutha zrušením feudálních povinností všeobecnou podporu, a tím i řadu vojenských vítězství nad císařskou armádou. Protože však váhala přistoupit k parcelaci velkostatkářské půdy, přestaly mít méně majetné vrstvy vesnického obyvatelstva na dalším rozvíjení revoluce zájem. Rovněž zákon o zrovnoprávnění všech národností v Uhrách (28.6.1849) přišel pozdě – o té době se už maďarské národnosti podílely na bojových akcích proti maďarské revoluční armádě. Ta se ocitla v beznadějně situaci zvláště po vpádu početných ruských oddílů do země. 13.8.1849 složila u **Villágoše** zbraně. Postavení vídeňské vlády se upevnilo, ústavní svobody byly postupně omezovány, až konečně na sklonku roku 1851 byla i Stadionova ústava **suspendována** a obnoven absolutistický způsob vlády.

III/3 Počátky revoluce v českých zemích

Na konci prosince roku 1847 si mladý Josef Václav Frič, jedna z pozoruhodných osobností nadcházejícího bouřlivého roku, zapsal do deníku větu dobře vyjadřující nespokojenost s daným stavem, zúčtoval s dosavadním životem a směrem do budoucnosti dal plný průchod svému radikalismu:

„*Ano, prolezl a poznal jsem pražské hospody a kavárny a jediné, co mne přitom zajímalo, byla ta skoro jistota, že za několik let budeme do toho mlátit! – Ano mlátit! – jediná teď spásná myšlenka má.*“

Celých několik let však Frič a jeho druhové čekat nemuseli, události se daly do pohybu mnohem rychleji. Koncem února 1848 přišly do Prahy první zprávy o pařížské revoluci a již na 11. března svolal spolek Repeal veřejnou schůzi občanů Prahy do **Svatováclavských lázní**. Z tohoto shromáždění vzešla **petice k císaři**, která shrnovala české požadavky, vlastně první novodobý český politický program. Petice obsahuje **požadavky jazykové** (zrovnoprávnění češtiny s němčinou), **státoprávní** (uznání a upevnění jednoty země koruny české) i **liberální** (větší zastoupení měst a venkovských okresů na zemském sněmu, městskou a obecní samosprávu, veřejnost soudního jednání, úpravu poddanských poměrů a podobně). Definitivní redakci tohoto dokumentu byl pověřen dvacetičtyřčlenný **Svatováclavský výbor**, který však svou práci neomezil jen na tento úkol, fungoval dále a později (10. dubna), rozšířený na 100 členů, se stal pod názvem **Národní výbor** jedním z nejdůležitějších politických orgánů v zemi.

To už ale byly události dávno v pohybu. Zpráva o pádu nenáviděného Metternicha a příslib konstitučních svobod vyvolaly i v Praze pochopitelné nadšení, dodnes patrné ze vzrušených slov Karla Havlíčka:

„Jako ve snu neočekávaně staly se s námi nesmírné změny: včera jsme byli ještě děcka pod neobmezenou ochranou policie, cenzury a našich magistrátů, dneska jsme svobodní mužové...“

Dne 19. března odjela do Vídně delegace s českými požadavky. O překotném postupu dění svědčí, že ačkoliv vláda českou petici zásadně neodmítla, byla její částečně vyhýbavá odpověď (mimo jiné odsunující státoprávní požadavky), s níž se české poselstvo vrátilo do Prahy, shledána nedostatečnou. Pod tlakem veřejnosti byla sestavena petice nová, zdůrazňující **státoprávní spojení** země české koruny s moderním svobodně zvoleným zastupitelským orgánem a zvláštním odpovědným ministerstvem.

Na tyto požadavky odpověděl císař **kabinetním listem** z 8. dubna vyhovujícím druhé petici ve většině bodů. Tento dokument byl v Čechách přivítán s velkými nadějemi a emfaticky označován za Magnu chartu budoucích českých svobod. V dubnu 1848 ale také končí první idylická fáze revoluce, po pádu společného nepřítele a uskutečnění základních svobod vystoupily do popředí všechny ostatní, dosud jen doutnající rozpory. Z nich na prvním místě stála otázka národnosti. Ještě za „lábánků revoluce“ v březnu 1848 se mohla sejít společná schůze českých a německých spisovatelů prodávající svornost obou národností v zemi, o měsíc později již o něčem podobném nemohlo být ani řeči. Rozbuškou se stal český poměr k **německé národní a státní jednotě** připravované ve Frankfurtu nad Mohanem.

Odtud totiž došlo Františku Palackému **pozvání**, aby se zúčastnil těchto jednání a tím vlastně manifestoval český souhlas se začleněním do jednotného Německa. Dne 11. dubna Palacký toto pozvání **veřejným dopisem**

odmítl; jeho argumentace pak v základech určila hlavní směry české politiky na další desetiletí. V liberálních intencích tu Palacký především zamítl myšlenku česko-německého státoprávního spojení — české začlenění do středověké říše označil za pouhé svazky mezi panovníky, které nemohou být závazné pro moderní svobodné národy. V dalších pasážích pak překročil úzký český obzor a vyložil své pojetí střeoevropské otázky. **Střední Evropu vymezil jako prostor mezi Ruskem a Německem, obývaný malými národy neschopnými samostatné státní existence, pro jejichž národní bytí představují Německo i Rusko stejné nebezpečí. Jediného garanta jejich svobodného rozvoje viděl Palacký v existenci silné rakouské říše, kterou však právě frankfurtské shromáždění usiluje začlenit do Německa a tím de facto zničit.** Proto, jako „*Čech rodu slovanského*“, který si však „*při vši vřelé lásce k národu svému vždy ještě výše cení dobro lidské i vědecké nežli dobro národní*“, napsal zde František Palacký často citovanou větu: „*Zajistě, kdyby státu rakouského nebylo již odedávna, musili bychom v interesu Evropy, ba humanity samé přičinili se co nejdříve, aby se utvořil.*“ Je ovšem třeba zdůraznit, že český historik si představoval Rakousko federalizované, stejně spravedlivé ke všem svým národnostem.

V reakci na tento dokument, který v Čechách nabyl veliké publicity, založili čeští Němci **německý konstituční spolek** a jejich zástupci vystoupili z Národního výboru. Zneklidňující pro Němce bylo to, že české snahy, které se dosud z taktických důvodů zahalovaly do pláště převážně jazykových a kulturních požadavků, nyní nabyly jasně politického charakteru. Bylo zřejmé, že se začíná jednat o to, která z obou národností získá v zemi dominující postavení. Navíc pod vlivem událostí česká města rychle ztrácela svůj vnějškově německý ráz, čeština pronikla na veřejnost, v rámci povolených **Národních gard se formovaly i ryze české ozbrojené sbory** — prostě na místě nevýznamné etnické skupiny, na jejichž literární usilování si Němci navykli pohlížet s jistou dobromyslnou shovívavostí, tu náhle stál moderní sebevědomý národ.

Za této situace vláda odvolala dosavadního místopředsedu hraběte Rudolfa Stadionu a na jeho místo jmenovala od 1. května jako správce českého gubernia hraběte **Lva Thuna**, liberálního aristokrata známého svými přátelskými postoji k českému hnutí. Jeho příchod byl provázen velkými nadějemi, které se ale brzy změnily v pravý opak. Radikálnější listy psaly dokonce, že by měl nosit jméno jiného zvířete nežli královského lva. Postoje, které byly vítány před vypuknutím revoluce, nyní už nepostačovaly. Bez ohledu na to začal Thun připravovat sestavení **samostatné české vlády**. Vztah veřejnosti k jím jmenované **prozatímní české vládní radě** byl rozporuplný — pod dojmem květnového povstání ve Vídni se totiž diferencoval i český politický tábor. Zatímco liberální vůdci české politiky vítali tento orgán jako posílení státoprávní samostatnosti českých zemí, radikál-

nější demokraté v něm postihovali ostří namířené proti vídeňským revolucionářům.

Na počátku června 1848 se pak v Praze sešel **Slovanský sjezd**, chápatý jako protiváha frankfurtského parlamentu, vlivem Františka Palackého a jeho stoupenců však omezený jen na zástupce slovanských národností Rakouska. Delegáti sjezdu pak ani během jednání platformu rakouského státu (*austroslavistický program*) neopustili – požadovali pouze Rakousko národnostně spravedlivé a federalizované.

III/4 *Od svatodušních bouří 1848 k májovému spiknutí 1849*

Za slovanské euforie, která Prahu v době konání sjezdu ovládla, se k akci připravila i druhá strana. Zemský vojenský velitel v Čechách kníže Alfred Windischgrätz, toužící získat si stejné vavříny jako Radecký v Itálii, se rozhodl zasadit revoluci úder v Praze a vytvořit si tak bezpečné zázemí k tažení proti Vídní. Ve chvílích, kdy atmosféra v Praze byla vskutku nabitá střelným prachem, stačila k výbuchu jen malá jiskra. Tou se stala možná náhodná, možná vyprovokovaná srážka vojska s lidem proudícím ze **sbratřovací mše**, která byla sloužena na Václavském náměstí. V Praze vypukl otevřený boj, vyrostly barikády obsazené ozbrojenými studenty, jejichž velení na sebe strhl mladý **Josef Václav Frič**. Taktická i materiální převaha vojska se však brzy prosadila. Především se ukázalo, že vojenské operace postupují na základě předem připraveného plánu – hlavní síly se stáhly na levý břeh Vltavy do připravených pozic a na Starém a Novém Městě se vojáci omezili na kontrolu hlavních komunikací. Tak se stalo, že o většinu bez plánu vybudovaných barikád se vůbec nebojovalo – výjimku tvořila barikáda ve staroměstské mostecké věži, uzavírající důležitý přechod přes řeku. Když pak vojsko z Letné a z Petřína zahájilo dělostřelecký bombardování města, Praha 17. června kapitulovala. Jako varovné memento pro budoucnost se ukázala faktická bezmocnost zástupců konstituční vlády, kteří byli do Prahy vysláni k uklidnění situace – vojenské velení oslněné vlastním vítězstvím je prostě nebralo na vědomí.

Svatodušní pražské bouře se pak staly předmětem nejrůznějšího a často protichůdného hodnocení. Na jedné straně přehnaně heroizované (boje si vyžádaly na straně povstalců celkem 43 padlých), na straně druhé nespravedlivě bagatelizované. Liberálové v čele s Palackým v nich viděli neštěstí, které způsobilo, že ohlášený zemský sněm, který měl garantovat zvláštní státoprávní postavení českých zemí v rámci monarchie, se nikdy nesešel a vinu za to, kromě provokatérům, připisovali „bláznivým kouskům mladého Friče a jeho kumpánů“. Frič sám naopak povstání z širší perspektivy hodnotil jednoznačně kladně:

Barikáda v pražských ulicích v červnu 1848

„Kdyby náš malý, ale kurážný houfec v Praze . . . nebyl nic jiného dokázal, nežli že vzkříšený a politicky probudilý náš lid přestal již býti davem nedomřilých sket a zotročilých šosáků, zajisté, že prospěl naší věci, obrátil národní čest a posloužil naší dobré pověsti.“

Pravdou je, že porážka povstání a následující bezvýsledné vyšetřování „rozsáhlého široce rozvětveného spiknutí“ poskytly záminku k některým protičeským zákrokům, jako bylo 26. června zrušení Národního výboru a rozpuštění českého ozbrojeného sboru *Svornost*. Tragicky se také v kontextu pražských bouří projevila roztržka mezi německými a českými liberály. Němci, odsuzující Čechy pro jejich údajnou kontrarevolučnost, porážku povstání v podstatě uvítali.

Tato roztržka se pak i v českém táboře vyostřila pod vlivem říjnové revoluce ve Vídni. Radikálové sdružení ve spolcích *Slovanské Lípy* s Vídní sympatizovali, na což liberálové (Karel Havlíček) a rysující se konzervativní strana (Jan Erazim Vocel) odpovídali obviňováním ze zrady národních zájmů. Mezi českými poslanci říšského sněmu měli jednoznačnou převahu liberálové a jejich činnost na této půdě rozhodně nebyla bez významu. Zasadili se o zrušení roboty a prosadili uzákonění rady občanských svobod. Pozoruhodný, i když nerealizovaný byl také Palackého projekt federalizace Rakouska nikoli na historickém nebo státoprávním, ale na **etnickém základě**, mimo jiné poprvé proklamující požadavek státního spojení Čechů a Slováků. Podporou vlády v maďarských záležitostech a ochotou ke spojení s konzervativními složkami, za cenu prosazení státoprávních požadavků, si však vysloužili ostrou kritiku doma působících radikálních demokratů. Polemiky mezi oběma skupinami pak plnily stránky českých novin i po rozehnutí říšského sněmu.

† Konec českému radikalismu potom učinilo odhalení romanticky diletských příprav k převratu, **májového spiknutí**, na jaře roku 1849, vedoucí k vyhlášení stavu obležení nad Prahou a dlouholetému věznění demokratických politiků. Pod tlakem stále ostřejšího vládního kurzu se postupně odmlčovali i liberálové – F. Palacký se stáhl do svého vědeckého ústraní, F. L. Rieger odjel do ciziny a jiní jako Václav Vladivoj Tomek přešli otevřeně na vládní stranu. Opuštěný prapor tak nakonec hájil jenom **K. Havlíček**, bojující proti opakovaným zákazům svých novin a pevně setrvávající na liberálních zásadách. I on svůj zápas ale prohrál a na konci roku 1851 byl násilně deportován do Brixenu.

IV. VZESTUP A PÁD BACHOVSKÉHO ABSOLUTISMU

IV/1 *Rakousko v evropské politice 1848–1859*

Rakouskou zahraniční politiku řídil od podzimu roku 1848 kníže Felix **Schwarzenberg**, který byl plně ovládnán ideou obnovení **velmocenského postavení monarchie**. Jeho vůdčí myšlenkou bylo vytvoření sedmdesátimiliónové říše sjednocením Německa pod rakouskou patronací. Tradičním rivalem v této oblasti bylo Prusko, jehož panovník sice odmítl císařskou korunu nabízenou mu frankfurtským parlamentem, ale na svou úlohu v procesu sjednocování Německa rezignovat nehodlal. Schwarzenbergovi se však soustředěným nátlakem, včetně balancování na okraji války, podařilo přimět Prusko k tomu, aby na jednání v Olomouci v listopadu roku 1850 souhlasilo s obnovením Německého spolku v podobě, kterou měl v první polovině století. Myšlenka odvety za „olomoucké ponížení“

pak ovládala pruskou politiku vůči Rakousku až do konečného rozhodnutí roku 1866.

Schwarzenberg zemřel 5. dubna 1852 a vedení zahraniční politiky převzal do svých rukou mladý císař. První zahraniční krizí, která jej očekávala, byla **krymská válka**. Tento konflikt vypukl původně (1853) jako válka mezi Tureckem a Ruskem. Rusko, tradičně vystupující jako ochránce pravoslavných křesťanů, doufalo v obohacení o další území slábnoucího Turecka. Takovému vzestupu ruské moci ovšem nehodlaly nečinně přihlížet Francie s Anglií a postavily se na stranu osmanského císařství. Roku 1854 vpluly jejich eskadry do Černého moře a jejich expediční sbory se vylodily na Krymu. Následujícího roku se k protiruské koalici připojilo i sardinské království a původně lokální konflikt se změnil v evropskou válku. Převaha moderně vyzbrojených spojenců nad zastaralou ruskou armádou a loděstvem byla nepopiratelná a po dobytí Sevastopolu bylo Rusko nuceno uznat porážku a na **pařížském mírovém kongresu roku 1856** rezignovat na kontrolu Dunaje. Nepodařilo se mu dostat pod svůj protektorát moldavské a valašské knížectví, ztratilo jižní část Besarábie a muselo souhlasit i s mezinárodním dohledem nad dunajskou plavbou.

Na počátku války Rusko usilovalo o rakouskou pomoc, nebo alespoň neutralitu, jako výraz vděčnosti za vojenskou pomoc při potlačování uherké revoluce. Právě fakt, že byl nucen souhlasit se zahraniční intervencí, nesl císař František Josef I. velmi těžce a v nastalém konfliktu se rozhodl pro samostatnou politiku. Rakousko se sice nepřipojilo k protiruské koalici, ultimativně ale **Petrohrad přinutilo k vyklizení podunajských knížectví**, která vzápětí samo vojensky obsadilo. Tím Rusku vázalo síly, které byly potřeba na hlavním válečném poli. Protože se však Rakousko k otevřenému vystoupení po boku spojenců neodhodlalo, nezískalo si ani jejich sympatie. Demonstrace velmocenské samostatnosti tak skončila **mezinárodní izolací** a mírový kongres přikázal Rakousku z podunajských knížectví odejít.

Naproti tomu sardinské království sklízelo plody svého vojenského vystoupení v krymské válce. Jeho cílevědomý ministerský předseda C. B. Cavour si pro chystaný konflikt s Rakouskem zajistil spojení francouzského císaře Napoleona III. Rakouská armáda utrpěla v severní Itálii během **tažení roku 1859** řadu porážek, a přestože se do jejího čela postavil (poprvé a naposledy) sám císař František Josef I., podlehla spojeným francouzsko-sardinským vojskům i v rozhodující **bitvě u Solferina**. Mír, který vyjednal v **Curychu** Napoleon III., byl ze strany Rakouska vykoupen ztrátou Milánska (Lombardie). Ozbrojenému tažení za sjednocení Itálie pod vládou savojské dynastie už nestála v cestě žádná vážnější překážka.

IV/2 *Bachovský systém*

Ztělesněním rakouské vnitřní politiky po porážce revoluce se stal Alexandr Bach, vídeňský advokát, kterého právě revoluce vynesla do vlády a který se pak aktivně podílel na jejím násilném převedení do zákonných mezí. V historické literatuře se o Rakousku padesátých let minulého století hovoří jako o éře **bachovského neoabsolutismu**. Stejně jako v případě Metternichově byl však i Bach jen jedním z tvůrců systému, který nesl jeho jméno. Vedle Bacha se na jeho vzniku podílel především zkušený byrokrat ještě předbřeznového období K. F. Kübeck, dále kníže F. Schwarzenberg a nezanedbatelná byla i role **císaře**, který obvykle osobně předsedal **ministrské radě**. Zcela mimo Bachův vliv stál také **Nejvyšší policejní úřad** v čele s baronem J. F. Kempenem a samozřejmě **armáda**. Obě tyto složky byly rovněž podřízeny přímo císaři.

Nový režim vstoupil do života **silvestrovskými patenty** z 31. prosince 1851, kterými byla zrušena dosavadní, byť i jen na papíře existující ústava a zavedeny byly **zásady organického řízení**. V praxi se jednalo o pokus o obnovení absolutismu — ze svobod dosažených roku 1848 byla zachována jen rovnost občanů před zákonem, náboženská svoboda a zrušení poddanství. Podstatným způsobem byla omezena samospráva, která zůstala zachována jen na úrovni obcí, příznačné ale bylo, že i zde museli zvolení radní přísahat věrnost císaři.

Vnitřní politika se opírala tradičně o **těsné sepětí vlády a církve** — v této oblasti hrál významnou roli císařův vychovatel, pozdější vídeňský arcibiskup kardinál J. O. Rauscher. Již roku 1850 bylo zrušeno **placetum regium** (svolení panovníka), podle něhož mohla být v Rakousku papežská nařízení publikována a prováděna jen s panovnickým svolením. Roku 1855 byl mezi Svatou stolicí a rakouskou vládou uzavřen **konkordát**. Tato smlouva dávala církvi v císařství značná privilegia — byla **zbavena státního dohledu** a ve vlastní církevní správě byly všechny pravomoci vráceny biskupům, a ve vlastní církevní správě byly všechny pravomoci vráceny biskupům, kromě toho získala církve vliv na školství a na rodinné právo, a to i v případech, kdy se jednalo o nekatolíky. Toto úzké spojení s neoabsolutistickým státem přineslo v budoucnosti rakouskému i českému katolicismu nemalé problémy.

České dějepisce, hodnotící minulost nacionálním úhlem pohledu, interpretovalo Bachovu éru výrazně negativně a je třeba říci, že z národnostního hlediska oprávněně. Došlo k redukci výuky češtiny ve školách (1854), takřka úplně byl potlačen český veřejný život, pod **policejní dozor** byly postaveny i vědecké instituce jako například Muzeum, z jehož výboru byl donucen rezignovat i František Palacký. **České národní hnutí** bylo zatlačeno zpět a nuceno omezovat se pouze na čistě kulturní záležitosti, tedy v podstatě vráceno k předbřeznovému stavu. Symbolem potlačených čes-

kých snah se stal „brixenský mučedník“ Karel Havlíček Borovský, jehož pohřeb roku 1856 se stal jednou z prvních velkých českých manifestací proti režimu. Určité oživení kulturních poměrů znamenal až roku 1858 vydaný almanach *Máj*. Přesto ale nelze zapomenout, že i v této době vznikala vynikající díla české literatury, za všechny připomeňme *Babičku* Boženy Němcové.

Na druhé straně je nutné konstatovat, že v některých oblastech života si Bachův režim počínal značně liberálně a zdatně se vyrovnával s problémy, které před ním stály. To se týkalo i **státní správy**, která zrušením poddanství přišla o svůj nejnižší článek, tj. panství. Po několika experimentech se zaváděním krajů se začátkem šedesátých let ustálil systém, jehož nejnižší jednotkou byla **samosprávná obec**, nad ní **politický okres** v čele s okresním **hejtmanem** (politický okres se skládal z několika menších okresů soudních) a pak již následovaly nejvyšší zemské orgány, to znamená **místo-držitelství** podléhající **ministerstvu vnitra**. O solidnosti základů, na nichž byl tento správní systém vybudován, svědčí jistě výmluvně skutečnost, že v Čechách a na Moravě se beze větších změn udržel až do roku 1950, kdy byl násilně odstraněn.

Zcela liberálně si vláda počínala v oblasti obchodu a průmyslu, kde nebyly svobodnému podnikání kladeny takřka žádné překážky. Důležitým nástrojem podnikatelského rozvoje byly také *obchodní a živnostenské komory*, organizované od roku 1850 jako sdružení průmyslníků určitého regionu. Liberalizace průmyslu a řemesel byla dovršena na samém sklonku Bachovy éry, když byl roku 1859 vydán *živnostenský řád*, odstraňující poslední zbytky staré cechovní organizace.

Neméně důležité změny se odehrály v **rakouském školství** a zásluha za jejich provedení přísluší už několikrát zmíněnému hraběti Lvu Thunovi, který byl od roku 1849 ministrem školství. Jeho reformy mají největší význam v tom, že definitivně skončily s osvěcenským pojetím univerzitního studia, degradovaného jen na výchovu státních úředníků. Od Thunovy doby je kladen důraz především na vědecký charakter studia i na vědeckou práci vysokoškolských profesorů. S tím souvisí i změna postavení filozofických fakult, které dosud sloužily jenom jako příprava pro další studium a nyní se staly rovnoprávné fakultám ostatním. **Za základy svého dalšího hospodářského i kulturního rozvoje vděčí tedy Rakousko právě Bachovu období.**

Přes tyto úspěchy ale zůstává absolutismus nejhorší možnou formou vlády – absolutní moc státu vede obvykle k jeho oslabení. Toto paradoxní pravidlo se potvrdilo i v rakouském případě. Bez ohledu na hospodářský rozmach říše zůstávala státní pokladna žalostně prázdná a neúspěch ozbrojené demonstrace za krymské války a porážka z roku 1859 už režim nepřezžil. **Neoabsolutistický experiment** skončil a vláda se postupnými kroky vracela k ústavnímu systému.

IV/3 *Obnovení ústavnosti a země Koruny české*

Válečná porážka roku 1859 a katastrofální stav státních financí přiměly císaře Františka Josefa I. k propuštění ministra vnitra A. Bacha a ke svolání rozšířené říšské rady. Dne 20.10.1860 vydal panovník rámcový říšský zákon (*Ríjnový diplom*), který formuloval určitou představu budoucího státoprávního uspořádání státu na historickoprávních federalistických principech. Záhy se však ukázalo, že obnově mocenských ambicí státu, které za bachovského režimu značně utrpěly, vyhovuje více **centralistický model**, prosazovaný kulturně i ekonomicky silcím a liberálně smýšlejícím německým měšťanstvem a měšťanskou byrokracií.

Dne 26.2.1861 byla nově jmenovaným státním ministrem Antonem Schmerlingem **oktrojována (vyhlášena) únorová ústava**. Zákonodárná moc byla svěřena **říšské radě**, jež měla v širší podobě řešit záležitosti celé monarchie a v podobě užší pouze záležitosti neuherských zemí. Říšská rada se skládala ze dvou komor: v panské sněmovně zasedali dědiční, nebo panovníkem jmenovaní členové a církevní hodnostáři, poslaneckou sněmovnu tvořili delegáti zemských sněmů. Přijetí každého zákona vyžadovalo souhlas obou komor i panovníka. Pravomoc **zemských sněmů** byla poměrně omezená a při jejich volbě se uplatňovala teorie zájmového zastoupení. Ženy a osoby ekonomicky závislé byly z hlasování vyloučeny, zbytek se členil do volebních **kurií** podle výše majetku. Tím byla nepoměrně zvýhodněna úzká vrstva pozemkových vlastníků a bohatých statkářů.

Dne 1.1.1861 vyšlo první číslo *Národních listů*, v němž F.L. Rieger nastínil **český politický program**, obsahující požadavek národní rovnoprávnosti, občanských práv a rozsáhlé samosprávy. Některé požadavky byly považovány za natolik oprávněné, že byly projednávány a přijaty říšskou radou v létě 1861. Avšak požadavek na uznání svébytného postavení země Koruny české byl říšskou radou zamítnut, třebaže jej slíbila podporovat i zemská šlechta. Proto se čeští poslanci rozhodli, že se dalších jednání rady nezúčastní. Na zemském sněmu pak společným postupem prosadili roku 1864 rozdělení středních škol na české, německé a smíšené. Po rozdělení české techniky na českou a německou v roce 1869 se jednalo o další důkaz jazykové a sociální emancipace českého etnika. Český měšťanský živel se pozoruhodným způsobem prosazoval i v oblasti **samosprávy**. Právo dispozitivní a bezpečnosti skýtalo možnost ovlivňovat i chod státních záležitostí a prosazovat českou kulturní politiku.

V letech 1859–1874 vyšel několikásvazkový Riegrův **Naučný slovník** (pod heslem *V práci a vědění je naše spasení*). Práci obnovil **Sbor pro zřízení Národního divadla**. F. L. Rieger prosadil vybudování **Prozatímního divadla**, které od roku 1864 uvádělo denně odpolední česká představení.

M. Tyrš a J. Fügner založili tělovýchovný spolek *Sokol*, ježž následovaly zpěvácký spolek *Hlahola* a dále *Umělecká beseda*. Český živel se zcela prosadil i v oblasti operní tvorby (B. Smetana), poezie (V. Hálek), publicistiky (J. Neruda), malířství (J. Mánes, K. Purkyně, J. Čermák) i architektury (J. Hlávka).

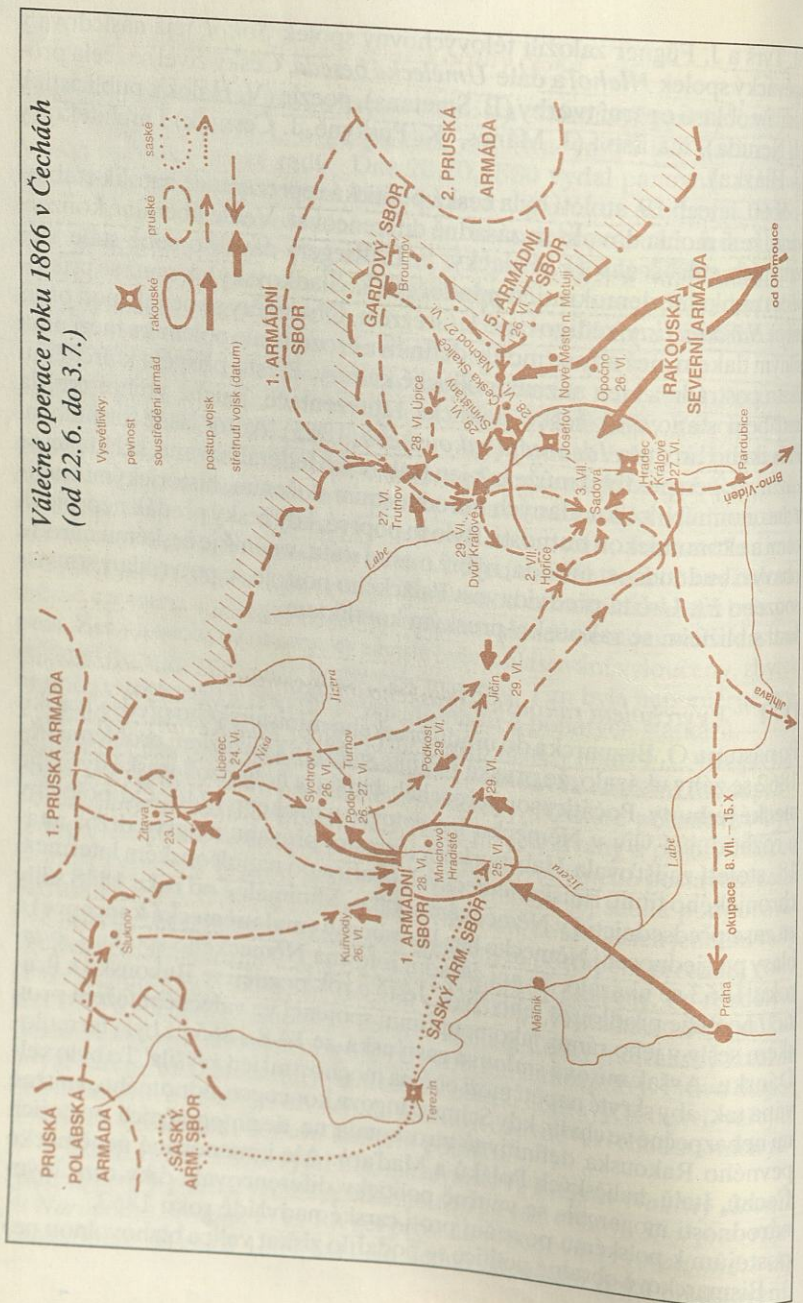
V 60. letech 19. století byla česká politická reprezentace natolik etablována, že si mohla dovolit se zásadně diferencovat. Vedle liberálně konzervativních *staročechů* (F. Palacký, F. L. Rieger) dávali o sobě stále více vědět radikálně demokratičtí *mladočeši* (K. Sladkovský), k nimž se přiklonily i *Národní listy*, redigované J. Grégrem. Oba směry se ocitaly pod příliš silným tlakem, než aby se mohly definitivně rozejít, ale polemika mezi nimi často postrádala i jen náznak politické kultury. Přesto přispěla k určitému vytržení stanovisek české politické reprezentace, jejichž vrchol tvořila Palackého brožura *Idea státu rakouského* (1865). Autor jasně formuloval názor, že perspektivní může být jen Rakousko federalizované, skládající se z autonomních celků, daných národnostním složením, historickými tradicemi a ekonomickou nutností. Bylo to poprvé, kdy český předák neprojevil obavy o budoucnost národa, nýbrž o osud státu, v němž je českému národu souzeno žít. Určitá předvídatost Palackého postoje se potvrdila v souvislosti s blížícím se rakousko-pruským konfliktem.

IV/4 *Vyvrcholení rakousko-pruského antagonismu*

Po nástupu O. Bismarcka do úřadu pruského ministerského předsedy roku 1862 se záhy ukázalo, že pruská politika směřuje k rozuzlení problému *německé jednoty*. Počátky soupeření habsburské a hohenzollernské dynastie o rozhodující vliv v Německu lze datovat už rokem 1740. Od poloviny 18. století zajišťovala Habsburkům formální převahu nejprve držba anachronického titulu římskoněmeckých císařů a po napoleonském intermezzu zase předsednictví v Německém spolku. Minimálně od roku 1848 sílily hlasy po sjednocení Německa bez Habsburků (*maloněmecká koncepce*) a roku 1863 se ukázalo, že ani zásadní reforma Německého spolku („*buntu*“) nemůže prodloužit jeho život. Ještě o rok později se Rakousko s Pruskem sešly v jeho rámci jako neupřímní spojenci ve válečném tažení proti Dánsku. Avšak *mírová smlouva gastýnská* ze 14.8.1865 již byla formulována tak, aby skryté napětí mezi oběma mocnostmi jen zvýšila. To bylo velmi nebezpečné ve chvíli, kdy Schmerlingova koncepce jednotného, vnitřně pevného Rakouska definitivně ztroskotala na dezintegračních postojích Čechů, Italů, haličských Poláků a Maďarů. Ale i jmenované neněmecké národnosti monarchie se vnitřně politicky diferencovaly díky rozdílným postojům k polskému povstání proti carské nadvládě roku 1863.

Bismarckově obratné politice se podařilo získat velice blahovolnou ne-

*Válečné operace roku 1866 v Čechách
(od 22. 6. do 3. 7.)*

utralitu Francie a Ruska, které měly řadu důvodů ponechat Rakousko bez jakékoliv podpory. Rovněž společenství většiny států Německého spolku se pro Rakousko ukázalo po vojenské stránce jako neúčinné. Již na samém počátku válečného tažení roku 1866 pruská vojska dosáhla na území Německého spolku řady rychlých úspěchů. Rakouské posádky v Holštýnsku vyklidily zemi bez boje. Drtivou porážku utrpěl ovšem na druhé straně i spojenec Pruska – král Viktor Emmanuel II., vládnuocí od roku 1860 sjednocené Itálii. Rakouská vojska, která zvítězila 24.6.1866 nad Italy u **Custozy**, však citelně chyběla v Čechách, kde se rozhodovalo o osudu celé války. Dílčí boje v Pojizeří a v severovýchodních Čechách netrvaly ani týden a prokázaly jasnou převahu pruských zbraní. Dne 3.7.1866 utrpěla rakouská armáda rozhodující porážku v bitvě u **Hradce Králové (u Sadové)**. V červenci bylo uzavřeno (pod hrozbou postupu pruských armád na Vídeň) v **Mikulově příměří** a 23.8. v **Praze konečný mír**. Rakousko odstoupilo Itálii Benátsko a Prusku Holštýnsko a souhlasilo s rozpuštěním Německého spolku. 1866

Obyvatelstvu českých zemí přinesla válka **řadu útrap**. Na bojištích roku 1866 krvácely nejvíc české pluky rakouské armády. Prusové, okupující větší část českých zemí, zde bezohledně rekvírovali a zavraždili mezi civilní obyvatelstvo ničivou epidemii cholery. Největší zklamání však české společnosti přinesla rakouská státní politika, která ponechala hlavní tíži odstranění válečných škod na obyvatelstvu samotném, ale ani nedokázala ocenit jeho svrchovaně loajální chování během války i během pruské okupace. Touto loajalitou neotrásla ani brožura „*Pláč Koruny české*“, vyjadřující stanovisko nepočetné protivídeňské opozice v Čechách a rozšiřovaná s vědomím pruské okupační správy. Naproti tomu Maďaři, kteří bojovali za Rakousko velice chabě a jejichž renegáti postavili dokonce legii, která se zúčastnila tažení po boku Prusů, měli být nanejvýš uspokojeni ve svých politických požadavcích. Nejtragičtější **výsledek války** roku 1866 však skrývala vzdálená budoucnost. Prusku se otevřela cesta ke sjednocení Německa a tomuto Německu cesta k 1. světové válce. Rakouské císařství ztratilo mocenský vliv v německých a italských záležitostech. Obrátilo tedy pozornost na Balkán, kde nalezlo roznětku světového konfliktu a tím i svoji zkázu.

hlava třetí

LÉTA 1867—1918

I. RAKOUSKO-UHERSKÉ VYROVNÁNÍ

I/1 *Státoprávní uspořádání po roce 1866*

V bezpočtu oslavných článků či básní, spojených s jakýmkoli jubileem vlády císaře Františka Josefa I., se můžeme vždy dočíst, že právě za panování tohoto císaře prožíval český národ svůj *zlatý věk*. To, co dříve diktovala možná servilita, se nám může zdát dnes dost oprávněné. Tehdy byly položeny základy našeho současného technického a hospodářského rozvoje; česká kultura, zvláště hudební a výtvarná, dosáhla prvních mezinárodních úspěchů, s potížemi, nicméně přeče se v celém školství i ve vědě prosadila čeština jako plnoprávný jazyk. Řadový občan požíval takových práv jako nikdy předtím a — nutno říci — ani za posledních 50 let v našem století. Technický, hospodářský i kulturní rozmach, umožňující reálný vzestup české společnosti a její sociální a politickou diferenciaci, je faktem, o němž se nedá pochybovat, a habsburská říše mu také nekladla žádné závažné překážky. Takový vývoj nebyl ovšem ničím neobvyklým, procházely jím ve větších či menších míře všechny evropské společnosti. Za jeden z nejdůležitějších předpokladů můžeme považovat především dlouhé období míru na kontinentě (nepočítáme-li srážky a válečná tažení v koloniích) a trvající **stabilitu mezinárodních vztahů**. Obdobná vnitřní stabilita celé monarchie byla na dlouhou dobu zjednána rakousko-uherským vyrovnáním.

Po porážce u Hradce Králové v létě 1866 bylo jasné, že dosavadní víceméně centralistické uspořádání státu, balancujícího navíc mezi absolutismem a konstitucionalismem, se už nedá udržet. Se svými požadavky na přestavbu říše se jako vždy nejdůrazněji přihlásili Maďaři. Po delších jednáních byly jejich požadavky přijaty. Říše se rozdělila na dvě části: v neuherských zemích (v *Předlitavsku*, čili *Cislajtánii*, jak se neoficiálně toto území nazývalo, protože část hranice procházela říčkou Litavou) zůstal zachován rozhodující vliv Vídně a německých vládnoucích vrstev, v Uhrách (*Zalitavsku*, *Translajtánii*) se do stejného postavení dostaly špičky maďarské společnosti. Obě části říše měla nadále spojovat osoba panovníka a společná ministerstva války, obrany, financí a zahraničních věcí. **Rakousko-uherské vyrovnání** lze považovat za pokračování určité centralistické

politiky jinými prostředky, v jiných podmínkách, se dvěma hlavními subjekty rozhodování místo jednoho – ne náhodou se o něm mluvilo jako o *zdvojeném centralismu*. Nešlo ovšem o absolutní centralismus – pravomoc zemských sněmů nebyla nikdy zcela anulována, o řadě důležitých otázek mohly rozhodovat dále samosprávné orgány.

I/2 *Prosincová ústava roku 1867*

Státoprávní přestavbu říše spojovali představitelé německé buržoazie, jejichž vliv neustále sílil, s důkladnou úpravou vnitřních poměrů. Zřetelně dávali najevo, že se již nehodlají spokojit s polovičitými demokratizačními opatřeními; žádali, aby byl jednou provždy potvrzen charakter monarchie jako **parlamentního státu**, v němž by platila základní občanská práva. Těmto snahám byl císař nucen vyjít vstříc a v roce 1867 svolal říšskou radu, která přijala rozsáhlý celek zákonů, jimž se podle doby vzniku nejdůležitějších z nich říká **prosincová ústava**. *Říšská rada*, dříve poradní orgán, se tedy stala skutečným představitelem zákonodárné moci, stala se parlamentem. Schvalovala zákony (její poslanci měli právo zákonodárné iniciativy), povolovala počet brančů i daně a sledovala činnost ministrů, kteří jí byli odpovědní. Další zákony zaručovaly rovnost před zákonem, nedotknutelnost majetku, volnost pohybu a další občanská práva a svobody – shromažďování, slova, svědomí, vyznání, vědeckého bádání atd. Vedle toho byla vyhlášena **nezávislost soudců** a zřízen **říšský soud**, na nějž se měli občané obracet právě se stížnostmi na porušování občanských práv. Důležitým doplňkem těchto demokratických ustanovení byly svobodomyšlné školské zákony, jimiž se zaváděla **povinná osmiletá školní docházka** a rušil církevní dohled nad školami. Německá národnost byla sice zvýhodněna ustanoveními volebních pořádků (*volební geometrií*), její nadvláda však vyplývala z kulturní i hospodářské převahy a nebyla zákonně definována. Němčina také nebyla nikdy vyhlášena oficiálně státním jazykem, i když toto privilegium ve skutečnosti víceméně požívala.

Všechny prvky absolutistického systému odstraněny nebyly. Panovník zůstal „*posvátným, nedotknutelným a nikomu neodpovědným*“, v době, kdy nezasedala říšská rada, mohl vydávat prozatímní nařízení, a tak ji vlastně nahrazovat. Z titulu vrchního vojenského pána se odvozovala jeho pravomoc nad řízením armády a stejné postavení podržel i v oblasti zahraniční politiky. Připočteme-li k těmto právům ještě ohromnou formální i neformální autoritu, již se zejména v závěru své vlády těšil, jakož i snahu zůstat za všech okolností *prvním úředníkem státu*, který nepřestával považovat za instituci svěřenou mu vyšší mocí, uvědomíme si teprve, jak velká moc se v jeho rukou koncentrovala. Císař mnohokrát zaštil nedemokratické postupy, ale jeho působení mělo vcelku integrující a zklidňující ráz.

Rozvoj demokracie byl především limitován tím, že do roku 1897 neplatilo **všeobecné** a do roku 1907 ani **rovné hlasovací právo**. Právo volit a být volen záviselo na výši majetku, respektive výši daní a sociálním postavení. Voliči (tedy muži, protože ženy byly z hlasování vždy vyloučeny) byli rozděleni do čtyř skupin — **kurii**. Nejvýhodnější (s ohledem na poměr mezi počtem voličů a volených zástupců) bylo postavení velkostatkářů, potom **kurie obchodních a živnostenských komor, tedy podnikatelských organizací, a dále kurie měst a kurie venkovských obcí**. V roce 1897 byla Badeného volební reformou přidána další, všeobecná kurie, v níž mohli hlasovat úplně všichni — včetně těch, kteří už volili ve svých předchozích čtyřech kurii. Ve volbách do říšské rady 1907 byl kuriový systém zrušen, pro volby do zemských sněmů však platil nadále. Nerovnost v hlasovacím právu z pochopitelných důvodů kritizovali vždy představitelé drobného měšťanstva a sociálně méně vyspělých národů, kteří chtěli nedostatek hospodářské síly nahradit počtem. Nesmířitelný boj jí vyhlásily především dělnické socialistické organizace, které volební reformy hlavně prosazovaly.

II. NOVÉ MYŠLENKOVÉ PROUDY A JEJICH NOSITELÉ

II/1 **Liberalismus**

Vyhradit rozhodování o věcech veřejného zájmu jen těm, kteří k tomu byli kvalifikováni svým solidním sociálním postavením a vzděláním, a proto se nedali snadno ovlivnit, a přiznat větší váhu hlasům těch, kteří pro stát znamenali svými daněmi významnější přínos, odpovídalo dokonale názorům bohatého a vzdělaného měšťanstva, shrnovaným pod pojmem **liberalismus**. Jak napovídá již název, odvozený od latinského slova *libertas* = svoboda, stavěl tento myšlenkový směr a světový názor především na představitelích, že každý člověk má být svobodný. Protože nezávislost politická je iluzorní bez nezávislosti ekonomické, nemá nikomu být upírána možnost si jen svým rozumem, vyhledávat vlastní prospěch, na nikoho nespolehat a nepodléhat žádné autoritě více, než bylo z hlediska zabezpečení vývoje celé společnosti nezbytné. **Funkce státu** se měla omezit jen na prosazování „*pravidel hry*“ a provozování nezbytných servisních služeb; často se o něm hovořilo jako o „*nočním hlídači*“. Liberalismus často pochyboval o náboženství, které se mu zdálo neslučitelné se svrchovaností lidského rozumu, a útočil na církve, jíž upíral právo na dohled nad kulturním a morálním stavem společnosti. Naopak byl nadšen vědou a technikou, v nichž spatřoval

Liberalismus se v Rakousku neprojevoval pochopitelně v krystalicky čisté podobě a jeho tábor nebyl jednotný. Působil především jako obecný

Sociální hnutí, karikatura Mikoláše Alše

myšlenkový proud, který neobyčejně výrazně ovlivnil rakouské **duchovní klima**. Jeho zásady vyznávalo mnoho intelektuálů a prakticky se podle nich chovali všichni podnikatelé. Odvolávala se na ně i celá řada politiků, nejvýznamnější z nich (například Ignác Plener) se stali architekty moderní podoby Rakouska po vyrovnání. **Německé měšťanstvo** si bylo jisto převahou své kultury a nezastupitelností své řeči; skutečnost, že jiné národy lpějí na své (objektivně méně vyspělé) kultuře, ho naplňovalo v lepším případě údivem, v horším rozhořčením. Jeho postoj k druhým národům se proto vyznačoval buď lhostejností (která ovšem skrývala vědomí automatické nadřazenosti) nebo snahou přibrzdit jejich rozvoj administrativními prostředky (což signalizovalo rostoucí obavy). Takové chování — samozřejmě spolu s celkovou ekonomickou a politickou slabostí — přispívalo k tomu, že buržoazie ostatních národů hledala své spojence především mimo měšťanský tábor, v šlechtě, církvi. Tato skutečnost německé a neněmecké liberály opětne odcizovala.

II/2 *Socialismus a marxismus*

Alternativní koncepci ke kapitalistickému vývoji se pokusil nabídnout **socialismus**. Jeho nejvlivnější proud, ztělesněný nejen v sociálně demokratických stranách a jejich volebních úspěších, ale také v silném vlivu na každodenní život značné části dělnictva, vycházel z myšlenek Karla Marxe a Bedřicha Engelse (*marxismu*). Marx a Engels vystupovali jako neúprosní materialisté a podobně jako tvůrci jiných myšlenkových systémů, navazujících na osvícenství, velebili vědu a pokrok. Uvědomovali si však rozpory, které tento pokrok přináší, i utrpení, které v podobě buď nezaměstnanosti nebo naopak rychlého pracovního opotřebení působí. Protože věřili, že vývoj má **zákonitý ráz**, snažili se odhalit jeho mechanismus a nalézt cestu k lepšímu, spravedlivějšímu společenskému řádu budoucnosti. Byli přesvědčeni o tom, že způsob, jakým společnost vyrábí to, co potřebuje k svému životu, určuje i všechny další stránky její existence, zejména sociální uspořádání. K výrobě je zapotřebí především **výrobních prostředků** (továrny, pozemky, stroje). Vlastní je pouze malá skupina lidí, která pak může zaměstnávat druhou, větší část obyvatelstva. Ta musí, aby se vůbec uživila, nabízenou práci přijmout. Vztahy nadřazenosti a podřazenosti mezi těmito skupinami (*třídami*) se potom přenáší i do oblasti rozdělování a dalších sfér života společnosti, vedou k neustálému, více či méně otevřenému boji — **třídnímu boji**, který naplňuje celé dosud známé dějiny. Tento proces dostoupil svého vrcholu právě v období kapitalistické společnosti. Dělnická třída, ať jakkoli vykořisťovaná a utlačovaná, mohla svou ekonomickou závislost nahrazovat početností, organizovaností, koncentrovaností, homogenností. Stejně zájmy měly spojit všechny dělníky, všechny zaměstnance bez

ohledu na státní hranice a národnostní rozdíly. Dělnická třída měla provést revoluci, dobýt politickou moc, díky tomu zrušit soukromé vlastnictví výrobních prostředků. Ty by přešly do majetku celé společnosti, která by pak mohla rozhodovat o sobě jako celek. Tím by byly zajištěny předpoklady pro pozvolné odstraňování antagonismů mezi lidmi, pro harmonický rozvoj každého jednotlivce a nastal by blažený věk lidstva.

Marxismus je učení mnohovrstevné, v němž se kříží precizní vědecké analýzy, ideologické konstrukce i utopické vize znovuvybudovaného ráje. Snad právě proto se dalo různě upravovat, zjednodušovat, šířit a propagovat, snad právě proto tolik fascinovalo. Zdálo se, že dokáže vše vysvětlit bez zbytku, dávalo neotřesitelné jistoty a ještě kromě vysvětlení daného stavu poskytovalo i návod na jeho změnu. Dnes již není sporu o tom, že v mnoha směrech se klasici marxismu mylili, například jejich odhad životnosti kapitalistického výrobního způsobu a možností tržní ekonomiky byl naprosto špatný. Celospolečenské vlastnictví všech zdrojů obživy podvazuje jakoukoli svobodu a dává rozhodování nikoli do rukou všech, ale jen byrokratické elitě. Společnost ovládaná socialismem se objektivně vrací ke společenskému předkapitalistické. Zastánci socialismu spatřovali příčinu sociální ne-spravedlnosti v odcizení výrobců od výrobních prostředků (v průběhu 19. století skutečně drobných výrobců ubývalo). Avšak sám Marx si na sklonku života uvědomoval, že v automatizovaných průmyslových provozech převládá problém odcizení od živé práce.

Sociálně demokratické strany v Rakousku (jako ostatně na celém světě) marxismus přijaly. Po kratším váhání odmítly i pokusy o jeho nezastřenou revizi, podniknutou německým teoretikem Eduardem Bernsteinem, který Marxovy ideály považoval za neuskutečnitelné a o to více si cenil postupných existenčních zlepšení a jistoty, jakou každému individu u dává mohutné hnutí. Ve skutečnosti ale tyto strany obsah Marxových myšlenek přizpůsobovaly své politické, spíše reformní než revoluční praxi. V rakouské a později i osamostatněné české sociální demokracii se prosadila základní představa Viktora Adlera, hlavního reprezentanta rakouského socialismu, podle níž není úkolem sociální demokracie připravit revoluci, nýbrž jen podmínky pro ni. Strana měla zorganizovat, stmelit proletariát, vdechnout mu vědomí společných cílů a usilovat o zlepšení jeho životního standardu. S tím také souviselo formování samostatné proletářské kultury, která se měla postavit do opozice vůči kultuře buržoazní a zvítězit. Podobně měl socialismus získávat půdu i v jiných oblastech společenského života a buržoazii nakonec z rozhodujících pozic vytlačit. V takovém okamžiku by bylo dělnictvo také natolik vyspělé, že by s klidem mohlo převzít za celou společnost odpovědnost. Místo blížké a malebné revoluce s barikádami a nezlečnou odpovědností se tak nábízela perspektiva dlouhodobého procesu, který vyžadoval především vytrvalost a práci. Revoluce jako taková se ješ-

tě nevylučovala, její kontury se však rozplynuly, její uskutečnění odsunulo na neurčito a volný prostor zaplnila **praktická reformní politika**. Místo alternativy vývoje tak sociální demokracie připravovalo spíše jeho variantu. I když usilovala o samostatnost dělnictva v každém ohledu, pracovala ve skutečnosti na jeho integraci do celé společnosti.

II/3 *Politický katolicismus a konec „krásné epochy“*

Ačkoliv liberalismus a socialismus představovaly hlavní myšlenkové proudy 2. poloviny 19. století, neomezoval se duchovní život jen na ně. Svou důležitost neztrácel a ke konci století naopak spíše zvyšoval **katolicismus**, chápaný zde především nikoli jako náboženství, nýbrž jako světový názor. Katolictví zajisté upevňovalo společnost a stát, některé jeho směry, zejména v alpských zemích, se však dokázaly velice ostře postavit proti liberalismu, jemuž vytýkaly neschopnost vnímat sociální skutečnosti a reagovat na ně. Pokud tato kritika vycházela ještě z pozic starého pořádku a síly, které ji podporovaly, byly nečetné a spoléhaly především na své privilegované postavení a pozemkový majetek, šlo o kritiku leckdy přesnou, ale neúčinnou. Situace se změnila, když se o tuto ideologii začaly ve větším měřítku zajímat širší vrstvy, složené z **malých** živnostníků, úředníků či sedláků, které se cítily ohroženy kapitalismem i marxistickým socialismem. Jejich představy se rovněž obracely do minulosti, metody politického boje však byly neobyčejně současné, dravé a účinné. K mobilizaci mas použili křesťanští sociálové obraz nepřítele, na nějž přenesli znaky vydrťovaným odporem – jejich politickou zbraní se tak stal i **antisemitismus**. Politické katolictví se v českých zemích uplatnilo ve větším měřítku jen na Moravě, v Čechách, ač mu silné propagační prostředky nescházely, zůstávalo na okraji politického života. Na okamžik se zdálo, že se alespoň v 90. letech sblíží moderní katoličtí spisovatelé (*katolická moderna*) se svými obdobně laděnými druhy, ale tyto kontakty měly jen dočasný charakter.

Duchovní klima se na konci 19. století výrazně změnilo. Objevovaly se obavy z národnostních a sociálních konfliktů, představa, že rozvoj vědy a výroby vyřeší všechny problémy, se nenaplnovala a původní optimismus slábl. Místo něho se šířila nejistota, zostřovaná i posledními vědeckými objevy, zpochybňujícími dosavadní obraz světa a možnosti jeho poznání. Mezi prvními, kdo na tyto skutečnosti upozornil, byl vynikající fyzik Ernst Mach, žijící v Praze a přednášející na zdejší německé univerzitě. Nejpresvědčivěji je shrnula Einsteinova **teorie relativity**, jejíž první verze pochází už z roku 1905. Dalším mužem, který podryl tradiční jednoznač-

né vidění světa, byl Sigmund Freud, vídeňský lékař, zakladatel **psychoanalýzy**. Podle jeho teorie, formulované při studiu hysterie a neuroz, je racionalita jen tenká skořápka, obalující nitro člověka, v němž zápolí nevědomé a podvědomé síly, skládající se z nejelementárnějších pudů a ovlivňované pradávnými zážitky. V části beletrie a publicistiky se vytvářela představa, že Vídeň a celé Rakousko je blažená, bezstarostná země Fajá-ků, kde život připomíná svou lehkostí operetu a plyne v rytmu valčíků. Ale nebylo tomu tak. V Rakousku žilo mnoho odpovědných lidí, kteří si uvědomovali závažnost situace a navrhovali řešení některých problémů. Šlo o řešení jak rozumná, tak utopická. Jen jeden projekt, jistě nejrozměnější i nejutopičtější, přežil do našich dnů. Je to **pacifismus**, jehož snad největší propagátorka, Bertha von **Suttner**, rodem Kinská, pocházela ze země, která mezi prvními pocítila tíži světové války.

II/4 Tomáš Garrigue Masaryk

Mezi významné myslitele, toužící po výrazných společenských opravách, patří bezesporu Tomáš Garrigue Masaryk, který také z novodobých představitelů českého národa nejspíše překročil hranice své doby a země. Přišel na nově se organizující pražskou českou univerzitu jako profesor sociologie a filozofie, neměl však ambice typického vědce a nešlo mu o filozofii jako o knižní učenost. Svou orientaci naznačil prvním, habilitačním spisem, který je věnován fenoménu sebevraždy. Na základě zkoumání tak extrémní situace chtěl pochopit podstatu lidského života i své doby, kterou charakterizuje právě skutečnost, že dobrovolnou smrt podstupuje stále více lidí. Pochopil, že krize, kterou společnost prochází, je způsobena **ztrátou smyslu života**, který dříve poskytovalo náboženství, nedostatkem vnitřní opravdovosti, autentičnosti. Slabiny podobného rázu jako povrchnost, neupřímnost zjišťoval i v českém národě a české politice a v řadě spisů (např. *Česká otázka, Naše nynější krize*) vložil, jak by si představoval jejich odstranění. Domníval se, že celý politický a veřejný život se musí pronikavě změnit. Proti líbivým frázím stavěl neustálou, **drobnou práci**, usilující o zvyšování vzdělanosti a celkové úrovně národa. Tento postup odpovídal podle něho nejlépe českým tradicím, vycházejícím z odkazu české reformace a zosobňujícím ideály humanity, i současné situaci národa, žijícího ve středu klidného, spořádaného Rakouska. Od-mítal odvolávání se na starou slávu, v němž si tak libovali čeští žurnalisté i politici, zapomínající na řešení aktuálních problémů. Pro tato stanoviska se vžil název **realismus**. Masaryk je nezastával sám, na jejich formulaci se podíleli ještě Josef Kaizl a Karel Kramář, kteří jejich podstatu prosazovali i nezávisle na Masarykovi.

Masarykův program byl promyšlený a měl své opodstatnění; jeho pů-

vodce sám však v praktické politice příliš velké úspěchy neměl. Jeho vliv měl převážně morální a obecně kulturní ráz. Poprvé na sebe upozornil v roce 1886, kdy společně se svými druhy zpochybnil pravost údajně starobyklých českých literárních památek — *Rukopisů zelenohorského a královédvorského*. V bouřlivé polemice, kdy se proti nim postavila takřka celá česká společnost, která právě prožívala proces dotváření emancipovaného národního vědomí, však Masaryk a jeho přátelé neustoupili. Trvali na právu svobodné vědecké kritiky i na zásadě, že pro národ musí mít vyšší cenu pravda, byť jakkoli nepřijemná, než prospěch, plynoucí z vědomého klamu. Svou neohroženost Masaryk dokázal i v době **hilsneriády**, procesu s židovským mladíkem Leopoldem Hilsnerem, obžalovaným z vraždy křesťanské dívky, záměrně vydávané za vraždu rituální. Masaryk opět proti mínění většiny rozplameňované nacionalistickou českou žurnalistikou bránil právo obžalovaného na spravedlivý soud a bojoval proti tomu, aby byl tento tragický případ využíván k šíření antisemitských nálad. T. G. Masaryk patřil již před válkou k dominantním postavám české společnosti. Jeho přátelé, kteří mu v roce 1910 gratulovali k šedesátinám, ovšem nevěděli, jak se mylí, když se domnívali, že jeho dílo je v podstatě uzavřeno.

III.

ČESKÁ POLITIKA

III/1 *Od vyrovnání s Uhry k nezdařenému vyrovnání s Čechy*

Korektní chování pruských okupačních orgánů roku 1866 český národ oceňoval, to však nemohlo nic změnit na jeho zásadní **prorakouské orientaci**. Věřil, že věrnost, kterou trůnu opětně osvědčil, nezůstane bez odměny; císař pochopí a uzná naléhavost českých požadavků i prospěch, který by z větší decentralizace mohl vzejít pro celé mocnářství. Česká společnost však byla příliš slabá, než aby s ohledem na ni mohl František Josef nedbat přání německé a maďarské politické reprezentace. Roztrpčení z dualistické úpravy říše, která uznala historická práva uherského království, nikoli však Koruny české, vedlo představitele českého národa k řadě **protestních akcí**. Ještě v roce 1867 odcestovalo několik českých politiků (mimo jiné František Palacký, jeho zet' František Ladislav Rieger, pokální oponent Julius Grégr) do Moskvy, aby se tam spolupracovník a pozdější radistnil národopisné výstavy a byli přijati dokonce samým carem. „*Pouť Čechů do Moskvy*“, jak je tato akce nazývána, nepřinesla žádný politický efekt, naopak jen zvýšila podezření z nekritického rusofilství, z něhož liberální a demokratická Evropa Čechy podezřívala (pokud je ovšem brala vůbec na vědomí), na druhé straně však představovala vlastně jeden

z prvních pokusů proniknout za hranice rakouského státu a uvědomit o své existenci světovou veřejnost. Stejný význam (i výsledek) měla rovněž Riegrova snaha informovat o vnitřních poměrech Rakouska-Uherska i důležitosti českého národa francouzského císaře Napoleona III.

Na své tradice a historická práva otevřeně upozornil český národ masovou účastí na demonstracích u příležitosti převezení českých korunovačních klenotů z Vídně do Prahy (1867) či položení základního kamene ke stavbě *Národního divadla* (1868). Mnoho dalších, i desetitisícových manifestací, které se svým pojmenováním **tábory lidu** přímo hlásily k české husitské a revoluční minulosti a které se konaly na horách a místech dějinně spjatých s českou státností (Říp, Vítkov, Blaník) požadovaly uznání práv Koruny české. Jakkoli jejich konání usnadnila uvolněná atmosféra liberálního Rakouska, zračí se v nich především rostoucí sebevědomí českého národa, který právě zažíval první hospodářské úspěchy a který – s **výjimkou Českých Budějovic** – ovládl vlastně všechna vnitrozemská města Čech. Váha českého odporu vůči současnému státnímu uspořádání byla umocněna tím, že do konfliktu s vládou německých liberálů se dostávali i představitelé dalších národů. Řízením státu byl pověřen nový kabinet hraběte K. S. **Hohenwartha**, který konzervativní ladění v bezprostředně politické oblasti vyvažoval větším důrazem na pochopení sociálních a hlavně národnostních problémů. Mezi vládou a představiteli českého měšťanstva (F.L. Rieger) i české šlechty (Jindřich J. Clam-Martinič) byla navázána intenzivní jednání, která se těšila podpoře samotného panovníka. Císař si přál ukliďnění českých zemí, protože nevylučoval nový konflikt s Pruskem, a již dříve vyhlásil, že se dá korunovat českým králem.

Jednání vyústila na podzim 1871 ve **fundamentálních člancích**, či **fundamentálkách**, které tvořily předpoklady pro budoucí české vyrovnání. České království (Morava postupovala samostatně a Slezsko se od celé akce distancovalo) nemělo být od Rakouska odděleno tak důkladně jako Uhry. Nehledě na záležitosti, spojující celou monarchii (armáda, měna, zahraniční politika), mělo podle ustanovení fundamentálních článků dobrovolně postoupit své kompetence i v některých dalších otázkách (**daňová a celní politika, správa pošt a komunikací**) společným orgánům všech rakouských zemí. Ve zbývajících oblastech státní správy však měl rozhodovat sám **zemský sněm**, jehož pravomoce se výrazně zvýšily, i **zemská vláda**, jejíž zřízení se předpokládalo. Zajištění národnostního smíru měl sloužit zvláštní zákon, dělící zemi na **okresy podle národnosti**, a vylučující tak přímé střety – zejména konflikty o to, jakým jazykem se mají vést úřední jednání. Nad obranou jazykových a národnostních práv měly bdít ještě zvláštní orgány, působící při zemském sněmu. Fundamentálky znamenaly uznání pokroků, jichž český národ dosáhl, a pro Němce v Čechách při tom nepředstavovaly újmu. Ti se však z valné části přesto cítili poškozeni a ohroženi českým nástupem a zahájili proti nim rozsáhlé pro-

testní akce, v nichž je důrazně podpořil Berlín. Ačkoli se fundamentálky netýkaly předchozích rakousko-uherských smluv, odmítli jakékoli změny dosavadního *statu quo* rovněž uherští politici. Naléhání tak silnému nedovedl císař čelit a nechal padnout **Hohenwartha i jeho projekt**.

Hodnocení významu fundamentálek je složité. **Neúspěch** pokusu o české vyrovnání znamenal pro českou společnost citelné zklamání a posílil v ní pocity, že rakouský stát o český národ nestojí a že je proto plně oprávněné mu splácet stejnou mincí. Pozdější političtí teoretici zdůrazňovali však spíše negativní stránky, které by z částečné restituce českého státu vyplynuly: uvolnily by se vztahy k Moravě, na správě království by získala — jak se již ukazovalo v průběhu vyjednávání — nepřiměřený podíl šlechta. Český národ by se však především vydal na cestu jakéhosi „*extenzivního*“ vývoje, své postavení by se snažil zajistit manévry vysoké politiky a příliš by se spoléhal na právní prostředky — takto spotřebovaná energie by mu potom scházela při vlastním hospodářském a kulturním růstu. Všeobecné rozčarování posílil i průběh **voleb do zemského sněmu** v roce 1872, v nichž se německá buržoazie pokoušela posílit své postavení **skupováním velkostatků a tudíž i hlasů**, které na ně byly vázány. Češi se snažili o totéž, ale na takový **chabrus** (hebrejský výraz, označující pochybné obchody) ještě nestačili. O konečném výsledku voleb, kterým se potom říkalo **chabrusové**, musely stejně rozhodnout další machinace.

III/2 Pasivní politika

Za takové situace se čeští politici v říjnu 1873 rozhodli, že po vzoru svých spojenců z řad české šlechty nebudou zastupitelské sbory (tedy zemský sněm a říšskou radu) obesílat. Tak vstoupili do dlouhé éry **pasivní politiky**. Rozhodnutí, na němž trvali zejména Palacký a Rieger, nebylo jen uraženou reakcí, vyplývalo z pravděpodobných (ale jak se nakonec ukázalo mylných) odhadů dalšího vývoje. Rieger byl přesvědčen, že v evropské rovnováze sil dojde k zásadním posunům, které vytvoří předpoklady pro nové řešení české otázky. Považoval za pošetilé, aby si národ zbytečně zadal a kvůli nepatrným výhodám se vzdal po staletí děděných práv. Díky autoritě, jíž se oba muži těšili, mohli své názory prosadit; o jejich správnosti však nebyli ostatní čeští politici přesvědčeni. Z mnoha stran se ozývaly hlasy, že politika, která se — nedoprovázena žádnými dalšími ráznými činy — zřídka účastí na tvorbě zákonů a možností kontrolovat výkonnou moc, je nejen neúčinná, ale i přímo pro národ škodlivá. Uvědomili si to **nejdříve moravští poslanci, kteří roku 1874 vstoupili do moravského zemského sněmu** a o rok později i do říšské rady. Podobný postup se přirovnával i v Čechách.

„Národ český je ovšem hotov uznávati a šetřiti starých smluv státoprávních, poněvadž jsou jemu na prospěch; ale druhá strana nechce o nich ničeho věděti a nepovažuje se za vázánou jimi. A národ český nemá té moci, nemá té síly, aby ji k uznání starých smluv donutil . . . Státní právo bez patřičné moci, která by mu dovedla zjednati platnosti, nestojí ani za fajfku tabáku, a my bychom mohli dlouho čekat, než bychom se s našimi protesty, adresami, memorandy, deklaracemi anebo tím nešťastným trpným odporem dodělali uznání našeho státního práva.“

(Eduard Grégr, *Otevřený list panu dru F.L. Riegrovi*, 1876)

Zbavení konfrontace s ostatními národy a politickými směry a ponechání sami sobě, nemuseli čeští politici tak lpět na ideálu jednomyslnosti a solidárního postupu. **Diferenciace**, která se připravovala již delší dobu a projevovala se odlišnými názory na některé problémy i osobními antipatiemi, nabyla v otázce účasti na práci zastupitelských sborů, zejména ovšem zemského sněmu, zásadního významu. Skupina politiků, stojící v opozici vůči již osvědčené gardě národních vůdců („výtečníků“) se rozhodla v roce 1874 vstoupit na zemský sněm a téhož roku, jen o několik měsíců později, se i organizačně osamostatnila. Oproti staré **Národní straně (staročeské)** tak vznikla nová **Národní strana svobodomyšlná (mladočeská)**. Obě strany představovaly politickou reprezentaci českého měšťanstva a také jejich světonázorové zaměření bylo v podstatě shodné – tj. liberální, mladočeši byli jen radikálnější, demokratičtější. Jestliže se k staročechům hlásila především honorace českých měst, soustředovali mladočeši spíše ty, jejichž čas měl teprve přijít – **začínající podnikatele**, mladočeši bohaté a bohatnoucí sedláky z Mladoboleslavska a Podřipska, demokraticky, často antiklerikálně smýšlející inteligenci. Oproti staročechům, jejichž vliv vycházel z osobní autority předních reprezentantů a kteří spíše než stranu připomínali klub vynikajících individualit, si mladočeši vytvořili již fungující **územní organizaci** s poměrně pevnou strukturou. Již od samých počátků vědomě chtěli vytvářet a formovat veřejné mínění. Kromě účasti na zemském sněmu proto hned od počátku požadovali prohloubení občanských práv, všeobecné hlasovací právo a rozvoj vzdělanosti, kterou často ztotožňovali s protináboženskou agitací. V tomto směru mohli také využít své nejsilnější zbraně, jakou po celou 2. polovinu 19. století představovaly nejlivnější české noviny – **Národní listy**, které založil jeden z předních mladočechů Julius Grégr a v jejichž redakci se scházeli nejlepší spisovatelé té doby, například Jan Neruda a Jakub Arbes.

Mezi oběma stranami – ačkoli si byly tak blízké, či vlastně právě proto – **vypukl nesmiřitelný boj**, který se přenesl do všech oblastí veřejného i soukromého života. Jakákoli rozdílnost v názorech se přenesla na tento protiklad:

„kdekoli se občané pohádají mezi sebou o zájmy čisté místní neb osobní – třeba o stříkačku nebo purkmistrovství – ihned věc bere na sebe ráz víceméně politický . . . a hned jsou z nich staročeši neb mladočeši.“

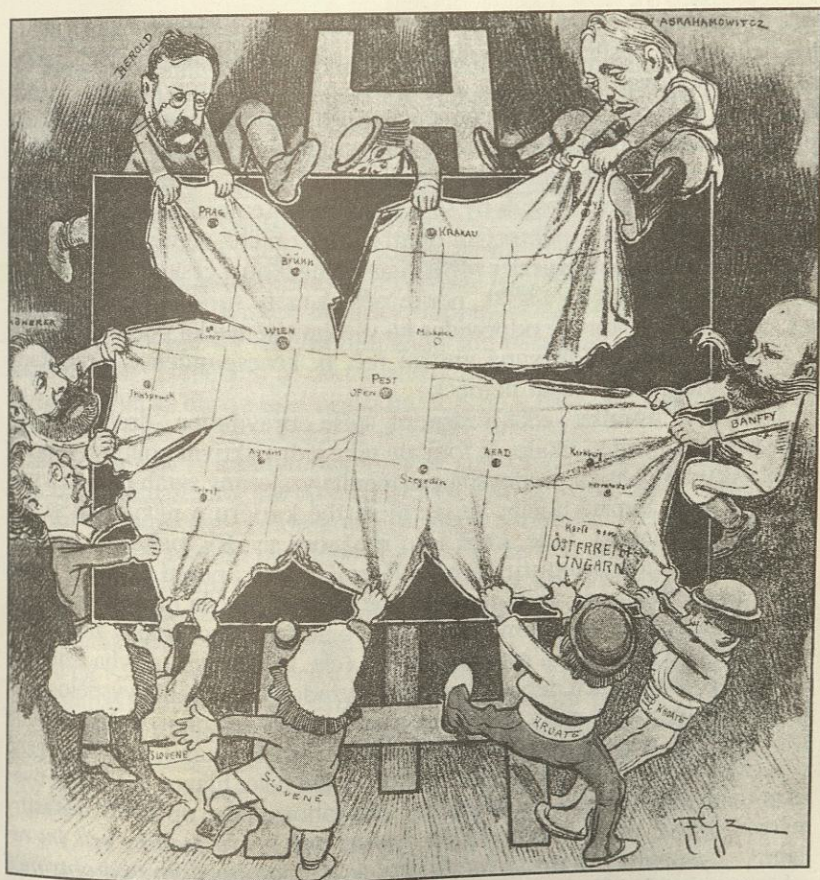
(František Ladislav Rieger okresnímu starostovi v Semilech, 1876)

Za mladočechy stála v té době ještě menšina české veřejnosti, v té nejzávažnější otázce, totiž v otázce obelání sněmu se jim však dostávalo stále větší podpory, a to i mezi stoupenci staročeské strany. Pro vstup se vyslovoval především Riegrův staročeský rival, energický novinář Jan Stanislav Skrejšovský, zpočátku jeden z hlavních propagátorů pasivity, a trpný odpor hájil nakonec vlastně jen sám Rieger, přesvědčen, že v tak závažné otázce je třeba osvědčit vytrvalost. Drtivá většina si však spíše uvědomovala, o kolik výhod národ každým dnem, promarněným v nečinné opozici, přichází a už nechtěla čekat. Roku 1878 vstoupili poslanci obou českých stran na půdu zemského sněmu a o rok později i do říšské rady. Doba vzdoru a čekání skončila. Nastala doba **politiky aktivní**, „*politiky trharské*“.

III/3 Aktivní politika

Perspektiva nových úkolů zapůsobila na obě strany, které zanechaly na čas různic a uzavřely **dohodu**. Rieger se pokoušel najít ještě další spojení. Velmi nadějně vypadala zprvu jednání s některými německými liberály, kteří nalezli pochopení pro české národní požadavky. Nejvlivnější frakce liberální strany se však postavila proti Čechům, kteří se naopak, po zklamání na levici, sblížili s polskými statkáři a rakouskými klerikálními poslanci na pravici. Tím vzniklo seskupení, zvané **železný kruh pravice**, které v parlamentu podporovalo novou konzervativní vládu Eduarda hraběte Taaffa. Při zahájení parlamentních jednání přednesli čeští poslanci **státoprávní ohrazení**, memorandum, v němž prohlásili, že účast na jednání říšské rady nemá znamenat popření jejich státoprávních ideálů. O své místo v Rakousku chtěli bojovat dál, ale jinými prostředky. To jim ostatně již delší dobu vzkazoval hrabě Taaffe, nejúspěšnější rakouský politik 2. poloviny 19. století a tvůrce svérázného, nicméně fungujícího vládního systému.

Taaffe ze zásady odmítal velké koncepce vývoje společnosti, improvizoval, postupoval „**případ od případu**“, dělal kompromisy a závazná rozhodnutí odkládal v naději, že původní rozpory pozbudou časem na své nesmiřitelnosti. Nevázal se předem na žádnou stranu, uspokojit chtěl všechny a jedinou nepochybnou autoritou pro něj zůstával jen císařský majestát. O jeho zásadním konzervativním postoji není možno pochybo-

„Nezvedení chlapci trhají školní mapu habsburské monarchie“
(karikatura na odstředivé snahy národů monarchie)

vat, domníval-li se však, že daný pořádek zajistí nejlépe reformami, neváhal jich použít. Jestliže čeští politici chtěli od vlády nějaké ústupky, museli za ně poskytovat své hlasy a souhlasit s vládními propozicemi i v těch otázkách, kde oni sami a hlavně jejich voliči zastávali mínění opačná (například školská novela, umožňující zkrácení školní docházky apod.). Taaffe české politiky výhodami příliš nezahrnoval, dobře věděl, že ho neopustí. Kdyby tak učinili, dostali by se k moci opět němečtí liberálové. Přesto jim vláda vyšla vstříc některými opatřeními, z nichž nejvýznamnější bylo **rozdělení pražské univerzity (1882)** na německou a českou a **Stremayrova jazyková nařízení (1880)**, podle něhož měly správní úřady a soudy v Čechách a na Moravě odpovídat na všechna německá podání německy a na česká česky. Takzvaná **vnitřní řeč**, tj. korespondence mezi úřady a uvnitř nich, měla zůstat německá.

Nebyly to ústupky velké a zásadní, spíše opravdu jen „drobečky“, jak se posměšně později říkalo. V tom ale také jádro aktivní politiky nespočívalo. Aktivní politika především pozměnila vzájemný vztah národa a státu — již bylo možné udělat ve státní službě kariéru a nevyčlenit se tím z české společnosti. Lidé, kteří této možnosti využili, pak opět výrazně obohatili sociální strukturu národa. Pozměnilo se i pojetí politické práce a nároky, kladené na poslance. V době pasivity stačila mravní bezúhonnost, neohrožené smýšlení, schopnost agitovat. Pro řešení závažných problémů technických a hospodářských (cla, kanalizace, stavba železnic, atd.) v parlamentních debatách se však vyžadovala již velká vyspělost odborná. Tyto změny měly pro život národa velký význam, veřejnost si je ovšem příliš neuvědomovala. Měřena fundamentálkami se zdála česká politika ubohá. Cítil to i Rieger, stojící v jejím čele, hlavně si to však uvědomovali jeho protivníci z mladočeského tábora. Jeho opravdu nešťastný výrok: „*když se nám nepodařilo vymoci svá práva jedním velkým rášbítat pod stolem*“ byl mladočechy využit k rozhodné kampani proti staročekům. Oslabení staročeši se pokusili o poslední velkou akci a na výzvu hraběte Taaffa zahájili v lednu 1890 jednání o **národnostním smíru** s německými liberály. Obě strany si od úspěchu slibovaly, že se opět posílí jejich postavení, otřesené politickými protivníky. Nesporně by si to v případě úspěchu zasloužily — případná dohoda obou národů mohla patřit k nejvýznamnějším událostem našich i německých novodobých dějin.

Podstata **punktací**, jak byly česko-německé porady nazvány, byla úprava veřejné správy v Čechách (revize obvodů okresních a krajských soudů, obchodních a živnostenských komor, rozdělení zemědělské a školní rady) podle národnostních kritérií. Tak se vytvářely předpoklady k rozdělení země na dvě území — české a německé, přičemž Němci mohli v českých oblastech požívat větších práv než Češi v jejich. Reakce Němců

byla jednoznačná – slavili punktace jako velké vítězství (tím se ovšem také liberálové bránili kritice ze strany německých ultranacionalistů), česká veřejnost je však pod vlivem mladočechů zcela zamítna. Rieger sice tvrdil, že „to, co bylo ujednáno, není národu našemu na škodu, a že jsme v důležitých věcech získali,“ ale nepřesvědčil ani své stoupence, kteří se houfně přidávali ke kritice punktátorů. Staročeská strana se fakticky rozpadla, malý zbytek, věrný Riegrovi, nemohl zastavit ohromný nástup mladočechů, který se projevil v jejich skvělém volebním vítězství v březnu 1891. Staročeši svou činnost nezastavili, jejich role hlavní politické síly však jednoznačně skončila. Tím se fakticky naplnil i osud Františka Ladislava Riegra, po více než 40 let zosobňujícího sílu i slabiny, naděje i zklamání české politiky. Nedočkal se díky ani střízlivého hodnocení – uznání mu národ projevil až ohromující účastí na pohřbu v roce 1903, pohřbu, jímž, jak napsala Eliška Krásnohorská, skončilo 19. století.

Mladočeši si svým vítězstvím vybojovali nejen naprostou převahu v českém politickém životě, ale také zodpovědnost za zastupování české společnosti na zemském i celorakouském fóru. S tímto úkolem a voličskou základnou, která k nim přešla od staročechů, se brzo dopracovali poznání, že rázná politika, jejíž nezbytnosti se dříve tak zastávali, nepomáhá tam, kde „*máme co činiti s faktory politickými, kteří jsou mocnější než my.*“ Radikálové, podporovaní žurnalistikou (zejm. *Národními listy*) bouřili na voličských schůzích a tropili výtržnosti v parlamentu, k vážným jednáním však nastupovali střízliví, odborně zdatní politici typu Josefa Kaizla a Karla Kramáře, jejichž programem bylo „*sbíráni a množeni ztracené váhy politické, nabývání větších i drobnějších výhod, nenáhlé tužení sil a vše v rámci ústavy.*“

III/4 Sociální demokracie

Ze svého suverénního postavení se však mladočeši nemohli těšit dlouho. Brzo se objevila konkurence. Největším nebezpečím hrozila **sociální demokracie**. Počátky dělnických organizací sahají až do poloviny 60. let, kdy začaly vznikat **odborové spolky** (zejména slévačů a knihtiskařů). Ohromný rozmach zažilo dělnické hnutí na konci 60. let. Z návodu a za podpory mladého právníka Františka Ladislava Chleboráda se začaly organizovat **svépomocné spotřební a výrobní spolky**, které se vlastně nijak nelišily od stejných družstevních podniků českého měšťanstva a které v krátké době soustředily neobyčejně velké množství členů i ohromný kapitál. Největší z nich – pražský *Oul* – měl 3000 členů a disponoval kapitálem 60 000 zlatých. V roce 1871 bylo takových spolků, byť menších, v Čechách 279 a na Moravě 46. I když tyto spolky nepřežily v důsledku špatného hospodaření za krize v roce 1873, znamenalo toto první maso-

Odborové časopisy počátkem 20. století (znázorněno široké spektrum těchto časopisů vycházejících v českém jazyce)

vé, byť ještě ne úplně samostatné, vystoupení českého dělnictva mnoho pro jeho uvědomění. Pro své cíle se potom snažili získat dělnictvo mladočechů, jejich snaha se však setkala jen s omezeným úspěchem. O to větší pozornost nacházely socialistické vlivy ze zahraničí, mezi nimiž postupně převládal ohlas marxistických myšlenek. Tento vývoj byl ještě podpořen krutým potlačením svárovské stávkou roku 1870 a ohlasem pařížské Komuny roku 1871.

Panovalo přesvědčení, že pro současnou organizaci proletariátu i ke splnění jeho historických úkolů je nezbytné založit vlastní **dělnickou stranu**. (Dělnické strany v Evropě se většinou nazývaly sociálně demokratické, prvním slovem vyjadřovaly svůj cíl, druhým své závazky v oblasti obecně demokratických práv.) V Rakousku taková strana vznikla v roce 1874 na sjezdu dělnických zástupců v Neudörflu. Po jejím faktickém rozpadu, způsobeném ostrou perzekucí i konflikty ve vlastních řadách, totiž rozdělením na radikály, kteří snili o blízké revoluci a za své ideály chtěli bojovat i teroristickými akcemi, a na umírněné, zdůrazňující legalitu postupu a orientaci na bezprostřední hospodářské problémy, se strana obnovila na přelomu let 1888 a 1889 v Hainfeldu. Zrušení kapitalistického výrobního způsobu a nastolení nových, **socialistických vztahů** mezi lidmi považovali sociální demokraté za svůj zásadní a konečný cíl, nepředpokládali však, že by ho mohli dosáhnout ihned, a postupně jeho splnění přesouvali do stále vzdálenější budoucnosti. Kromě dílčích požadavků z oblasti dělnického zákonodárství (např. zákaz dětské práce, omezení práce žen atd.) si sociální demokracie stanovila dva hlavní bezprostřední úkoly: **osmihodinovou pracovní dobu** a **všeobecné hlasovací právo**. Druhý požadavek byl splněn po velkých bojích v letech 1897 a 1907, osmihodinová pracovní doba přes drobná zlepšení za Rakouska nikdy uzákoněna nabyla. Vliv sociální demokracie se šířil skutečně lavinovitě. I když neztrácela svůj dělnický charakter, stávala se přitažlivou i pro některé kategorie úředníků, učitele a některé intelektuály. Její výi pro některé kategorie úředníků, učitele a některé intelektuály. Její význam posilovaly odborové organizace, družstevní a tělovýchovné, vzdělávací a ochotnické divadelní spolky a rozvětvená žurnalistika.

V rakouském dělnickém hnutí hrály vždy velkou roli průmyslově vyvinuté české země. Již mezi 74 účastníky neudörfelského sjezdu bylo deset Čechů v čele s Josefem Boleslavem Peckou. Peckovy *Dělnické listy* byly považovány za ústřední list strany společně s vídeňskou *Gleichheit*. V roce 1877 bylo vedení strany dokonce přeloženo z Vídně do Liberce. V době s představiteli celorakouské strany založili vůdci českého proletariátu (vedle Pecky ještě zejména Ladislav Zápotocký a Norbert Zoula) vlastní **Československou stranu sociálně demokratickou dělnickou**. Stalo se tak na tajném sjezdu v břevnovském hostinci U kaštanu roku 1878. Krátce nato byla i tato strana fakticky rozbita a rozložena. Ožila opět na

konci 80. let. Masový nástup české sociální demokracie do politického života se jako takřka v celé Evropě dá datovat **1. májem 1890**. Jen v Praze pochodovalo ulicemi města na 30 000 dělníků. I česká sociálně demokratická strana si vynutila uznání a v předválečném období se stala již nepominutelnou součástí české politické scény. Kromě vysokého počtu voličů, které dokázala zmobilizovat — už v prvních volbách podle všeobecného hlasovacího práva (i když ne rovného) získala téměř třetinu všech hlasů — vynikala i organizační vyspělostí a cílevědomostí postupu. Svým chováním na říšské radě prokazovala, že jí na parlamentním systému vlády záleží, zrovna tak jako na zachování Rakousko-Uherska, ovšem v mnohem demokratičtější podobě. Byla přesvědčena, že ohromný hospodářský prostor, jaký habsburská monarchie představovala, bude dobrou základnou pro budoucí spravedlivý stát.

„... proletariát sám, pouhou svou hmotnou přesilou nemůže uskutečnit lepší rády společenské. Neboť to by bylo vítězství násilí a to neslo by jako každé násilí v sobě jen símě zla, rozkladu a dalšího boje. K onomu vítězství, jež mu propůjčí jeho moc, nezbytně musí se družiti ono morální vítězství, které teprve této moci může dodatí sankce, vítězství dobyté silou idee. Teprve odzbrojí-li námitky a argumenty, proti němu stavěné, mocí své přesvědčivosti a nezvratností své logiky, teprve pak bude triumf socialismu dokonalý. Což znamená jinak: až bude mít na své straně nejen všechen proletariát, ale i nejsilnější duchy své doby. Jaká by to byla lepší společnost a jaké by mohla mít pevné základy, když by proti jejím rádem protestovali ti, kteří reprezentují vědu, myšlení a kulturu.“

(František Václav Krejčí, *Socialism a česká inteligence*, Akademie 10, 1906, s.33)

III/5 Další politické strany

Politika byla dlouho záležitostí poměrně úzké vrstvy majetných a vzdělaných lidí. Ostatní o ni nejevili příliš velký zájem (pokud ovšem nešlo o něco tak mimořádného jako táborové hnutí) a hlavně na ni neměli pod tíhou existenčních starostí ani čas. Růst společenské komunikace, vzdělanosti a postupné rozšiřování volebního práva (předepsanou daňovou hranici snížil roku 1882 výrazně už E. Taaffe) dávalo stále většímu množství obyvatelstva možnost zapojit se do politického boje a pokusit se ovlivňovat veřejné dění ke svému prospěchu. Tyto podle svého sociálního zařazení maloburžoazní vrstvy spatřovaly svého přirozeného zástupce nejprve v mladočesích, později se s nimi však spíše rozcházelely, zdůrazňující vla-

stní zájmy, ohrožované z jedné strany postupem tovární velkovýroby, z druhé strany tlakem socialistů. Zde také můžeme hledat příčiny vzniku dalších politických stran, které vyplnily prostor mezi mladočechy jako stranou českého měšťanstva a sociální demokracií.

Podnět k další politické diferenciaci dali nejprve studenti. Na rozdíl od mladočechů a jejich střízlivé, vypočítavé politiky smýšleli mnohem radikálněji, pokrokověji (odtud také název *pokrokové hnutí, pokrokáři*), otvírali se podnětům evropského myšlení včetně socialismu, zároveň však zastávali velmi nacionalisticky vyhocená stanoviska. Část pokrokářů navázala kontakty s dělnickou mládeží kolem časopisu *Omladina*. Nově vzniklá skupina se ještě více radikalizovala, ostře se stavěla proti rakouskému státu a své útoky nezastavila ani před císařským majestátem. To už ovšem úřady tolerovat nemohly. V lednu 1894 bylo v **procesu s Omladinou** (kterou policie považovala mylně za tajnou spikleneckou organizaci) odsouzeno 68 jejích stoupenců do vězení. Celé pokrokové hnutí se nakonec přirozeně rozpadlo, ti, kdo je aktivně zažili, však předávali jeho impulsy dál. Z pozdějších politiků, kteří prošli kvasem pokrokového hnutí, možno jmenovat alespoň **Aloise Rašína**, který se nakonec přimkl k mladočechům, či pozdějšího sociálního demokrata **Františka Soukupa**.

V 90. letech se začalo formovat i samostatné **agrární hnutí**. Podle hlavního ideologa tohoto politického směru, padařovského rolníka Alfonse Štátného, byla dosavadní česká politika určována z Prahy, bez zřetele k zájmům jednotlivých stavů. **Agrární strana**, v níž se nakonec roku 1903 sešly všechny dosavadní směry, se vědomě snažila oslovit veškeré venkovské obyvatelstvo. Kromě stavovské ideologie nabízela svým členům i řadu výhod praktického rázu – hustou síť hospodářských družstev a dalších zájmových spolků. Díky tomu byl její postup, již před válkou do značné míry ovlivňovaný vynikajícím politickým taktikem **Antonínem Švehlou**, tak úspěšný. V katolickém politickém hnutí si získala nejsilnější postavení **Křesťansko-sociální strana**, která navazovala na činnost dřívějších spolků katolických tovaryšů a podobných organizací. Ve své činnosti se inspirovala zejména ideály encykliky papeže Lva XIII. *Rerum novarum* (1891), která měla dát křesťanskou alternativu materialistickému socialistickému hnutí. Strana působila především na Moravě, kde se v jejím vedení objevoval kněz Jan Šrámek.

V moderních dějinách českého národa a Čech vůbec hrál mimořádnou úlohu rok **1897**. Ve volbách, z nichž už díky úsilí sociální demokracie nebyla žádná skupina obyvatelstva vyloučena, získali mladočeši tak silné postavení, že se je ministerský předseda Kazimír Badeni snažil získat pro svou vládní koalici. Aby si je naklonil, vydal **Badenihovo jazykové nařízení**, podle nichž mělo být o každém spise jednáno uvnitř úřadů i mezi nimi v tom jazyce, v jakém znělo podání. Českým úředníkům by takový postup

„Badeniho tanec mezi vejci“
(karikatura znázorňující potíže některých vlád habsburské monarchie)

vyhovoval, německým, kteří znali češtinu jen výjimečně, neobyčejně zkomplikoval (ne-li přímo znemožnil) jejich další setrvávání v úřadě. Proti těmto nařízením i proti polskému aristokratu byla proto rozpoutána vášnivá kampaň, která našla podporu i v Německu. Na konci roku Baudani padl a vzápětí (29. 11. – 2. 12.) se vzedmula vlna českých demonstrací, zvláště silná v Praze, spojená s vytloukáním německých a židovských obchodů. V této zjitřené atmosféře se stoupencům nacionální orientace mezi českým dělnictvem podařilo založit vlastní stranu – stranu národně sociální. Její stoupenci, vedení bývalým redaktorem *Národních listů* Václavem Klofáčem, se snažili přeměnit mezinárodní socialismus v duchu národních specifik, a často se proto střetávali se sociální demokracií. V duchu roku 1897, v duchu „prosince“, protestovali mladí národní socialisté proti militarismu a rakouskému státu vůbec. I když valná většina společnosti je nenásledovala, zůstala v mysli mnoha lidí vzpomínka na chladné listopadové a prosincové dny, kdy měli pocit, že je nic nezastaví.

IV. CESTA K TRŽNÍMU HOSPODÁŘSTVÍ

IV/1 Průmyslové revoluce a její důsledky

„Nás také průmysl do svého kouzelného kruhu zachvacuje a žádný smrtelník nás před ním nezachrání. Zastavte, prosím, Labe, Dunaj v toku, můžete-li . . .“

(František Cyril Kampelík, *Promyslné návrhy*, 1853)

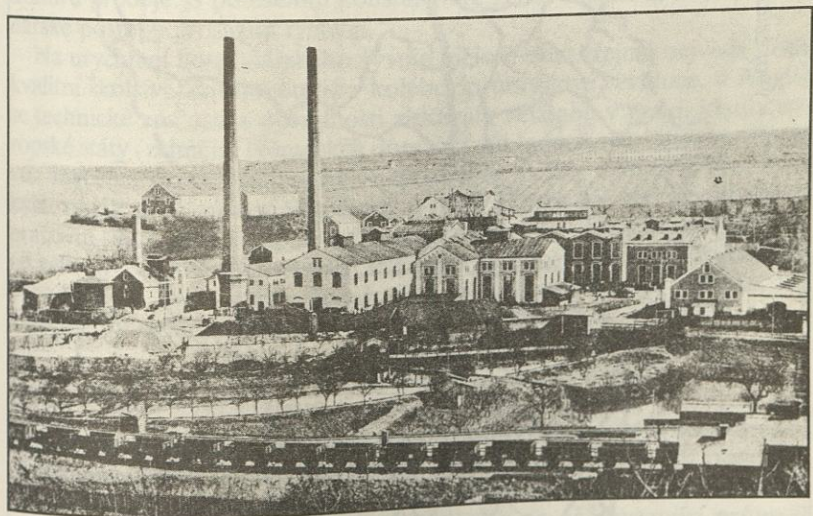
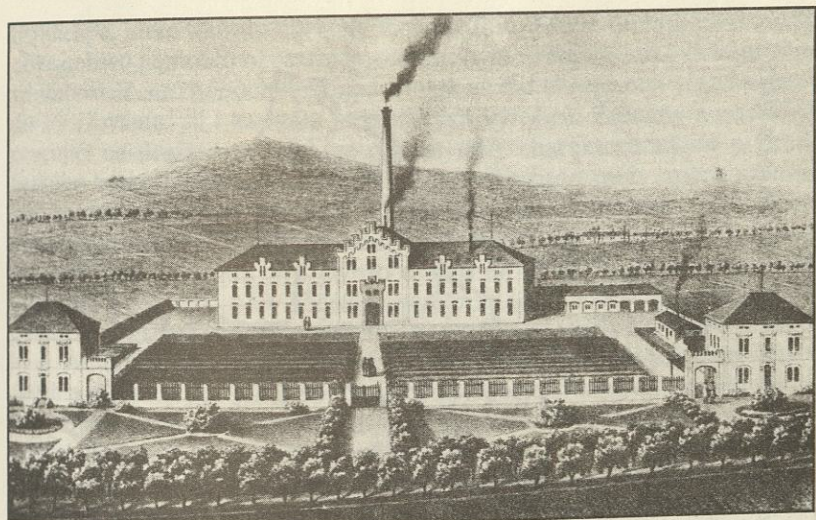
České země, žijící dosud spíše na periferii moderní industriální civilizace, se ve 2. polovině 19. století staly její významnou součástí. Měly pro to dost slušné předpoklady. K těm nejdůležitějším patřila vysoká hustota obyvatelstva i fungující síť komunikací, která se potom sice dále přetvářela a doplňovala (železničními tratěmi), ale kterou nebylo třeba vytvářet od počátku. Relativní uzavřenost území i hospodářská rozdílnost jednotlivých teritorií (úrodné středozemí, neúrodné, ale průmyslově vyspělé políhání) podporovaly dále vytváření vnitřního trhu. Pro rozvoj průmyslu bylo příznivé i značné nerostné bohatství. Nacházela se zde zejména bohatá ložiska černého uhlí, hlavního energetického zdroje pro výrobu páry, pohánějící v té době nejdokonalejší typ strojů. Oproti dřívějším zařízením, využívajícím sílu vody, větru, zvířat či člověka, byl parní stroj nesrovnatelně výkonnější a mnohem méně závislý na prostředí. Masivní nasazení těchto strojů tak neobyčejně urychlilo a přetvořilo celou výrobu, v podobě železnic zkrátilo vzdálenosti a propojilo dosud spíše lokální trhy; proto bývala považována za nejmarkantnější projev, symbol všech změn, které přímo či nepřímo ovlivnily celý život lidské společnosti a které souhrnně nazýváme průmyslovou revolucí.

Tento vývoj k moderní společnosti masové výroby i spotřeby nebyl způsoben a ovlivněn jen faktory technického a ryze hospodářského rázu; vyžadoval rovněž, aby byla respektována osobní **svoboda jednotlivce**, který se mohl spolehnout na platnost základních občanských práv, na volnost pohybu, volný přístup k informacím, nedotknutelnost majetku, a který si sám hledal a vytvářel příležitosti ke svému uplatnění. I ten nejchudší mohl teoreticky svobodně nakládat s tím, co měl k dispozici, tj. se svou **pracovní silou**, dát se najmout jen tam, kde by dostal nejlépe zapláceno. Ovšem podmínky pracovní smlouvy, které měly zůstat na dohodě obou zúčastněných stran, si jednoznačně určoval silnější partner — zaměstnavatel. Jestliže se tedy část společnosti osvobodila, druhá část, ač takové svobodná, jen vystřídala právní závislost na feudálním pánovi (již beztak omezenou) za **závislost ekonomickou** na zaměstnavateli. Jestliže vrchnosti si často bývaly vědomy odpovědnosti za lidi jim svěřené a svá práva vůči nim doplňovaly i povinnostmi, vztah „má dáti — dal“ a proklamovaná svoboda zdůvodňovaly nezájem většiny továrníků na osudu jejich dělníků. Společnosti, která se řídí zákonem poptávky a nabídky, hodnotí podle zisku a výkonu, v níž se uplatňuje specializace i dělba práce a kterou žene vpřed konkurence však patřila budoucnost.

IV/2 *Podnikání a česká společnost*

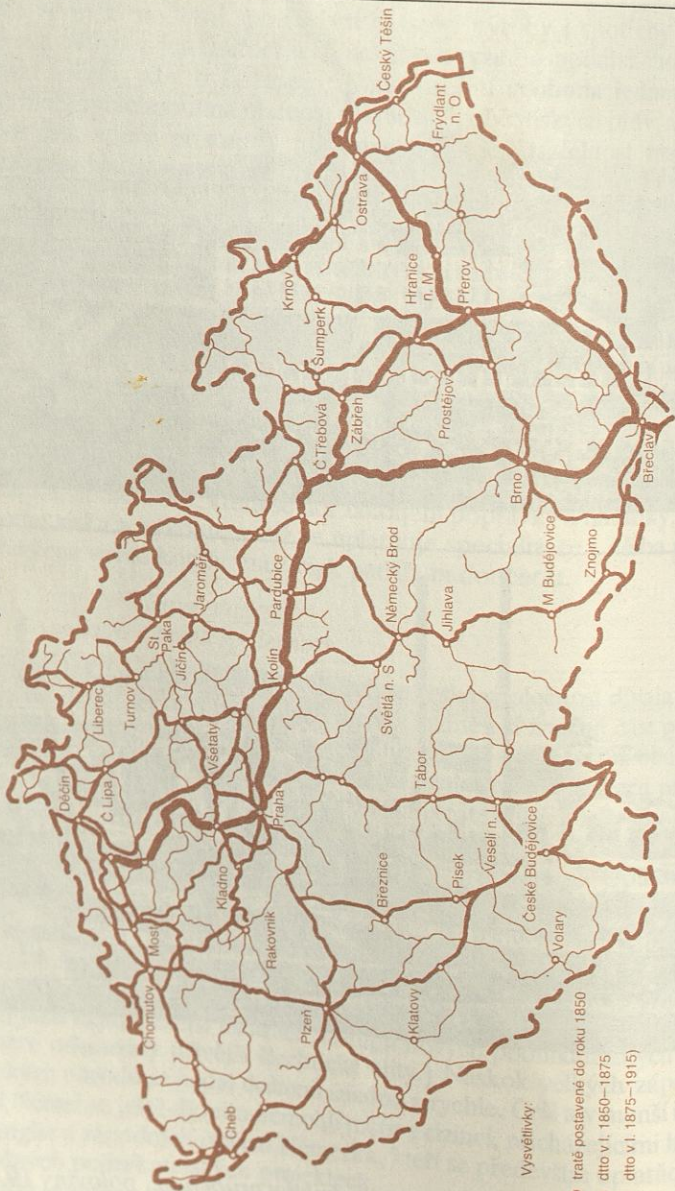
Na perspektivy, jaké kapitalismus nabízel, se česká společnost dívala zpočátku spíše skepticky. Od neustálých rychlých změn si značná část populace mnoho šancí k rychlému vzestupu neslibovala — spíše se jich obávala, neboť hrozily **přilivem kapitálu a masovou proletarizací** postaru pracujících řemeslníků. Těživě se počítávala ztráta jistot, které poskytoval dřívější předrevoluční sociální a ekonomický řád, předávající do nové éry své dědictví setrvačnosti, strnulosti, nedůvěry k novému. Uplatnit se v nových podmínkách skutečně nebylo lehké, málokdo měl tolik technických znalostí, obchodních dovedností i peněz jako rakouský podnikatel *Emil Skoda*, který v roce 1869 koupil plzeňskou továrničku hraběte Valdštejna a který z ní během krátké doby vytvořil prvotřídní podnik, schopný konkurence i v evropském měřítku. (Tento případ bývá často uváděn jako nejklašičtější ilustrace nástupu nových podnikatelských vrstev, které odsouvaly dřívější šlechtické elity.) Náskok velkých západoevropských národů se nedal dohonit snadno a rychle. Češi a v menší míře i zdejší Němci se ještě dlouho nemohli měřit s cizinci, přicházejícími hlavně z Anglie a západních oblastí Německa, kteří se především uplatňovali v náročných podnikatelských projektech.

Jestliže se ovšem zdejší obyvatelstvo nemělo stát objektem, nýbrž i subjektem ekonomické aktivity, bylo nutno se pokoušet o překonání všech

*Srovnání podoby průmyslového podniku v průběhu 2. poloviny 19. stol.
(Cukrovar v Sulejovicích roku 1860 a ve Zvoleněvsi z roku 1891)*

Vývoj železniční sítě v českých zemích (do roku 1915)

handicapů, které tomuto cíli stály v cestě. Jako hlavní důvod, proč zdejší obyvatelstvo nemohlo opravdu podnikat, byla uváděna celková **kapitálová slabost**. Tento nepochybný nedostatek se dal ale alespoň zčásti nahradit sdružováním sil i kapitálu jednotlivých výrobců. **Záložny** a podniky, pracující **na družstevní bázi**, se potom staly charakteristickým prvkem českého hospodářského rozvoje. Neméně důležitost měla změna mentality, konkrétně změna postoje k vlastní ekonomické činnosti. Způsobil ji nepochybně především **stav nouze**, která teprve naučila podnikat, riskovat, spoléhat na vlastní síly. Byl to ovšem dlouhodobý proces, na jehož urychlení a do určité míry i odstartování měli velkou zásluhu někteří čeští publicisté a pedagogové (za všechny jmenujme alespoň Františka Šimáčka a Antonína Majera), kteří vysvětlovali podstatu nových hospodářských a právních pořádků, poučovali o zvyklostech **tržní ekonomiky**, povzbuzovali, dodávali sebevědomí. Zdůrazňovali také, že racionální zhodnocení vložených finančních prostředků není vázáno jen na provoz velkolepých továren, že „*průmyslně*“, tj. v tomto případě promyšleně, efektivně lze podnikat i v malých dílnách, např. zavádět kvalitnější design a vyšší kulturu prodeje. S potěšením konstatovali, že na vesnici se nové hospodářské postupy prosazují rychleji.

Na urychlení hospodářského vývoje mělo ovšem zřejmě největší podíl kvalitní školství. Zatímco totiž v kolébce průmyslové revoluce, v Anglii, se technické znalosti a dovednosti získávaly většinou v praxi, klady evropské státy (zejména Německo) důraz na důkladnou teoretickou přípravu. Investice do vzdělání se pak nepochybně vrátily v množství technických vynálezů i v značné vyspělosti, a tudíž i značně široké použitelnosti pracovní síly. České země se svým vyspělým technickým školstvím (včetně velkého počtu doškolovacích zařízení – pokračovacích průmyslových a podobných škol) nedosahovaly sice úrovně německého rozvoje, ale v zásadě šly stejnou cestou.

IV/3 *Změny v charakteru výroby*

Počátky industrializace byly spojeny s textilní výrobou, situovanou do pohraničních oblastí osídlených Němci. Ve vnitrozemí, kde žili převážně Češi, se samozřejmě spíše rozvíjelo zemědělství (zejména pěstování obilí, cukrovky, chmele, případně vína, zeleniny) a na ně navazující **průmysl potravinářský**, zejména výroba cukru a piva. Ostatní profilující odvětví – strojírenství, chemický průmysl či těžba surovin – se koncentrovala do velkých průmyslových center (**Plzeňsko, Kladensko, Ostravsko**). Oba národy se jim věnovaly měrou, která čím dál tím více odpovídala jejich početnímu zastoupení v zemi.

Překotný vývoj průmyslové výroby, zakládání stále nových podniků a

s tím spojená spekulace byly zastaveny velkou **hospodářskou krizí** v roce 1873, která prověřila životaschopnost všech podniků a připomenula, že i podnikání má své meze. Ukázalo se, že příští ekonomickou aktivitu bude třeba postavit na solidnější bázi. Žádoucí stabilizaci bylo možno zajistit například dohodami s jinými firmami o výši cen a dalších prodejních nebo i výrobních podmínkách. Tak vznikaly bloky vzájemně spojených podniků, kterým říkáme **kartely**. Omezení konkurenčního boje mohl docílit i jeden podnik, pokud byl dostatečně silný a podařilo se mu ovládnout celou výrobu ve svém oboru nebo alespoň její podstatnou část. Ostatní závody se mu pak musely přizpůsobit a přistoupit na cenu, kterou on z pozice monopolního výrobce diktoval. Takové formy podnikání byly přirozeně velice náročné na kapitál. Jmění jednotlivce nebo jedné rodiny nemohlo stačit, do výroby se zapojovaly **banky** a ze stejného důvodu vznikalo stále větší množství **akciových společností**. Nové podniky se objevily i ve výrobě. Především byly spojeny s uplatněním elektromotoru a výbušného spalovacího motoru, jež se ukázaly jako výkonnější i mobilnější než stále těžkopádný parní stroj. Nástupem nových hnacích systémů datujeme **druhou průmyslovou neboli technickovědeckou revoluci**.

Tyto skutečnosti si začali uvědomovat i tvůrci státní hospodářské politiky, kteří pomalu opouštěli představu, že trh a volná hra hospodářských sil vyřeší všechny rozpory. Už na konci 70. let se stát znovu přiklonil k celnímu ochranářství. **Novelizace živnostenského řádu** z poloviny 80. let omezila pod heslem ochrany středních tříd a „malého člověka“ svobodu podnikání a konkurenci; obdobně nemohl stát nebrat na vědomí poměry mezi zaměstnavatelem a zaměstnanci a rozhodl se hrát roli prostředkujícího činitele, který tlumením rozporů chce přinést do výrobních vztahů zklidnění či dokonce harmonii.

V. ČESKÉ ZEMĚ PŘED 1. SVĚTOVOU VÁLKOU — KULTURNÍ A NÁRODNOSTNÍ VÝVOJ

V/1 *Češi, Němci a rakouský stát*

Bohaté, plodné, ale jistě nikoli neproblematické soužití Čechů s Němci v našich zemích sice trvalo už od vrcholného středověku, ale v 19. století se jeho charakter výrazně změnil — začalo být totiž **vědomě reflektováno**. Oba národy se od sebe nijak zvlášť nelišily, jejich hospodářská i kulturní vyspělost měla zhruba stejnou úroveň. Náskok, který v českých zemích žijící Němci získali rychlejší industrializací, se v průběhu 2. poloviny 19. století stále zmenšoval, a to jak růstem hospodářské vyspělosti českého obyvatelstva, tak výrazným zpomalením německého vývoje, který se z valné části opíral o neperspektivní textilní průmysl. Staleté soužití vy-

tvořilo u obou národů i **obdobné kulturní zvyklosti**, takže vzdálenější cizina mezi nimi neuměla příliš rozlišovat. Poměrně vysoká početnost obou národů způsobila, že ani jeden národ nemohl předpokládat, že se mu podaří odnárodnit a začlenit do svých řad příslušníky druhého národa. Přitom každý Čech i Němec se mohl považovat za příslušníky **menšiny** — Češi byli menšinou v Rakousku, Němci v Čechách a na Moravě (za sebou měli ale Vídeň i Berlín, což byla rozhodující výhoda) a zase nebylo málo českých osad, které se vklínily do poměrně kompaktního německého osídlení v pohraničí. **Početní poměry** se také příliš neměnily. V Čechách žilo např. stále 37% německého obyvatelstva, velký populační nástup Čechů v 70. letech se brzo ustálil, vytvořil však předpoklady pro růst německých obav. Na Moravě žilo Němců mnohem méně (asi 29%), německý vliv však zde byl mnohem patrnější než v Čechách. Bylo to zřejmě způsobeno pomalejším rozvojem národního hnutí.

Postupem doby rostlo mezi oběma národy **odcizení**, které se měnilo až v nepřátelství, často militantního rázu. Výrazy čerpané z vojenské terminologie jako „*útok*“, „*tažení*“, „*přední hlídka*“ či „*zázemí*“ přibližují tyto každodenní národní zápasy představě drobné války, která vypukla v 80. letech a projevovala se především neustálými tahanicemi o školy. V roce 1880 si Němci, kteří se naprosto zbytečně obávali, že Taaffova vláda je bude v této oblasti poškozovat, založili spolek *Schulverein*, který měl zakládat soukromé školy. O několik měsíců později vznikla za stejným účelem *Ústřední matice školská*. Obě organizace nezakládaly školy jen pro děti vlastního národa — to by bylo v pořádku — ale v nemalé míře lákaly žáky druhé národnosti, přelácely si je, nabízely jim různé výhody. Počet takových spolků, podporujících vlastní národ i v jiných oblastech, stále rostl. Na každý nový spolek bylo třeba reagovat stejným. V těchto závodech se nakonec více prosadili Češi. Za situace, kdy statisíce lidí odcházely do emigrace v daleké cizině, kde nutně ztratili kontakt s vlastí, byl boj o několik škol pochybný. Jen částečně pravdivý byl i výchozí předpoklad, o německý úspěch je neúspěchem druhého. Vcelku totiž byly úspěšné oba národy, přibývalo českých i německých škol. Zdá se, že národní aktivisti obou stran se prostě navzájem potřebovali — kdyby neměli svého protivníka (kterého důvěrně znali a profesionálně oceňovali), ztratil by se do určité míry smysl jejich života a možná i část jeho hmotné základny. Toto soutěžení ovšem na druhé straně zintenzívovalo výkonnost, Češi ve vnitrozemí se například sotva mohli vykázat takovým množstvím rozličných kulturních podniků jako „*na národní hranici*“.

Vzdělání spíše odcizovalo než přibližovalo. Němci — s malými výjimkami jako byl Hermann Bahr ve Vídni, který chtěl prostředkovat kulturní styky mezi národy monarchie, či pražští německo-židovští autoři — se o českou kulturu okázale nezajímali. Pražští Němci dokonce ignorovali

*Císař František Josef I.
ve své pracovně v Schönbrunnu
(obraz z roku 1916)*

i českou hudbu, kterou ve Vídni přijímali s nadšením. A Češi se chovali stejně. Pražské **německé divadlo**, které patřilo k nejlepším v celé monarchii, jako by nebylo, nebo se tam chodilo na zapřenou. Obě národní společnosti v Čechách se tady v průběhu 2. poloviny 19. století v podstatě oddělily a v některých oblastech i uzavřely. Izolace však nebyla úplná. Dokazuje to značené množství smíšených sňatků a z toho vycházející dvojjazyčnost, trvající po celou polovinu 20. století. Nacionální předsudky nedokázaly zabránit obchodu a vůbec hospodářské spolupráci, i když ji jistě

poškodily. Němečtí obchodníci se učili česky — což by sotva napadlo německé úředníky. Úcta ke kulturní úrovni druhého národa bránila alespoň části intelektuálů, aby se zapojili do nacionálních kampaní. Nejkorektnější vztahy však panovaly na úrovni socialistického dělnického hnutí. I tam samozřejmě pronikala národnostní otázka, rozložila původně jednotnou rakouskou stranu a postavila proti sobě zejména odborová hnutí jednotlivých národů, ale nikdy nezlikvidovala šance vzájemného dorozumění, nevytvořila zásadní informační bariéry, nevytloučila spolupráci.

Tím, jak se obě národní hnutí vyvíjela, neodcizovala se jen sama sobě, ale i státu. Češi viděli v Rakousku ochranu, ale nepřijemnou, a vnitřně se s ním nedokázali ztotožnit. Vyvinul se u nich proto ke státu dost zvláštní vztah: na jedné straně se rádi podíleli na všech výhodách, které poskytoval, na druhé straně za něj nepřebírali zodpovědnost. Podobný vývoj, i když v mnohem menším měřítku, lze pozorovat i u Němců: ačkoli žili nepochybně v pozici preferovaného národa, zdálo se jim, že je stát poškozují v prospěch dalších národů. Pochopení a pomoc potom hledali v Německu. I jejich vztah k monarchii se pozvolna uvolňoval, jeho místo zaujímal — v lepším případě — osobní náklonnost k staříckému mocnáři.

„Záchrana menšin je naší otázkou existenční. Vzdání se jich znamenalo by porážku, z které bychom se již sotva vzpamatovali. Ukázali bychom, že nedovedeme chrániti svých lidí a tím bychom jenom výbojnost Němců ještě více podnítili. Vzorem mohou nám býti ve snaze po záchraně svých sourodáků zase Němci.“

(Antonín Hubka, *Menšinová práce*, 1904)

V/2 Česká kultura. Školství a věda

Ve 2. polovině 19. století patřily české země k oblastem s nejvyšší gramotností. Zásahu na tom mají především velkorysé školské reformy z konce 60. let, které umožnily vybudování rozsáhlé sítě základního školství. Po ukončení **obecné (základní) školy** mohly děti postoupit do **městanské školy**, kde se jim dostalo dobrého praktického vzdělání, nebo do **klasického gymnázia, reálného gymnázia, do reálky** či konečně do **obchodní akademie**. Osmitřídní klasická gymnázia byla zaměřena ve značné míře ještě na výuku klasických jazyků a antických reálií, reálná gymnázia a reálky zdůrazňovaly spíše význam matematiky, přírodních věd, moderních jazyků a kreslení či rýsování. Gymnázia připravovala především na univerzitní studium, absolventi reálky odcházeli přímo na techniku nebo se již věnovali praktickému povolání. Obchodní akademie, v Čechách ještě málo početné, měly poskytovat dostatečné vzdělání pro budoucí podnikatele nebo vyšší úředníky. Výuka byla skutečně kvalitní, profesori požívali ve společnosti značné vážnosti a o jejich kvalitách svědčí i skutečnost, že mnoho z nich se seriózně zabývalo vědeckou prací.

Po rozdělení pražské **techniky** v roce 1869 a **Karlo-Ferdinandovy university** v roce 1882 na samostatné školy podle vyučovacích jazyků bylo možno absolvovat již celé studium v češtině. Na české vysoké školy přešlo jen málo profesorů z původních ústavů (např. J. Zitek, tvůrce Národního divadla, zůstal na německé technice), jejich katedry bylo třeba obsadit novými, většinou mladými lidmi. Díky tomu se z nich brzy stala

že svobodnému vývoji každého jednotlivce bude odpovídat formování nových společenských vztahů. Tím byla připravena půda pro nové směry. **Symbolismus** (např. O. Březina) zdůrazňoval na rozdíl od dřívějšího jednoduchého, realisticky přímočarého chápání světa význam tajemství, které nelze odkrýt a pojmenovat, ale jen intuitivně vycítit a naznačit. **Dekadence** (J. Karásek ze Lvovic) pohrdala společností a obvyklými názory — autoři, kteří jí byli poplatní, oceňovali to, čemu se jejich spořádání současníci vyhýbali, dlouze přemýšleli o smrti, zmaru a rozkladu, vciťovali se do nálad dávných aristokratů a o lásce psali jen, když byla nešťastná či perverzní. Pro mnohé moderní básníky však byla stejně nemyslitelná představa, že by mohli úplně zapomenout na pouta, vízící je k širšímu celku, ať již ve smyslu národním či sociálním — obojí dokládá například P. Bezruč.

Mezi **prozaiky** si získali renomé vlastně jen autoři historických románů a povídek (V. Beneš Třebízský, A. Jirásek, Z. Winter), jejichž knihy patřily k nejčtenějším. Románů, zobrazujících současnost (např. K. M. Čapek-Chod), bylo málo, a pokud chtěly líčit českou vyšší společnost (V. Hladík) tak jako jejich zahraniční vzory, působily strojeným dojmem. Nedostatek původních prozaických děl se nahrazoval překlady, příp. četbou německých knih. O přízeň čtenářů soutěžilo bezpočet novin a časopisů. Noviny bývaly spojeny s politickými stranami, potřeba vzbudit zájem vedla zpravidla k tomu, že se novináři vyjadřovali radikálněji než poslanci, přímo odpovědní za politický postup. To se stávalo často zvláště mladočeským *Národním listům*, jež jinak platily za nejreprezentativnější český deník, který mohl nejspíše soutěžit s hlavním orgánem vídeňských liberálů — *Neue Freie Presse*. Mimořádnou úroveň mělo ještě sociálně demokratické *Právo lidu* a zvláště Masarykův a Herbenův *Čas*. Ti, kteří toužili po senzaticích, mohli sáhnout po *Pražském deníku* či později po *Národní politice*. Mezi náročnými časopisy typu revue zaujímala dlouho čestné postavení konzervativně, solidně vedená *Osvěta*, později s pokrokáři a modernou sympatizující *Rozhledy*. Vrcholu této náročné žurnalistiky dosáhl v českých poměrech Masaryk, vydávající nejdříve *Athenaeum* a později *Naši doba*. Daleko za ním nezůstala ani sociálně demokratická *Akademie*. Ani tyto kvalitní revue nemohly nic změnit na tom, že stále naprosto neúměrně (ve srovnání s německou literaturou) převládala beletrie na úkor naučné literatury.

V českých zemích se četlo vždy poměrně dost, kupovat si knihy patřilo ještě na přelomu století k povinností vzdělance a uvědomělého příslušníka národa. Svou roli zde hrál i bezpočet **výpůjčních knihoven** — školních, farních, obecních atd. Snad každý spolek se pokusil o vybudování vlastní knihovny. Přesto knihy, které byly uznány za hodnotné a zařazeny do dějin literatury, pronikly jen k menší části čtenářské veřejnosti. Většina národa uspokojovala svůj zájem o čtení zábavnými přílohami kalendář-

řů, snáři, dobrodružnými, krvavými romány, kupovanými na splátky od podomních obchodníků. K nepochybným bestsellerům patřila zajisté i kuchařka M.D. Rettigové.

V/4 *Kulturní činnost spolků, divadlo, výtvarné umění a hudba*

Význam kultury zvyšovala okolnost, že značná část obyvatelstva k ní měla aktivní, a ne pouze konzumní vztah. Dokazovala to také řada různých ochotnických divadelních spolků či pěveckých kroužků. Všechny druhy této aktivity podporovala a navíc s tělesnou kulturou spojovala nejdůležitější česká organizace 2. poloviny 19. století a následujících let – **Sokol**. *Sokolovny* se stávaly společenskými středisky obcí – tam se nejen cvičilo, ale také zpívalo, hrálo divadlo, poslěze i promítaly filmy. Sdružování a zábavě sloužily jinak v českých zemích **hostince**, kde se konaly schůze nejrozličnějších spolků i scházely různé stolní společnosti. Do **kavárén** se chodilo většinou číst noviny, které zde byly – včetně zahraničních – vloženy v širokém výběru.

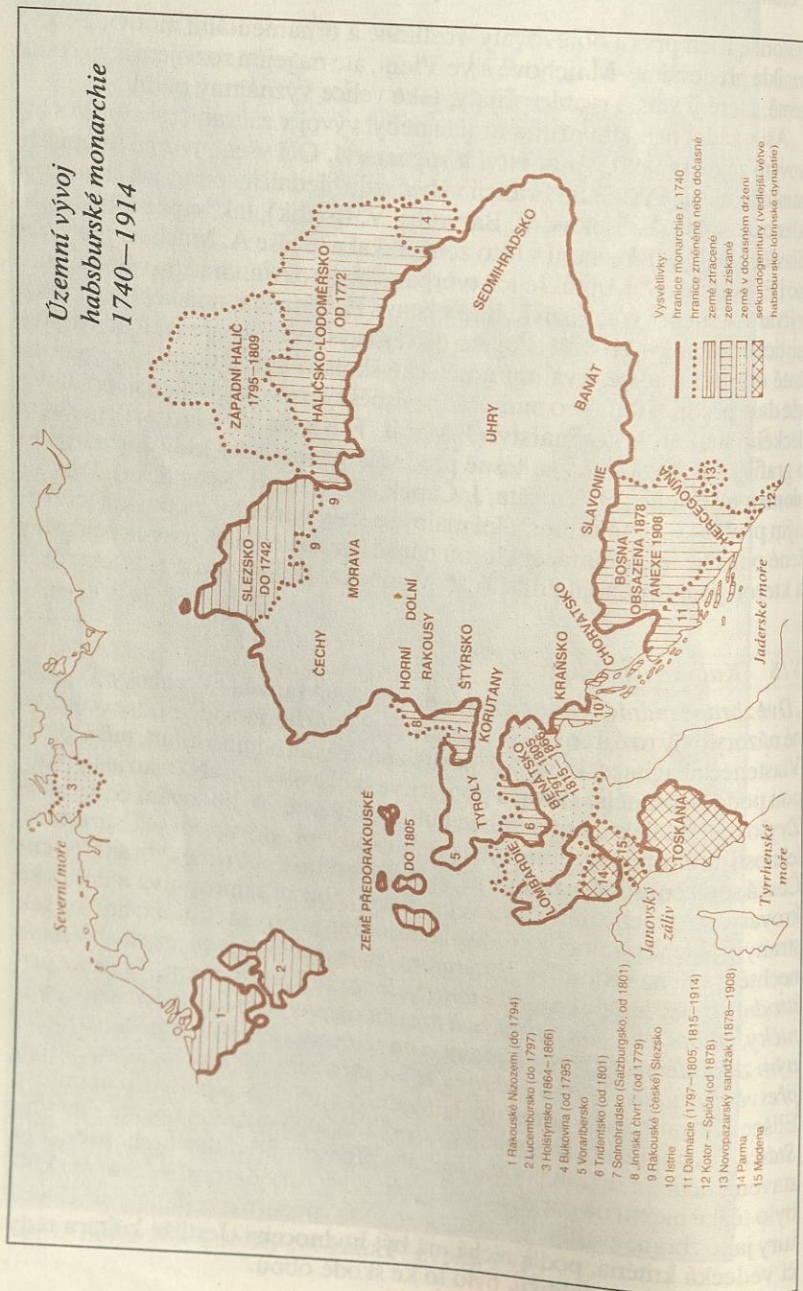
Nejvýznamnějším kulturním činem 19. století bylo zřejmě otevření **Národního divadla** v roce 1881, resp. znovuotevření po ničivém požáru 1883. Monumentální budova J. Zítka, vyzdobená nejlepšími malíři a sochaři (M. Aleš, F. Ženšek, J. Tulka, J.V. Myslbek, B. Schnirch) sama lákala návštěvníky, hrdé na heslo *Národ sobě*, nadepsané nad oponou a vyjadřující obětavost celého národa. Divadlo nevzniklo jen z příspěvků nejširších vrstev, jak se často uvádí – bylo vystavěno i za peníze české šlechty a za nemalou **subvenci**. Když však počáteční zápal pominul, muselo se vedení divadla snažit, aby si udrželo diváky, a to i za cenu, že slevilo ze svých uměleckých ambicí. Díla lehčího žánru, operety a konverzační komedie, už však upadla do zapomenutí a Národní divadlo je v našem povědomí spojováno zpočátku s B. Smetanou, na přelomu 19. a 20. století s K. Kovařovicem, J. Kvapilem a s plejádou vynikajících herců – H. Kvapilovou, J. Mošnou, E. Vojanem.

Vzestup hospodářské a kulturní úrovně se projevil velmi zřetelně v oblasti stavitelství a architektury, v **kultuře bydlení**. Vodárny, které se v Praze začaly budovat od 80. let, změnily zásadně hygienu obyvatelstva a nové činžovní domy poskytovaly dříve netušený komfort. Postupem času se zlepšovaly i bytové podmínky dělnických rodin. Města rostla, zvětšovala se o předměstí a vyžadovala stále rostoucí počet veřejných staveb – nádraží, divadel, škol, obchodních domů, spořitelny, záložny nebo tržnic. Tyto budovy se nejčastěji stavěly ve stylu **novorenesance**, jehož tvůrci (J. Zitek, J. Hlávka, J. Schulz) přejímali a přetvářeli základní rozvržení renesančních staveb i jejich dekorační detaily. Nová doba, žádající novou architekturu, nezatíženou minulostí, zrodila nový elegantní styl – **secesi**, zakrývající nonezátíženou minulostí, zrodila nový elegantní styl – **secesi**, zakrývající nové stavební hmoty (beton, železobeton) půvabnou dekorací, v níž se místo

Obraz Bohumila Kubišty „Meditace“ z roku 1915

Územní vývoj habsburské monarchie 1740—1914

- 1 Rakouské Nizozemí (do 1794)
- 2 Lucembursko (do 1797)
- 3 Holskýnsko (1864—1866)
- 4 Bukovina (od 1795)
- 5 Vorarlbersko
- 6 Tridentínsko (od 1801)
- 7 Salcbursko (Salcbursko, od 1801)
- 8 „Jinnska dvůr“ (od 1779)
- 9 Rakouské (české) Slezsko
- 10 Istrie
- 11 Dilimacie (1797—1805, 1815—1914)
- 12 Kotor — Spilča (od 1878)
- 13 Novopazaraský sandžak (1878—1908)
- 14 Parma
- 15 Modena

VI.

PRVNÍ SVĚTOVÁ VÁLKA

VI/1 Válka

Výstřely **sarajevského atentátu 28.6.1914** ukončily nejen život rakouského následníka trůnu Františka Ferdinanda d'Este, ale celou epochu. To ale tehdy tužil málokdo. Až na pár měšťanských pacifistů, bulharských a srbských socialistů a ruských bolševiků si od války, k níž dal atentát podnět a které se později dostalo názvu světová a ještě později i označení řadovou číslovkou, drtivá většina obyvatelstva všech mobilizujících zemí slibovala prospěch, ba záchranu ohrožené vlasti, osvobození z nudných, stereotypních závazků a příležitost k hrdinským činům. Mnoho spisovatelů, gymnaziálních profesorů a jiných intelektuálů vítalo tuto válku jako očistnou lázeň, kterou musí každý národ projít, aby se z malosti přízemních, materiálních starostí pozvedl na výši, o níž četli v Titu Liviovi. Svě čtenáře a posluchače by asi přesvědčovali s menší horlivostí, kdyby si dovedli představit, co tato válka bude znamenat a jak dlouho potrvá.

Atentátník Gavrilo Princip udržoval spojení s tajnou srbskou teroristickou organizací **Černá ruka**, jejíž vůdci měli zázemí v srbské armádě. Tato skupina se obávala, že rozšíření vlivu Rakousko-Uherska na Balkáně by oslabilo její vlastní mocenské aspirace. Dlouholetý antagonismus obou států vedl **Vídeň** k nesmiřitelnosti, kterou Německo jen podporovalo. **Odmítla srbskou odpověď**, která odpovídala většině požadavků **rakousko-uherské noty**, a vyhlásila válku. Tím byl dán impuls k uplatnění celé soustavy **mezinárodních smluv a závazků**, který se připravoval již desetiletí. Na jedné straně stanuly **centrální mocnosti**, tedy **Německo a Rakousko-Uhersko**, podporované později i **Tureckem a Bulharskem**, na druhé straně vedle Srbska státy **Dohody**, tj. **Rusko, Francie a Velká Británie**, k nimž se přidala řada dalších států. **Centrální mocnosti** spoléhaly ještě na podporu **Itálie**, s níž vytvářely před válkou **Trojspolek**. Řím se však rozhodl vyčkat. **Vysláhl neutralitu** a v roce 1915 porušil dávné závazky a připojil se k Dohodě. Ještě významnějšího spojení (a co bylo neméně důležité, ochotného věřiteli) **nalezla Dohoda v USA**, které se v roce 1917 přímo zapojily do válečných operací. V důsledku říjnové bolševické revoluce opustilo v témže roce řady válečných států Rusko.

První světová válka vzešla z celého systému rozporů mezi mocenskými bloky. Šlo o válku dobovačnou, která měla buď zásadně změnit nebo potvrdit dosavadní rozložení sil, udržet či získat kolonie a trhy. Není ovšem sporu, že tyto rozpory nejvíce zostřovala radikální, konfrontační politika Německé říše. A že Německo nehodlá zůstat jen u slov a gest, dokazoval i fakt, že se rozhodlo pro stavbu neobyčejně silné **námořní flotily**, která by mu dovolovala zasahovat do celosvětové politiky. Poměrně značná část veřejnosti byla přesvědčena, že ohromný kulturní, hospodářský a vůbec civi-

lizační a mocenský vzestup sjednoceného Německa, díky němuž se stalo snad nejrychleji se rozvíjející zemí na světě, musí najít adekvátní odezvu i v oblasti mezinárodní politiky, že Německo musí získat své místo na slunci. Místo „*tichého panství dolaru*“, založeného na vývozu zboží a kapitálu, s nímž se namnoze spokojovaly Spojené státy, však toužilo po nových koloniích, po zemích, nad nimiž by mohlo vztyčit svou vlajku, a tak se vyrovnat koloniálním velmocem Francií a Velké Británií.

O výsledku 1. světové války se rozhodovalo na čtyřech válčistiích. Rakousko-uherské vojsko, posílené německými jednotkami, porazilo po počátečních neúspěších Srbsko, na něž zaútočilo i Bulharsko. Nová jižní fronta se otevřela po vstupu Itálie do války. Rakousko-uherská armáda byla nasazena společně s Němci i na východě. Nedostatky ve výzbroji a vůbec průmyslové vyspělosti nahrazovalo Rusko vysokými početními stavy, a proto byli Němci zatlačeni od hranic a Rakušané vrženi až ke Krakovu. Poměr sil se však rychle změnil a Rusové se museli stáhnout. Přes dílčí ofenzívy se pak fronta víceméně stabilizovala až do roku 1917, kdy se ruská armáda v důsledku obou revolucí rozložila. Nejdůležitější byla západní fronta. Zde se s francouzskými jednotkami, posílenými britským expedičním sborem a od roku 1917 i Američany, utkali jen Němci (účást Rakušanů byla symbolická). Protože věděli, jak těžko by se probíjeli pásmem francouzských opevnění na společné hranici, rozhodli se porušit neutralitu Belgie a Lucemburska a Francii napadli obchvatem. Rychlost, neočekávanost i proradnost útoku se jim vyplatila, dobýt Paříže se jim však nepodařilo. Byli zastaveni na řece *Marně* a zatlačeni zpět. Dějištěm dalších válečných operací se stala severovýchodní Francie a Belgie. Do dějin se zapsala francouzská obrana pevnosti u města *Verdun*, společná britsko-francouzská ofenzíva na řece *Somme* u *Cambrai*, kde Britové nasadili poprvé tanky, nebo boje u města *Ypres*, v nichž Němci vyzkoušeli jinou strašnou zbraň — otravný plyn. Dlouho nebylo rozhodnuto, ještě v roce 1918 podnikli Němci — když jim vítězství na východní frontě umožnilo přisunout nové síly — poslední pokus prorazit nepřátelské linie. Jejich ofenzíva však ztroskotala a protiúder spojeneckých sil nemohlo nic zadržet.

Oproti původnímu očekávání se tedy vojáci nevrátili „*dříve, než dozrají švestky*“. Značná část se předně nevrátila vůbec a ti, kteří přežili, mohli potvrdit, že o výsledku nerozhodlo několik bitev, ani jejich hrdinství, případně strategický talent jejich nadřízených. První světová válka se odehrála v zákopech a za překážkami z ostnatého drátu. To ji výrazně odlišilo od předchozích i následujících střetnutí. Úspěch útočných operací, postup jen o několik desítek metrů byl podmíněn obrovským nasazením palebných prostředků (případně plynu) a vykopen nepředstavitelným množstvím ztracených životů. S příslovečnou duševní nepružností reagovali na tento fakt generálové většinou tím, že rozkázali přisunout ještě více děl i vojáků.

A výsledek byl prakticky stejný. Východisko z patové situace **zákopové války** nabízel v zásadě pouze překvapivý zásah nových zbraní nebo nečekané využití již známých. Ale ani britské tanky ani německé ponorky, potápějící i obchodní lodi, nepřinesly útočící straně nic více než dočasné výhody. Přitom se ale nedá pochybovat o tom, že podobu této války určovala především technika a průmyslová výroba vůbec. Vítězství záleželo nejen na počtu děl, kulometů, letadel či tanků, ale také na hustotě železniční sítě, na zásobování, na telefonu, telegrafu, výrobě oceli nebo konzerv.

Vliv válečných událostí zasáhl v netušené míře i **zázemí**. Potraviny, odeslané přednostně na frontu, **chyběly v týlu**, a čím rychleji mizely z pultů prodejen, tím rychleji **vzrůstala jejich cena**. I ten, kdo nebojoval, poznal frontu, ovšem frontu na chleba nebo jiné životní nezbytnosti. Prostát v ní celou noc nebylo ničím zvláštním, ostatně doma, kde se většinou netopilo, protože uhlí potřebovaly především továrny, také nebylo útulno. Černý trh vzkvétal a peníze těch, kteří žili ve městech (hlavně dělníků, ale i úředníků a inteligence), putovaly do kapes sedláků a překupníků. Muže, kteří narukovali, musely v zaměstnání nahradit ženy. Nebezpečí náhlé smrti nebylo přirozeně v zázemí tak hrozné jako na frontě, ale **nakažlivé choroby**, jimiž **podvyživení, vyčerpaní lidé** nedokázali vzdorovat, kosily obyvatelstvo stejně nemilosrdně jako nepřátelské kulky. Čím více se válka protahovala, tím zřejmějším se stávalo, že vedle surovinových a potravinových zdrojů a schopnosti je efektivně využívat rozhodne o jejím výsledku schopnost vlád kontrolovat a ovlivňovat smýšlení vojáků i civilního obyvatelstva, donutit je i nadále snášet útrapy válečného života. Dohoda nezvítězila proto, že vyhrála více bitev, ale proto, že její vojáci vydrželi na frontě déle než jejich **protivník**. *a kátohorane, kakemie tal*

VI/2 *Odboj a vznik Československa*

V Čechách zatím vládla neobyčejně sklíčená atmosféra. Mobilizace proběhla jako i v jiných zemích **spořádaně**, ale o náladách českých vojáků, kteří si zpívali „**červený šátečku, kolem se toč, my jdeme na Rusa, nevíme proč**“; se nedalo pochybovat. Česká společnost **nepřijala rakouský stát za svůj ani dříve**, těžko to mohla udělat v době, kdy jí nabízel jen perspektivu války. Zdá se ovšem, že k tomuto postoji **přispělo také očividně nepřátelské chování rakouských úřadů**. Ono v zásadě a z nutnosti tolerantní Rakousko se dost změnilo. Parlament byl uzavřen, **demokratická práva omezena** a na řízení státu získávalo stále větší vliv armádní velení. Česká politika, která ztratila svou parlamentní tribunu, **se odmícela**, případně se omežila na poradní schůzky svých představitelů. Za těchto okolností **nabývala na významu česká kultura**. Jen novináři, herci, spisovatelé se mohli veřejně obracet k národu, dělit se s ním o své obavy a naděje. Tím se dostávali do

faktického, i když nikoli vždy vědomého rozporu se snahami armádních špiček, jimž záleželo na tom, aby národ, považovaný za nespolehlivý, upadl do beznaděje, bezradnosti. Úřady nedokázaly formulovat přitažlivý propagandistický a kulturní program, zatajováním a překrucováním zpráv z bojiště jen podryly důvěru v jakékoli zpravodajství, a tak jim jako hlavní nástroj kulturní politiky zbyla jen **cenzura**, zaměřená především na denní tisk. Jenže čím větší zásahy cenzury musely české noviny strpět, tím se stávaly populárnějšími a novináři se snažili pobavit v tak chmurné době alespoň drobnými zlomyslnostmi, jimiž ironizovali úsilí válečné propagandy. Zdá se, že v duchu, teoreticky se s Rakouskem rozešel už kdekdo (alespoň po válce to tak prohlašoval), ve skutečnosti našel odvahu k tomuto kroku jen jeden muž — **Tomáš Garrigue Masaryk**.

V prosinci 1914 se odebral do emigrace, aby tam „*vypověděl osobně válku centrálním mocnostem*“ — jak posměšně komentoval jeho akci rakouský tisk. Masarykovo postavení zpočátku vypadalo beznadějně. Doma se mohl spolehnout jen na úzký kroužek příznivců, kteří za vedení Edvarda Beneše vytvořili tajnou organizaci, již nazvali *Mafie*. Jejich úkolem bylo udržovat spojení, shromažďovat špiónážní informace a hlavně působit na domácí politiku, aby nepodporovali Rakousko-Uhersko, čímž by věrohodnost **zahraniční akce** zpochybnili. V zahraničí nacházel Masaryk zprvu odezvu u anglosaských publicistů a intelektuálů, podporovat ho začaly i organizace krajanů, hlavně v USA, později, po pádu carismu, i v Rusku. Ze všeho nejvíce ale potřeboval, aby mohl dát najevo, že mluví jménem celého národa. Proto usiloval, aby ho přišli podpořit další významní čeští politici. Místo nich se však dočkal příjezdu celkem bezvýznamného agrárního poslance J. Düricha, který mu svými reakcemi, rusofilskými postoji působil jen potíže. K **personálnímu posílení odboje** došlo až na konci roku 1915. V září přijel do Paříže E. Beneš, neobyčejně schopný a neúnavný administrátor, a v prosinci navázal s Masarykem spolupráci i slovenský astrofyzik, žijící delší dobu ve Francii, Milan Rastislav Štefánik. Právě on zprostředkoval Masarykovi kontakty se špičkami francouzské politiky.

V průběhu roku 1916 sestavili všichni tři muži **Českou**, později **Československou národní radu** jako hlavní orgán protirakouského odboje a postupně získávali pro svou akci stále větší pochopení u představitelů Dohod. Dohodové mocnosti dlouho kalkulovaly s možností, že se Rakousko-Uhersko vytrhne z německého vlivu a stane se ve středoevropském prostoru protiváhou Berlína. Na vytvoření národních států, nezávislých na Rakousku, jak to Masaryk proklamoval v listopadu 1915, pohlížely jen jako na jednu z možných variant, a to ještě ne tu nejlepší. V průběhu války se však ukazovalo, že ačkoli Vídeň snáší poručníkování svého spojence opravdu těžce, nedokáže svou závislost zlomit. Další důvod pro případné rozbití Rakousko-Uherska přinesl vývoj v Rusku, který ukázal, jak nepev-

Českoslovenští dobrovolníci v ruské armádě v zákopech u Zborova roku 1917 (v popředí praporčík Václav Vašátko)

né mohou být staré mocnosti. A především: účinnou hrází proti revoluční záplavě mohla být jen **národní myšlenka**.

Aby svým teoretickým koncepcím dodala **Národní rada** skutečné váhy, **podporovala** ze všech sil vytváření československého zahraničního vojska, **legií**, které se **na italské, francouzské a ruské frontě** formovaly z českých a slovenských předválečných emigrantů a především z vojenských zajatců a přeběhlíků. Fakt, že za teorie, hlášané třemi učenci, se rozhodly bojovat a třeba i umřít desetitisíce vojáků, na Spojence hluboce zapůsobil. **Vojenská hodnota** československých **legií se nejvýrazněji uplatnila na ruské jihozápadní frontě v létě 1917**. Československá střelecká brigáda v síle tří pluků se vyznamenala **v bitvě u Zborova**. Dobře zorganizované a vyzbrojené legionářské oddíly se přitom mohly stát i zárodkem velké protisovětské akce. Ale přirozeně i na západní frontě, kde museli Spojenci čelit poslednímu velkému náporu německé armády, přišel každý nový voják vhod. V okamžiku, kdy se 21. pěší pluk chystal posílit spojenecké pozice, uznala Ná-

rodní radu jako legální představitelku obou národů Francie a později se k ní připojily i Spojené státy a Velká Británie.

Mezitím se výrazně změnila i domácí politická scéna, kterou oživila již první vítězství ruských vojsk. Pod jejich dojmem **načrtl mladočeský politik Karel Kramář první domácí koncepci českého státu, který by nebyl součástí rakouské monarchie.** Jeho projekt **českého carství** jako součásti mohutné slovanské říše, bezesbytku ovládané ruským carem, nepochybně předjímal budoucnost. Ale bylo ještě brzy. Všechny naděje na ruskou pomoc pohřbila **porážka carských armád u Gorlice v květnu 1915.** Česká politika upadla opět do hluboké deprese, posílené ještě **zatčením Kramáře** a jeho přítele **Aloise Rašina, obviněných z velezrady. Mezi mladočechy se začala rýsovat myšlenka aktivní podpory rakouského státu,** který měl za odměnu více přihlížet k přáním českého národa. Mladočeskou iniciativu, odpovídající všem dosavadním českým tradicím, **podpořily i další politické strany včetně sociální demokracie,** které se v listopadu 1916 dohodly, že vytvoří dvě společné organizace — **Český svaz,** sdružující poslance ve vídeňském parlamentu, a **Národní výbor,** který měl působit jako nejvyšší národní instance doma. Koncentrace českých politických sil byla považována za nutnou především s ohledem na předpokládané ústavní změny, spojené s nástupem nového (a posledního) **císaře Karla I. v roce 1916** a s úvahami o opětném svolání parlamentu. Hrozilo totiž nebezpečí, že dříve než se zasedání parlamentu zahájí, budou splněny požadavky, jimiž němečtí poslanci podmiňovali svou účast a které by znamenaly potvrzení jednoznačné nadvlády německé buržoazie v Rakousku. Tomu měl čelit Český svaz energickou a zároveň loajální politikou. Jeho první velká akce se ovšem vyznačovala jen loajalitou. V dopise ministru zahraničních věcí, hraběti Otokaru Czerninovi z 24. ledna 1917 odmítl Český svaz „osvobození Čechů od cizího panství“ uváděné v té době jako jeden z válečných cílů Dohody a prohlásil, že „**národ český jako vždycky v minulosti, tak také v přítomnosti i v době příští jen pod žezlem habsburským vidí svojí budoucnost.**“

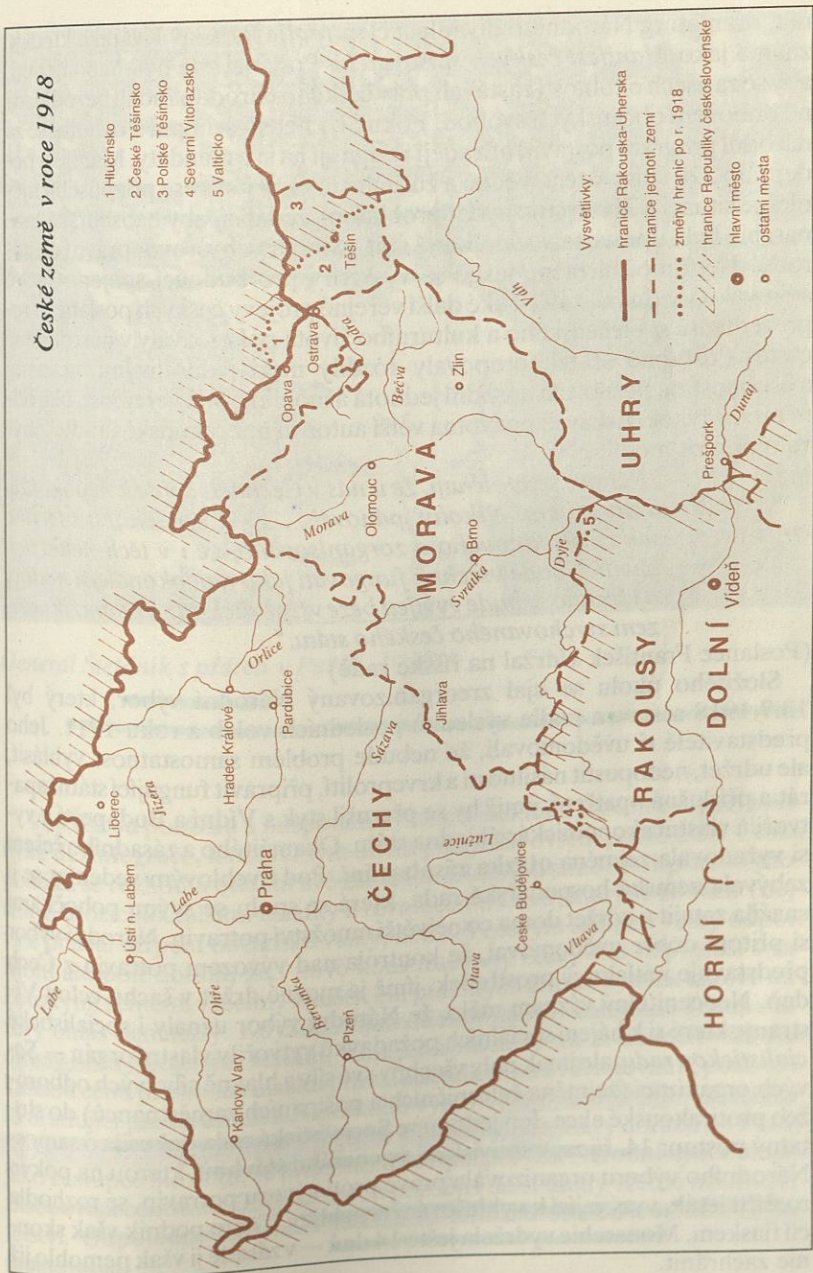
Své představy němečtí politici neuskutečnili. Na jaře 1917 se politické klima v monarchii změnilo natolik, že vláda nemohla riskovat žádné experimenty. **Únorová revoluce v Rusku aktivizovala široké masy,** které neváhalo svůj odpor k válce a stále se zhoršující hospodářské situaci vyjadřovat stávkami a bouřlivými demonstracemi, proti nimž muselo zasahovat i vojsko. Ale i v jeho řadách doutnaly jiskry vzpoury, které často propukly v náhlý požár. **České veřejné mínění se výrazně radikalizovalo,** začalo se uvažovat buď o **zásadní přestavbě Rakouska,** tentokrát podle českých představ, nebo o jeho **úplném rozbití.** Česká politická reprezentace byla vystavena silnému tlaku, a tak i nedávno zcela loajální politikové přecházeli na pozice národního radikalismu. Tyto přesuny velmi povzbudila výzva **Českému poselstvu** na říšské radě, kterou v květnu 1917 koncipoval bás-

České země v roce 1918

- 1 Hlučínsko
- 2 České Těšínsko
- 3 Polské Těšínsko
- 4 Severní Vitorazsko
- 5 Valiicko

Vysvětlivky:

- hranice Rakouska-Uherska
- - - hranice jednotl. zemi
- změny hranic po r. 1918
- //// hranice Republiky československé
- hlavní město
- ostatní města

ník, dramaturg Národního divadla a člen *Mafie* Jaroslav Kvapil a která je známa jako *Manifest českých spisovatelů*. Poslanci zde byli napomenuti, aby se za všech okolností zastávali práv českého národa a žádali bezodkladné obnovení občanských svobod. Pokud by nebyli schopni a ochotni se za národní program postavit, ať raději rezignují na své mandáty. Manifest podepsalo 220 spisovatelů, vědců a žurnalistů. *Český svaz* se přizpůsobil měnící se situaci a 30. května vydal prohlášení, žádající, aby habsburská monarchie byla upravena ve *spolkový stát* svobodných a rovnoprávných národů. Nepřímo, nicméně jasně se vyslovil i *pro budoucí spojení Čechů a Slováků v jednom státě*. Také další veřejné projevy českých poslanců i reprezentantů společenského a kulturního života pokračovaly v nastoupené cestě. Postupně se tak otupovaly rozdíly mezi jednotlivými stranami a osobnostmi, posilovala národní jednota a mobilizovala veřejnost. Národní představitelé získávali pozvolna větší autoritu než rakouské úřady. Zbývalo převzít moc.

„Pánové se spoléhají, že u nás v Čechách dojde k nepokojům a poruchám. Nikoliv, pánové! . . . V Čechách jest všechno tak zdisciplinováno a zorganizováno, že i v těch nejtěžších chvílích bude všechno fungovati jako nejdokonalejší hodiny a všechno se bude vyvíjeti beze vší poruchy až k okamžiku zřízení svrchovaného českého státu.“

(Poslanec František Udržal na říšské radě)

Složitého úkolu se ujal zreorganizovaný Národní výbor, který byl 13.7.1918 sestaven podle výsledků posledních voleb z roku 1911. Jeho představitelé si uvědomovali, že nebude problém samostatnost vyhlásit, ale udržet, nedopustit násilnosti a krveprolití, připravit fungující státní aparát a příslušná opatření, jimiž by se přerušil styk s Vídní a Budapeští a vytvořila vlastní ekonomická základna státu. Okamžitého a zásadního řešení si vyžadovala zejména *otázka zásobování*. Pod Švehlovým vedením se jí zabývala zemská hospodářská rada, která se spolu se svými pobočkami snažila zatajit a udržet doma co největší množství potravin. Národní výbor si přitom dobře uvědomoval, že kontrola nad vývozem potravin z Čech představuje nátlakový prostředek, jímž je možné držet v šachu celou Vídeň. Neocenitelný význam mělo, že Národní výbor uznaly i socialistické strany, které si k hájení sociálních požadavků vytvořily vlastní orgán — *Socialistickou radu*, ale jinak daly všechny své síly a hlavně síly svých odborových organizací (zejména železničních a poštovních zaměstnanců) do sluzby protirakouské akce. Jen jednou se *Socialistická rada* pokusila o samostatný postup: 14. října, v souvislosti s *generální stávkou*, kterou na pokyn Národního výboru organizovala právě proti vývozu potravin, se rozhodla rozšířit leták, vyzývající k vyhlášení republiky. Tento podnik však skončil fiaskem. Monarchie vydržela ještě 14 dnů — v zásadě ji však nemohlo již zachránit.

hlava čtvrtá

LÉTA 1918–1938

I.

ZNAMENÍ ZRODU I ZMARU

I/1 *Ideál demokracie a humanity*

První světová válka hluboce zasáhla do vývoje politického myšlení ve světě. Otřásla duchovními a kulturními hodnotami celých generací. Předválečný svět českého člověka, přes veškeré sociální a národnostní problémy dosud poklidný, byl válkou, chápanou jako boj za německé a rakousko-uherské mocenské zájmy, zničen. **Duchovní a politická krize** propukla s plnou silou zvláště ve státech ve válce poražených, tedy i Rakousko-Uhersku, a v případě českého a slovenského národa posílila snahy hledat východisko v osvobození z politického područí dominujícího německého živilu.

Duchovním základem nového řádu, který měl zajistit, aby se neopakovaly válečné hrůzy, se stal **ideál demokracie a humanity** chápaný jako protiklad autoritativního monarchismu, který svět dovedl k nehumánní válce. Vítězné státy Dohody – **USA, Británie a Francie** – představovaly svým politickým systémem **parlamentní demokracie** sice nedokonalé, přesto však jediné praktické uskutečnění těchto ideálů. **Ideový základ „nového řádu“** vyjádřil americký prezident Woodrow Wilson v konkrétním výčtu válečných cílů Dohody v poselství Kongresu 8. ledna 1918, ve známých **čtrnácti bodech**. Nadřadil zde trvalé mravní zásady demokratické politiky – veřejnost diplomatických jednání, svobodu hospodářskou i politickou, zásadu smírného řešení mezinárodních konfliktů – a jejich konkrétní aplikaci při uzavření míru – právo národů na sebeurčení, dočasná a imperialistické zájmy válčících států.

Tyto společně uznávané hodnoty vedly představitele českého a slovenského zahraničního a posléze i **domácího odboje** proti Rakousko-Uhersku, ke spojenectví se západními demokraciemi. K vůdčím duchům odboje, který celým svým předchozím dílem směřoval k filozofickému zdůvodnění nezbytnosti nového demokratického řádu, patřil T.G. Masaryk. Ideál humanity považoval za základní mravní ideu české demokra-

Tomáš Garrigue Masaryk s Karlem Čapkem

tické politiky. Jeho **politický realismus** byl humánní v nejvlastnějším slova smyslu, protože se řídil zájmy jednotlivce i celé společnosti, řešil sociální problémy, ale neuchyloval se k pravicovému nebo levicovému radikalismu. Demokracie nebyla pro Masaryka jen technikou či formou vlády. Viděl v ní i silnou stránku mravní (uznání svobody všech, nenásilí, otevřenost a kritičnost). Masaryk byl hluboce věřící křesťan, stál však mimo církev a měl nejbliže k nonkonformnímu protestantismu.

„Demokracie opírá se od 18. století o osvícenství a humanitní ideu. Demokracie opírá se o vědu; protiva (protiklad – pozn. red.) vědy a teologie jest protivou demokracie a aristokracie (monarchie). Demokracie užívá proto kritiky a žádá veřejnosti veškeré politiky (svobody slova, tisku, shromažďování). . . . Demokracie je světový názor a správa životní. Demokracie jest politický důsledek a požadavek moderní humanistické etiky.“

(T.G. Masaryk, *Nesnáze demokracie*, 1924)

I/2 *Idea samostatného československého státu*

Za války Masaryk modifikoval koncepci politického realismu, dosud směřujícího k demokratizaci politického systému Rakousko-Uherska a postavil se do čela boje za **samostatný československý národní stát** jako součást obrozené Evropy, uspořádané podle „*moderní zásady národnosti*“. Válka pro něj byla střetnutím principu demokracie, představeného Dohodou, a teokracie Ústředních mocností. Na základě myšlenkové shody s Wilsonem tak mohl přesvědčit dohodové spojence o **nutnosti nové organizace střední Evropy**, kde by československý stát tvořil hráz, oddělující hegemonistické mocnosti Německo a Rusko. Masaryk postupně prosadil **ideu samostatného československého státu**, opírajícího se o **západní demokracie**, proti odlišné koncepci K. Kramáře, usilujícího o pevnější spojení autonomního československého monarchického státu s carským Ruskem. Hlavní podmínkou uskutečnění Masarykovy koncepce byla úplná porážka Ústředních mocností. Masaryk a jeho nejbližší spolupracovníci E. Beneš a M.R. Štefánik **argumentovali jak přirozenoprávní zásadou sebeurčení národů**, tak **ideou státoprávní kontinuity českého státu v historických hranicích**. Masaryk přitom vycházel z aktualizované koncepce F. Palackého a K. Havlíčka o **přirozené sounáležitosti Čechů a Slováků** jako větvi jediného slovanského národa. **Ve Washingtonské deklaraci** z 18. října 1918, koncipované v USA a zveřejněné v Paříži, Masaryk proklamoval **hlavní demokratické principy** jak **vnitřního uspořádání**, tak **zahraniční politiky** budoucího československého státu jako demokratické parlamentní republiky, která měla převzít i svou část odpovědnosti za reorganizaci Evropy.

Úskalí **ideje čechoslovakismu** stejně tak jako rozpory, plynoucí z aplikace přirozenoprávního a státoprávního principu, se měly ukázat později. Na podzim 1918 považoval Masaryk otázku Čech a Slovenska za **otázku světovou**, která bude vyřešena v rámci nové Evropy, zavedením vyššího, dokonalejšího a spravedlivějšího řádu mezi lidmi a národy.

„Demokracie porazila theokratickou autokracii. Militarismus je zničen — demokracie je vítězná; na základech demokracie lidstvo bude reorganizováno. Mocnosti temnoty posloužily vítězství světa — vytoužený věk lidstva vzchází. Věříme v demokracii, věříme ve svobodu.“

(Prohlášení nezávislosti československého národa, 18. října 1918)

I/3 *Komunismus a fašismus*

Humanistický a demokratický ideál se v první republice nerealizoval zdaleka v plném slova smyslu, ale přesto se jím tato republika (řeceno Masarykovými slovy) snažila udržet co nejdéle a zejména mnohem důsledněji než její sousedé. Již od samého počátku své existence byla konfrontována s naprosto odlišnými, **totalitními ideologiemi**, jimž nakonec podlehla a které by vlastními silami zřejmě nepřekonala. To není ovšem jen důkaz síly těchto ideologií, nýbrž i výraz skutečnosti, že jejich nositeli se staly země, rozhodující o osudu střední Evropy – Rusko a Německo. Jakkoli tyto ideologie vyjadřovaly jednou levicový, jednou pravicový **extrémismus**, a jakkoli se dostávaly navzájem do nesmiřitelných rozporů, nemohly zapřít některá společná východiska a hlavně mechanismy, jejichž prostřednictvím bojovaly o své uplatnění a udržovaly se u moci. Již tehdy se prokazovalo, že za určitou hranicí, vymezenou přiznáním se k parlamentnímu systému, ztrácejí dělítka mezi pravicí a levicí smysl.

Již v průběhu 1. světové války se ukazovalo, že poměrně rozšířená iluze o jejím ozdravujícím účinku na evropskou společnost se mění v hrůznou jistotu naprostého opaku. Dosud nevídané **ničení materiálních hodnot** bylo doprovázeno rozsáhlou **destrukcí tradičních hodnot morálních**. Zdánlivé vysvětlení bylo nasnadě a demagogové nejrůznějšího ražení je ochotně předkládali vykořeněným a rozčileným davům. Všechno zlo (miliony mrtvých, zmrzačených, hmotně i psychicky postižených, projevy genocidy po celém světě, zhoubná poválečná epidemie chřipky) údajně zavinił neomezený liberalismus občanské společnosti, zvláště pak svoboda projevu a honba za podnikatelským ziskem. Vzдор tomuto „**zázračnému vysvětlení**“ však zvrát k moderně chápanému totalitnímu režimu proběhl nejdříve **v Rusku**, kde podnikatelské a občanské svobody neměly takřka žádnou tradici. Z bytostného pocitu obyvatel země, která se prý kdysi sama obětovała jen proto, aby zachránila Evropu od tatarské poroby, vyplynul zvláštní druh mesianismu. Ten se cítil osloven vědeckou utopií marxismu do té míry, že na základě její vulgarizace vytvořil jevy zcela svébytné – **ideologii komunismu a bolševický systém** jako nástroj jejího prosazování. Vnučenými změnami uspořádání společnosti a jejího výrobního potenciálu se měl vytvořit stav, který je běžně umisťován do ráje.

Tradiční **ruský antisemitismus** se v zásadě popíral se západnickým liberalismem, tkvícím svými kořeny v osvícenském pojetí praktické tolerance. Díky staletému působení *pravoslaví* a vlivu tradičních *občin* zakořenil předšudek, že vzdělání a podnikavost jsou jevy zbytečné (ne-li škodlivé) na cestě k věčnému spasení. Pýcha na vlastní pozemskou ubohost byla v tomto prostředí pokládána za trvalou hodnotu, a proto je dovoleno spasit všechny ostatní k obrazu svému, čili strhnout je k univerzální míře chudoby a nízké

kosti. Českým legionářům, kteří byli očitými svědky ruské reality, zaslepilo do značné míry oči tradiční rusofilství. Nelze se pak divit poměrně skeptické české společnosti, že podlehla takovému bagatelizování hrůz občanské války a **bolševické revoluce (1918—1922)**, v jakém byl mistrem například Jaroslav Hašek. Levicově a slovansky založená většina české inteligence trvale ohluchla k autentickým svědectvím **ruské emigrace**, jež měla zvláště v Praze početné zastoupení. Konečně i ona ztratila kontakt s ruským prostředím do té míry, že skutečný rozsah zločinů stalinismu zůstal před ní utajen.

„Ani jeden stát, ani jeden národ nesmí přejíti mimo a netázati se sama sebe — odkud je toto zlo . . . zhoubné všem žijoucím? Čím a kým bylo vyvoláno? . . . Bolševismus ukázal světu na hnusné sedliny ležící na dně lidského života, tyto sedliny čekají jen na výzvu.“

(Jekatěrina Breško-Breškovskaja, z úvodního slova k ruskému emigračnímu sborníku vydanému v Praze 1922)

V říjnu 1922, krátce před dovršením **bolševické revoluce** a vyhlášením SSSR, se přihlásil poprvé veřejně o výsadní místo **na slunci fašismus**. Třebaže tímto pojmem levicáci později označovali kdekterý jen trochu autoritativní režim (v němž právě oni neměli hlavní slovo) kdekoli na světě, byl fašismus ve své původní podobě jevem evropským. Jeho **rovnostářství** (oproti bolševismu) mělo své zcela zjevné meze, protože fašismus musel přece jen poněkud respektovat odlišné politické a kulturně historické podstaty **Itálie, kde se zrodil**. Byl například nucen přihlížet ke zvláštnímu postavení katolické církve, zatímco v Rusku v téže době zuřil proticírkevní a zejména protináboženský boj. Ruská společnost neprošla obdobím **stavovství**, zatímco fašismus (a nejen italský) na jeho ideální a idealizovanou koncepci navazoval. Zatímco v SSSR bylo možno takřka rázem uvrhnout obyvatelstvo do tradičního postavení poddaných státu, v Itálii bylo možno vyukovat pouze s ideálem **ukázněného občana**, který byl koneckonců propracován již v epoše osvícenského absolutismu. Italský fašismus vyrůstal z radikálních idejí nacionalismu a socialismu 19. století. Sám **Benito Mussolini** byl do roku 1915 členem **Italské socialistické strany** a na konci 1. světové války nadšeně pozdravil vznik československého státu. Rovněž vnuk proslulého revolucionáře Giuseppe Garibaldiho se stal generálem a velitelem italských fašistických milicí — prostě zaměnil červené košile spolubojovníků svého děda černou barvou.

Italskému fašismu se nejvíce přiblížily autoritativní režimy říšského správce Horthyho v Maďarsku a kancléře Dolfusse v Rakousku. **Německý nacionální socialismus (nacismus)** se sice vždy ke své úzké spřízněnosti s italským fašismem hlásil, avšak svou šovinistickou **nesnášenlivostí a rasovou nenávisť** jej daleko překonával. Jeho podobu umocnila tíživá pováleč-

ná hospodářská krize, která byla v Německu vystřídána jen krátkým hospodářským oživením. Německý válečný zážitek byl směřován fixní ideou, podle níž bylo Německo oloupeno o zasloužené vítězství konspirací sociálních demokratů, čili *ranou do týla (Dolchstoß)*. Určitou roli hrála v Německu i obava, že ztrátou politického významu bude uvrženo do situace, v níž se nacházelo před rokem 1871. Stojí za to srovnat jeho situaci se situací Ruska, které stálo na straně vítězné Dohody, utrpělo však vlastním přičiněním drtivý vojenský nezdar, nicméně jeho porážka byla formálně anulována versailleskou mírovou smlouvou. Podobně i Itálie unikla porážce jen díky stále narůstající převaze svých mocnějších dohodových spojenců. V souhrnu nemohli být s výsledkem 1. světové války spokojeni ani v jedné ze tří jmenovaných zemí, avšak německý nacismus nejvíce těžil z úsilí o nápravu domnělých křivd, způsobených vytvořením „versailleského systému“ v Evropě. Neustále zdůrazňoval okolnost, že nově vzniklé státy ve střední a východní Evropě opírají svoji legitimitu o právo na sebeurčení národů, ale samy omezují práva národnostních menšin, mezi něž se v Československu a Polsku dostali i Němci.

Nacismus nikdy nepopřel v úplnosti zásadu soukromého vlastnictví, protože střední vrstvy, díky jejichž aktivitě se stal masovým hnutím, by se s něčím podobným nedokázaly ztotožnit. Třebaže se po nástupu Adolfa Hitlera k moci roku 1933 vytvořil v Německu systém vlády jedné strany (*Německé nacionálně-socialistické strany dělnické, NSDAP*), soukromopodnikatelskou sféru toleroval a dokonce jí (například ve zbrojním průmyslu) pomohl k netušeným ziskům. Nacistický režim musel zpočátku postupovat takticky i v otázce budování koncentračních táborů (*KZL*), a to i v době, kdy v SSSR existovalo podobných zařízení několik tisíc, řízených Hlavní správou táborů (*GULAG*). Proto i k rozsáhlému vyhlazování („holocaust“) židovského obyvatelstva mohli nacisté přikročit až po vypuknutí 2. světové války, kdy nemuseli brát už ani nejmenší ohled na světové veřejné mínění.

„Kdo je ochoten tak bezvýhradně se zasvětit věci vlastního národa, že neuznává vznešenější ideál, než je úspěch tohoto národa, kdo pochopil naši velkou hymnu ‚Deutschland, Deutschland, über alles‘, ten pochopil, že na tomto světě neexistuje nic cennějšího nad Německo, národ a zemi, zemi a národ, ten je socialista.“

(Z projevu Adolfa Hitlera k jeho stoupencům 28. července 1922)

Totalitní systémy využívaly úspěšně prastaré lidské touhy patřit k nějaké tlupě, nějakému kolektivu. Na druhé straně vyhovovaly lidské povaze i tím, že při každém neúspěchu ukázaly na nepřítele, který ho zavinil, a nevybízelily k nestrannému hledání příčin. Svět a všechno dění vysvětlovaly jednoznačně, jednou provždy, protože byly přesvědčeny, že jimi končí vý-

voj. Nade vším stojí **zájem třídy, rasy nebo národa**, ale v čem onen zájem spočívá, rozhoduje výlučně vedení. Proto totalitní systémy **vyvinuly dokonalé propagandistické aparáty**, které dokázaly utvářet veřejné mínění do tak beztvaré podoby, že mohly každý den tvrdit něco jiného. Totalitní systémy rozlišovaly pouze stoupence a protivníky, jež bylo třeba zničit nebo získat. Myšlenka začínat úplně a opakovaně od počátku a s novými lidmi vedla k **neustálým čistkám**, které **udržovaly nejistotu**, a tím **posilovaly poslušnost**. Staré elity, zpočátku zatlačené a zdecimované, se postupně začaly opět prodírat k uplatnění, ovšem za cenu zapření původního přesvědčení.

Klasickým projevem všech totalitních režimů je **vůdcovský princip**, kdy každý odvozuje svou pravomoc od svého nadřízeného a sám je vůdcem svěřeného úseku. Komunisté tento princip sice dost úspěšně zastírali zásadou „**kolektivního vedení**“, ale o Stalinových rozhodnutích se diskutovalo stejně málo, jako o rozhodnutích Hitlerových. Tím, čím byl „**vožd**“ Stalin v Rusku, usiloval být „**duce**“ Mussolini v Itálii, „**führer**“ Hitler v Německu, či „**caudillo**“ Franco ve Španělsku. Své představy realizovali diktátoři prostřednictvím státního i stranického aparátu. Zdálo by se, že v jejich říších panoval naprostý despotismus. Není to tak úplně pravda — tyto říše byly rozděleny do různých lokálních nebo institucionálních satrapií. **Zde se uplatňovaly různé dílčí zájmy**, které spolu soupeřily o moc i přízeň **Vůdce**. Ten je také **záměrně rozeštvával** (aby je udržel v rovnováze) a jemu se někdy dokázaly dokonce protivit, na což však obvykle doplatily. Místo klasičticky pojaté diktatury tedy vládl **zápas všech proti všem**, v němž se uplatňovala střídavě váha armády, tajné policie, polovojenských ozbrojených formací, vládnoucí strany, ministerstev, průmyslového komplexu a podobně. Všechny kliky se však zásadně shodly v postupu vůči ovládaným a v zásadě uznávaly Vůdceva rozhodnutí, jež se zdála být v některých případech nadána nadpřirozenou mocí, ovlivňující běh událostí.

„Strana usiluje o moc výhradně kvůli ní samé. Nejde nám o dobro druhých, jde nám jedině o moc. Nejde nám o bohatství nebo přepych, nebo dlouhý život nebo štěstí: jde jen o moc, čistou moc. Co znamená čirá moc, hned pochopíš. Lišit se od všech oligarchií minulosti v tom, že víme, co děláme. Všichni ostatní, ba i ti, co se nám podobali, byli zbabělci a popkrytci . . . předstírali, a možná dokonce tomu věřili, že se chozí jakýsi ráj, kde si lidské bytosti budou rovny a kde budou šťastné. My nejsme takoví, my víme, že se nikdo nechápe moci s úmyslem, že se jí vzdá. Moc není prostředek, je to cíl. Diktatura se nenastoluje, aby zabezpečila revoluci, revoluce se dělá proto, aby zabezpečila diktaturu. Cílem pronásledování je pronásledování. Cílem mučení je mučení. Cílem moci je moc.“

(George Orwell, *Nineteen Eighty-Four*, 1949).

II.

OD VERSAILLES K MNICHOVU

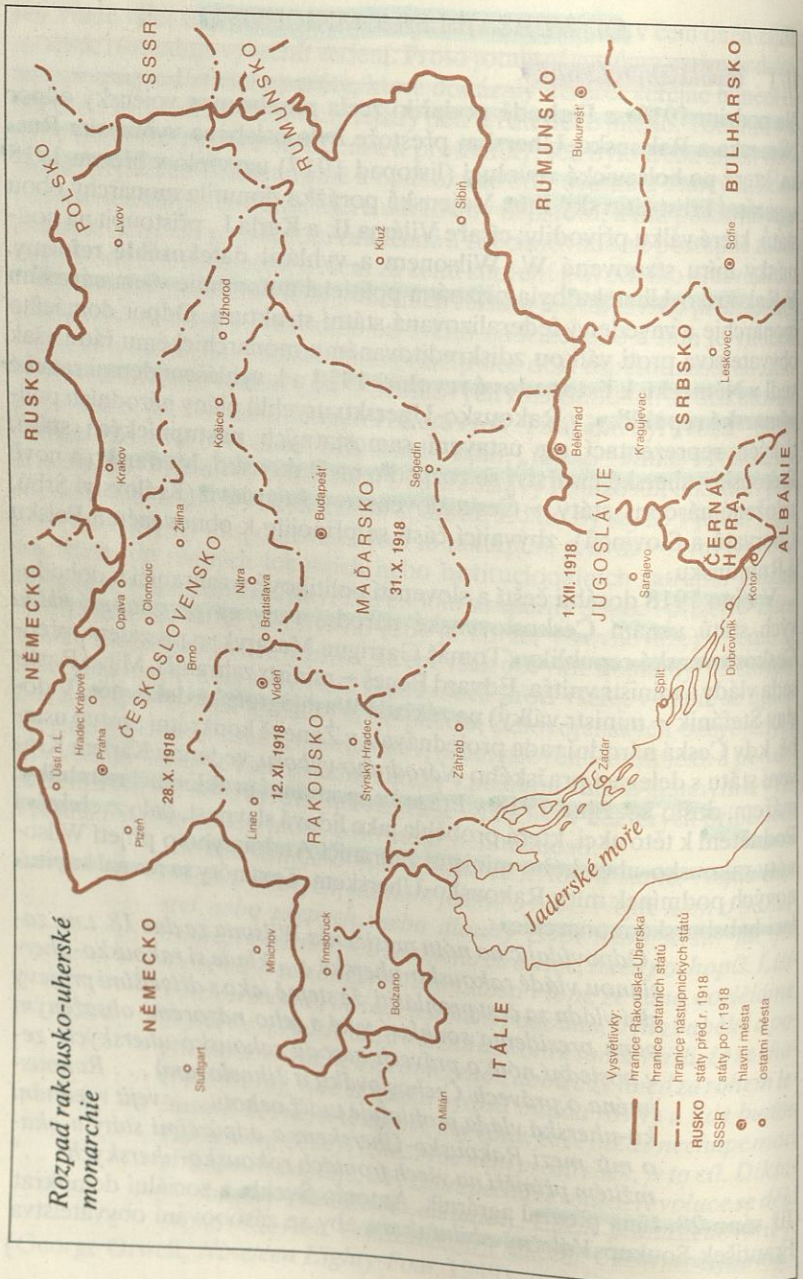
II/1 *Vyhlášení republiky*

Na podzim 1918 se Dohodě podařilo zcela paralyzovat vojenský odpor Německa a Rakousko-Uherska, přestože byla oslabena vyřazením Ruska, které po bolševické revoluci (listopad 1917) uzavřelo v březnu 1918 separátní **brestart-litevský mír**. Vojenská porážka donutila monarchy obou států, které válku přivodily, císaře Viléma II. a Karla I., přistoupit na podmínky míru stanovené W. Wilsonem a vyhlásit **dalekosáhlé reformy**. V Rakousko-Uhersku byla přiznána politická autonomie všem národům monarchie a zavedena federalizovaná státní struktura. Odpor domácího obyvatelstva proti válkou zdiskreditovanému monarchickému řádu však vedl v Německu k **listopadové revoluci 1918** a k vyhlášení **demokratické vřmarské republiky**, v Rakousko-Uhersku urychlil plány národních politických reprezentací na ustavení samostatných **nástupnických států**. Rakousko-uherské císařství se rozpadlo na Rakousko, Maďarsko a nově založené národní státy — Československo a Jugoslávii (Království Srbů, Chorvatů a Slovinců), zbývající části se připojily k obnovenému Polsku a Rumunsku.

V říjnu 1918 dosáhli čeští a slovenští politikové v zahraničí u dohodových států **uznání Československé národní rady za prozatímní vládu Československé republiky** (Tomáš Garrigue Masaryk — prezident, předseda vlády a ministr vnitra, Edvard Beneš — ministr zahraničí, Milan Rastislav Štefánik — ministr války) na základě **Washingtonské deklarace**. V době, kdy Česká národní rada projednávala v Ženevě konkrétní postup ustavení státu s delegací pražského *Národního výboru*, vedenou Karlem Kraemarem, došlo **28. října 1918** v Praze ke spontánní **proklamaci republiky**. Podnětem k této akci, která proběhla jako lidová slavnost, dalo zveřejnění **Podnětem k této akci, která proběhla jako lidová slavnost, dalo zveřejnění nůty rakousko-uherského ministra zahraničí Andrásyho o přijetí Wilsonových podmínek míru Rakousko-Uherskem. Text nůty se rovnal kapitulaci habsburské monarchie.**

„Odpovídajíc na nůtu presidenta Wilsona ze dne 18. t. m. zasloupanou vládě rakousko-uherské . . . klade si rakousko-uherská vláda za čest prohlásiti, že stejně jako s dřívějšími projevy pana presidenta souhlasí také s jeho názorem, obsaženým v poslední nůtě o právech národů rakousko-uherských, zejména o právech Čechoslováků a Jihoslovanů . . . Rakousko-uherská vláda prohlašuje tudíž ochotu . . . vejít v jednání o mír mezi Rakousko-Uherskem a odpůrcími státy a okamžitým příměří na všech frontách rakousko-uherských . . .“

Již ráno 28. října převzal agrárník **Antonín Švehla** a sociální demokrat **František Soukup** **Válečný obilní ústav**, aby se zásobování obyvatelstva

Muži 28. října — sedící zleva: A. Rašín, A. Švehla,
stojící zleva F. Soukup, J. Stříbrný a V. Šrobár

dostalo pod kontrolu Národního výboru a nevyvázely se potraviny z českých zemí. Odpoledne vyhlásili zástupci předsednictva Národního výboru před shromážděnými davy na Václavském náměstí samostatný československý stát. Večer vydal Národní výbor svůj první zákon — zákon o zřízení samostatného československého státu. Poté ještě bylo zveřejněno provolání Národního výboru: „Lide československý. Tvůj odvěký sen stal se skutkem . . .“ Pod oběma dokumenty byli podepsáni A. Švehla, A. Rašín, J. Stříbrný, F. Soukup a V. Šrobár (toho dne přijel do Prahy a byl odpoledne kooptován do předsednictva Národního výboru) — později zvaní „muži 28. října“. Tento významný den, kterým počínají dějiny československého státu, ale neznamenal ještě skutečné převzetí moci. To pokračovalo dalšího dne přebíráním policejního ředitelství, vrchního zem-

ského soudu, státního zastupitelství a snahou o zorganizování českého vojska v Praze hlavně ze sokolů, pod vedením J. Scheinera, starosty České obce sokolské. Mezitím živelně probíhalo **vytváření národních výborů** v českých zemích mimo Prahu. V Praze se postavilo na odpor vojenské velitelství. Jeho budova byla po celou noc obklíčena a teprve po zvážení své situace se velitelství 30. října vzdalo delegaci Národního výboru. Když se pak ještě téhož dne podřídilo vojenské velitelství v Litoměřicích agrárníkovi F. Udržalovi jako zástupci Národního výboru, byl politický převrat dokončen.

První neurčité zprávy o **převratu** v Praze došly do Ženevy 30. října. Čeští delegáti podepsali následujícího dne prohlášení, schvalující všechny kroky prozatímní československé vlády a vyhlášení samostatného československého státu v republikánské formě:

„Představitelé československého národa prohlašují . . . kategoricky, že není a nebude nikdy již žádného svazku mezi národem a dynastií Habsburků . . . zástupci jeho obracejí se tímto slavnostním rozhodnutím ke všem spojeneckým zemím i vládě Spojených států amerických, opírajíce se o vznesený princip spravedlnosti a moderní demokracie, to jest o právo sebeurčení národů, a poukazují na nezbytnou nutnost vytvoření nového politického řádu ve střední Evropě, který navždy zabráni Němcům a Maďarům znovu prováděti jejich dřívější politiku, jež přivedla Evropu do nynější katastrofy.“

II/2 *Martinská deklarace*

Nezávisle na událostech v Praze a českých zemích se 30. října 1918 **přihlásila slovenská reprezentace Martinskou deklarací** k neomezenému právu na sebeurčení slovenského národa a **ke společnému československému státu**. V Turčanském Sv. Martině se toho dne sešlo v budově Traťbanky přes 200 slovenských politických představitelů. Nejdříve byla **ustavena Slovenská národní rada** v čele s **Matúšem Dulou**, předsedou Slovenské národní strany. Poté byl přijat návrh deklarace evangelického faráře Samuela Zocha:

„Národní rada vyhlasuje, že v mene česko-slovenského národa, bývajúceho v hraniciach Uhorska, je jedine ona oprávnená hovoriť a konať . . . Slovensky národ je čiastka i rečovo i kultúrno-historicky jednotného česko-slovenského národa.“

Uherská vláda nezakročila proti tomuto prohlášení, které bylo jasně namířeno proti celistvosti království svatoštěpánské koruny, ze dvou důvo-

dů. Prvním byla nepřehledná situace v Budapešti, kde se teprve tvořila nová vláda. Druhým a závažnějším důvodem byla skutečnost, že nový předseda vlády, dlouholetý představitel demokratické opozice v uher-
ském parlamentě, hrabě M. Károlyi, chtěl zachovat celistvost Uher jinými cestami, mj. sliby **autonomie pro Slovensko**. Na vzniku **Martinské deklarace** se podílely všechny politické síly na území budoucího Slovenska – **Slovenská národní strana**, její katolická *ľudová* frakce i sociální demokrati, formálně ještě ve svazku **Maďarské sociálně demokratické strany**. Mezi nejhorlivější zastánce spojení s Čechy patřil i Andrej Hlinka, katolický kněz z Ružomberku, který spolu s dalšími šířil text deklarace po venkově. Večer 30. října dorazil opožděně do Martina **agrárník Milan Hodža**, jehož korektury do textu deklarace daly později podnět ke vzniku pověstí o „*zfalšování*“ jejího znění. Podobně vznikly domněnky o *tajné klauzuli*, údajně vzešlé ze schůzky asi třiceti účastníků původního shromáždění dne 31. října, kteří nezávazně debatovali o způsobu vlády na Slovensku. Přičinila se o to zejména aféra V. Tukey, který ve svém pověstném článku, načasovaném k desátému výročí republiky tvrdil, že domnělá klauzule omezila lhůtu pro spojení Slovenska s českými zeměmi na 10 let, po jejímž uplynutí měl tedy vzniknout bezprávní stav. V. Tuka byl v lednu 1928 zatčen a odsouzen za velezradu a špionáž ve prospěch Maďarska k 15 letům vězení.

Text Martinské deklarace, schválený 30. října 1918, přivezla do Prahy 1. listopadu tříčlenná delegace Slovenské národní strany, vedená I. Dérerem, a byla zde nadšeně přivítána.

II/3 *Mírová konference v Paříži*

Mezinárodní uznání československého státu a vymezení jeho hranic záviselo na rozhodnutí **mírové konference**, která zahájila svá jednání v Paříži 18. ledna 1919. Podmínky mírových smluv v podstatě určovala **Nejvyšší rada**, kde měli rozhodující vliv zástupci hlavních vítězných mocností – prezident USA **Woodrow Wilson**, francouzský ministerský předseda **Georges Clemenceau** a britský premiér **David Lloyd George**. Československo patřilo na konferenci mezi vítězné válčící státy s „omezenými zájmy“, podobně jako Polsko, Srbsko, Rumunsko atd., a mohlo jen přednést své požadavky. K jednání byla připuštěna za **ČSR dvoučlenná delegace**, kterou oficiálně vedl předseda vlády **K. Kramář**, ale jejíž čínorodou duší byl ministr zahraničí **E. Beneš**. Otázky hranic československého státu řešila zvláštní „*československá komise*“, které Beneš předkládal československé požadavky formou memorand. Ne všichni zástupci vítězných velmocí je podporovali bezvýhradně. **Nejsilnější podporu** teze o historických hranicích českých zemí nacházela československá reprezentace

u Francie, zainteresované na co největším oslabení německého rivala. Rezervovaněji přijímali tuto tezi, která se částečně dostávala do rozporu s obtížně stanovitelnými etnickými hranicemi, zejména diplomaté britští a američtí.

Zajištění hranic v rozmezí historických zemí koruny české (předání Hlučínska Německem, části Vitorazska a Valticka Rakouskem) bylo zakončeno ve *Versailleské mírové smlouvě s Německem* (28.6.1919) a *Saint-germainské smlouvě s Rakouskem* (10.9.1919). *Trianonskou smlouvou* s Maďarskem (4.6.1920) bylo Československu postoupeno Slovensko a Podkarpatská Rus (oficiální název Uherské Ukrajiny od roku 1919). Konečné vymezení hranic na severní Moravě, Oravě a Spiši bylo předáno k dalšímu jednání mezi Československem a Polskem a ukončeno až rozdělením Těšínska mezi oba státy v červenci 1920. Mírová konference rozhodla i o tom, že ČSR musí převzít poměrnou část předválečného rakousko-uherského dluhu, zaplatit hodnotu majetku bývalého rakousko-uherského státu a panovnického rodu na území ČSR, zaplatit „poplatek za osvobození“ a uhradit dluhy za vydržování a repatriaci legií. Československá vláda tak dosáhla mezinárodního uznání faktického stavu, který byl s předběžným souhlasem velmocí uskutečňován během prvních poválečných let.

II/4 *Revoluční Národní shromáždění československé*

Národní výbor československý měl moc zákonodárnou i výkonnou. Plnil tak funkci jakési **dočasné vlády**, dokud oficiálně Dohodou uznaná vláda pobývala v zahraničí (T.G. Masaryk do listopadu 1918 v USA, E. Beneš na pařížské mírové konferenci, M.R. Štefánik do ledna 1919 u československých legií na Sibiři). Do 14. listopadu 1918 vydal 17 zákonů a již 30. října rozhodl o šestinásobném rozšíření počtu svých členů opět na základě volebního klíče z roku 1911 formou volby uvnitř jednotlivých politických stran. Uskutečněním tohoto rozhodnutí, které upřesňoval § 1 *prozatímní ústavy* z 13. listopadu a kooptací 40 zástupců Slovenska vzniklo **revoluční Národní shromáždění československé** (254 členů). Jeho první schůze se konala 14. listopadu 1918 v Thunovském paláci, sídle bývalého českého zemského sněmu. Památnou schůzi řídil K. Kramář, dosavadní předseda Národního výboru. Z moci revoluce prohlásil habsbursko-lotrinskou dynastii za sesazenou z českého trůnu a za státní formu vyhlásil republiku. Na tomto zasedání byl zvolen T.G. Masaryk prezidentem republiky, sociální demokrat F. Tomášek předsedou shromáždění, K. Kramář předsedou vlády. Kromě posledně jmenovaného bylo rovněž zvoleno i šestnáct členů jeho kabinetu. Hlavním úkolem Národního shromáždění bylo zabezpečit fungování státu a **vypracovat ústavu**, na jejímž základě měly být provedeny volby do demokratického zastupitelského sboru.

14. 11.

II/5 **Připojení Slovenska**

Ustavení ceskoslovenské moci na Slovensku bylo obtížné, protože jeho území zůstalo pod maďarskou správou. Národní výbor se na návrh V. Šrobára usnesl 2. listopadu 1918 Slovensko vojensky obsadit. Na území Slovenska byla vyslána čtyřčlenná vládní komise (předseda V. Šrobár, členové I. Dérer, P. Blaho a A. Štefánek). Komise zahájila činnost v Uherské Skalici a malý oddíl českých vojáků se slovenskými dobrovolníky obsadil území až k Trenčínu, Trnavě a Děvínské Nové Vsi. Obrat ve vývoji přinesl podpis **bělehradského příměří** 13. listopadu, které Maďarsku nařizovalo vyklidit Sedmihradsko, Banát a všechna území na jih od Drávy a bývalých hranic s Chorvatskem, nikoli však vyklidit Slovensko. Nový maďarský ministerský předseda M. Karolyi zasáhl vojensky a nepřipravené české sbory musely ustoupit. Na Benešův zásah protestovalo francouzské ministerstvo zahraničí ostrou nótou, ve které podplukovník Vyx, náčelník spojenecké mise v Budapešti vyzval uherskou vládu, „aby bez odkladu odvolala své vojsko ze slovenského území“.

Další maďarský pokus zachovat jednotu Uher vyhlášením **Slovenské ľudové republiky 11. prosince 1918** brzy ztroskotal a 30. prosince 1918 obsadilo české vojsko Košice. V prosinci byl vyslán na Slovensko opět Vavro Šrobár, tentokrát jako **ministr s plnou mocí**. Spolu se svými referenty začal úřadovat v **Žilíně**. Situace Slováků byla katastrofální – neměli žádnou vyškolenou ani střední školu. Zatímco maďarských obecných škol bylo více než 3 500, slovenských zbývalo v roce 1913 jen 344. Byrokracie byla z drtivé většiny maďarská. **Pod Šrobárovou kontrolou se ocitlo po odchodu Maďarů 20. ledna 1919 celé území Slovenska**. Své ministerstvo přesunul 4. února do Bratislavy a rozpustil Slovenskou národní radu. Přivítala ho stávka železničnických a poštovních zaměstnanců, pak i živnostníků v Bratislavě z velké části obývané Němci a Maďary. Stávky byly likvidovány a energická činnost Šrobára vedla k obnovení klidu.

Situace na Slovensku se znovu zkomplikovala po vyhlášení **republiky rad** 21. března 1919 v Maďarsku. Podnětem k demisi maďarské vlády a předání moci sociálním demokratům se stala další ultimativní spojenecká a předání hranic podle nové demarkační linie. Nacionální nota z 20. března o posunutí hranic podle Dohody a snaha obnovit historickolisticky motivovaný odpor proti politice Dohody a snaha obnovit historické hranice Uher připravily půdu pro radikální **diktaturu sovětského typu** vedenou komunistou Bélou Kunem. Za této situace, kdy hrozil maďarský útok, vyhlásil Šrobár na Slovensku 25. března stanné právo a 7. dubna obsadilo ceskoslovenské vojsko na rozkaz ministra národní obrany Václava Klobáče území až k nové demarkační linii, zasahující 50–80 km do nitra Maďarska. Na několika místech došlo i k překročení této linie, což dalo Maďarsku na několika místech došlo i k ofenzívě nebylo ceskoslovenské Maďarsku záminku k zahájení útoku. Na ofenzívu nebylo ceskoslovenské vojsko dostatečně připraveno, a tak maďarská Rudá armáda v krátké době

obsadila dvě třetiny Slovenska a v polovině června dosáhla polských hranic. Pod ochranou maďarské Rudé armády byla 16. června 1919 v Prešově vyhlášena **Slovenská republika rad**. Už 13. června však mírová konference stanovila definitivní hranice mezi Maďarskem a ČSR. Dohoda pak několika ultimáty dosáhla na začátku července odchodu maďarské Rudé armády – s ní odešli i hlavní představitelé Slovenské republiky rad.

II/6 Německé snahy o odtržení

Němci z Čech, Moravy a Slezska se před 1. světovou válkou začali nazývat **sudetští Němci** a pohlíželi už za války s nedůvěrou na české snahy o ustavení samostatného národního československého státu. Jejich poslanci usilovali o vytvoření samostatných provincií z území, obývaných většinou německého obyvatelstva, a po vyhlášení Rakouské republiky i o jejich připojení k této zemi. Spád událostí urychlilo vyhlášení československého státu 28. října 1918. Hned následujícího dne se němečtí poslanci ve Vídni usnesli, že na základě **práva na sebeurčení národů** vyhlásují v německy osídlených krajích severních Čech samostatnou provincii **Deutschböhmen**. Do čela provizorní zemské vlády se sídlem Liberci (Reichenberg) byl postaven R. Pacher, po několika dnech R. Lodgmann von Auen. Národní shromáždění Rakouské republiky schválilo 30. října 1918 vytvoření provincie Deutschböhmen i o něco později vyhlášených provincií **Sudetenland** na severní Moravě a ve Slezsku (30.10.), **Deutschsüdmähren** na jižní Moravě a **Böhmerwaldgau** v jižních Čechách (obě 3.12.). V případě dvou posledně jmenovaných územních celků se počítalo s jejich připojením ke spolkovým zemím dolnorakouské a hornorakouské. **Vyslovilo se i pro připojení německých jazykových ostrovů** kolem Jihlavy a Olomouce. **Národní výbor** československý, který neuznával Němci vyhlášené provincie a požadoval jejich podřízení centrální moci nového československého státu, se po ztroskotání jednání se sudetoněmeckými politiky rozhodl **obsadit pohraničí vojensky**. Dosud nepočetným oddílům československého vojska se podařilo do konce prosince 1918 obsadit celé území historických českých zemí bez většího odporu. Bojovalo se o Most, který se vzdal 29. listopadu, 14. prosince byl obsazen Liberec, odkud uprchla Lodgmannova zemská vláda, 16. prosince se vzdalo Znojmo, 18. prosince Opava. **Německé obyvatelstvo se podřídlilo československému státu**, k čemuž přispěla jak nevýhodné mezinárodní situaci, tak vliv sudetoněmeckých průmyslníků, kteří oceňovali hospodářské výhody příslušnosti ke státu vítězné Dohody. Zůstal však pocit nedobrovolnosti a hořkost ze ztráty předchozí nadřazenosti německého živlu, samozřejmě v rakousko-uherské monarchii. Záhy došlo i ke ztrátám na životech při potlačení sudetoněmeckých demonstrací 4. března 1919, v den, kdy se v rakouské republice sešel parlament.

II/7 Připojení Podkarpatské Rusi

Ještě složitější vývoj než na Slovensku probíhal na dalším území, které bylo součástí předválečných Uher, na **Podkarpatské Rusi** (od roku 1944 **Zakarpatská Ukrajina**). Károlyiho vláda se snažila udržet toto území udělením autonomie v prosinci 1918 a sliby dalšího postupu k samosprávě. Většina rusínské politické reprezentace v USA se však **vyjádřila pro připojení k ČSR s autonomním statutem**. V tomto smyslu jednal zástupce amerických Rusínů **H. Zatkovič** s Wilsonem a Masarykem. Politické názory na samotné Podkarpatské Rusi byly roztržštěné, což odpovídalo národnostní a náboženské nesourodosti této ekonomicky zaostalé oblasti. Vytvořilo se několik národních rad, které žádaly připojení k Ukrajině nebo ponechání v rámci Maďarska; největší podporu však měla **Karpatoruská národní rada** v čele s A. Beskidem, sídlící v Prešově. V květnu 1919 se tři rusínské národní rady spojily v **Ústřední národní radu**, která se vyslovila pro spojení s ČSR. Rozhodující pro akceptování těchto rusínských snah i ze strany československé politické reprezentace byl vliv Dohody, která se oprávněně obávala bolševizace středoevropského prostoru, a považovala proto připojení Podkarpatské Rusi k ČSR za žádoucí faktor stability. Podkarpatská Rus, která oddělovala Maďarsko od Polska a vytvářela společnou československo-rumunskou hranici, měla pro ČSR i strategické výhody.

Ve válce proti maďarské republice rad obsadili Podkarpatskou Rus Rumuni, jejichž vojska odešla až v srpnu 1919. Rumuny vystřídal československé vojsko pod velením francouzského generála, jmenovaného vojenským diktátorem. **V den podepsání mírové smlouvy s Rakouskem v Saint-Germain-en-Laye 10. září 1919, v níž bylo stvrzeno i připojení Podkarpatské Rusi** (od té doby oficiální název) k ČSR, byla uzavřena i smlouva mezi ČSR a Dohodou, vymezující znaky **autonomie** této země – sněm, guvernér a zastoupení v československém Národním shromáždění. Na vlastní sněm si však musela Podkarpatská Rus počkat až do doby druhé republiky. Pražská vláda, argumentujíc velkou zaostalostí zdejších poměrů, zatím udělení větších pravomocí politické reprezentaci této země oddalovala.

Poměry na Podkarpatské Rusi s hlavním městem **Užhorodem** byly skutečně komplikované. Převládali **Rusíni**, ti však užívali šesti nářečí, takže stanovení vyučovacího jazyka na školách bylo obtížné. Zastoupeny byly i další národnosti – **Maďari, Židé, Rumuni, Němci**, po připojení k ČSR i **Češi**, zejména ve správě. Většina obyvatel byla řecko-katolického vyznání, silné bylo i velkoruské pravoslaví. **Diktátorské pravomoci**, udělené vojenskému velení Šrobárem, platily až do počátku roku 1922. Nezasahovaly sice do civilní správy, vedené od roku 1920 guvernérem Žatkovičem, jeho postavení v zemi však zůstalo závislé na československé vládě.

II/8 Spor o Těšínsko

Na území Těšínska vznášel nárok jak československý, tak polský stát. Spory mezi českou a polskou politickou reprezentací ve Slezsku vedly počátkem listopadu 1918 k polské okupaci Těšínska, Oravy a Spiše. Jednání Zemského národního výboru pro Slezsko s Poláky vedla k dohodě, která ponechávala české straně jen menší část Těšínska. Pražská vláda však dohodu Zemského výboru neuznávala a počátkem roku 1919, když polské úřady vypsalý volby do sejmů i na sporném území, ostře protestovala a vyslala do oblasti vojsko pod velením dohodových důstojníků.

V sedmidenním lokálním **ozbrojeném konfliktu** na konci ledna 1919 polská vojska ustoupila za řeku Vislu, kde se po zákroku nejvyšší spojenecké rady fronta zastavila. Dohoda stanovila novou demarkační linii a postavila sporné území pod mezinárodní kontrolu. K definitivnímu rozdělení Těšínska pak došlo rozhodnutím *Rady velvyslanců až 28. července 1920*. ČSR byla přiřčena *trati bohumínsko-košická a uhelný revír*, Polsku východní část Těšínska a části Oravy a Spiše. Jako symbol rivality bylo mezi oba státy roztrženo i bývalé hlavní město knížectví – Těšíň.

• generál Josef Šnejdár

• útok na město Skočov

II/9 Československé legie

K úspěchu zahraniční akce, směřující k ustavení československého státu, významně přispěly československé legie a jejich účast na válečných akcích Dohody. Na základě působení legií v Rusku, Francii a Itálii bylo Československo mezinárodně uznáno jako válčící stát dohodového tábora. Celkem bojovalo na frontách ve Francii 9 600 československých legionářů, přes 630 z nich padlo. Na bojištích v Itálii bylo 20 000 legionářů, ne všichni však stačili zasáhnout do bojů, přesto jich padlo 350. Velitel československých legií v Itálii gen. L. Piccione vedl po válce italskou vojenskou misi v ČSR. Početně nejsilnější byly legie v Rusku, mající téměř 55 000 mužů, z nichž padly více než 4 000.

Českoslovenští legionáři na Sibiři zasáhli přes počáteční snahu o neutralitu v občanské válce do bojů proti Rudé armádě. Přes veškeré peripetie, spojené s angažovaností legií (podporovanou dohodovými mocnostmi) v ozbrojených bojích i po ukončení války v Evropě, dosáhla československá politika na podzim 1919 jejich stažení ze Sibíře a návratu domů. Eva v listopadu 1920. Nový československý stát si byl významu legií vědom a považoval je za jednu z opor demokratické republiky. Československá obec legionářská byla založena v roce 1921, vydávala deník *Národní osvo- bození*, orientovaný na hradní křídlo československých vládních kruhů.

Uvítání československých legionářů na pražském Staroměstském náměstí 4. 12. 1918 — s přilbou v ruce plk. O. Husák, vpravo od něho V. Klofáč, K. Kramář a F. Staněk.

II/10 *Hospodářské a sociální důsledky války*

Rozdělení dříve jednotného hospodářského prostoru rakousko-uherské monarchie vznikem nástupnických států mělo některé **negativní hospodářské důsledky**, protože přerušilo dosavadní **hospodářské vazby** a **dopravní spoje**. Především české země patřily tradičně k průmyslově nejrozvinutějším částem Rakousko-Uherska (60–70% průmyslové výroby). Strukturálně **převažovala v československém průmyslu těžba uhlí a spořební průmysl** (textilní, sklářský, cukrovarnický, pivovarnický atd.). Tento průmysl byl však ve vysoké míře **odkázán na dovoz surovin**. Velké rozdíly existovaly ve stupni industrializace mezi českými zeměmi a Slovenskem, respektive Podkarpatskou Rusí. Zatímco české země patřily k průmyslově vyspělým oblastem, Slovensko podobně jako Podkarpatská Rus zůstávaly

zaostalými/agrárními zeměmi. Na Slovensku bylo 61% obyvatelstva zaměstnáno v zemědělství.

Nadto byl veškerý průmysl podobně jako jinde v Evropě vážně narušen válkou. Návrat k mírové výrobě, příliv demobilizovaných vojáků, ztráta odbytí (např. textilního průmyslu), vedly k výrobním obtížím a růstu nezaměstnanosti, která vrcholila v únoru 1919. Průmyslová a zemědělská výroba dosahovala sotva poloviny předválečné úrovně, nefungovala doprava, rostla inflace měny a projevoval se katastrofální nedostatek potravin. Zvláště těžce byly postiženy oblasti s vysokou koncentrací obyvatelstva, ke kterým patřily i pohraniční oblasti Čech. K vážným následkům války patřily ztráty na životech a trvalé zdravotní postižení po zranění (asi 420 000 padlých, 246 000 invalidů), které se dotýkaly sociální situace mnohem širšího počtu jejich rodinných příslušníků (vdovy, sirotci). Se všemi těmito negativními důsledky války se muselo Československo vyrovnat, vytvořit novou hospodářskou a dopravní strukturu, nové zahraničně ekonomické zázemí a ozdravit poměry chudých a válkou postižených vrstev.

II/11 *Politika prvních vlád*

První Kramářova vláda byla nazvána *všenárodní koalicí*, protože do ní vstoupily české politické strany i slovenští političtí představitelé. Nejsilnější pozice v první vládě měla *Československá strana agrární*, roku 1919 přejmenovaná na *Republikánskou stranu československého venkova*. Tato strana byla pak po dobu první republiky členem všech koalic a bez její účasti nebyla vytvořena ani jedna vláda opírající se o parlament. Ministrem vnitra se stal její předseda *Antonín Švehla*. Umírněná a cílevědomá politika A. Švehly zvládla poměrně hladce bouřlivé sociální nepokoje, například *protidrahotní demonstrace* v květnu 1919. Agrární strana dostala i křeslo ministra zemědělství. *Strana státoprávně demokratická*, od března 1919 s názvem *Národní demokracie*, měla mimo předsedy vlády Karla Kramáře z důležitých postů ještě ministerstvo financí, které řídil Alois Rašín, výrazná osobnost prvních let republiky. *Sociální demokraté* obsadili ministerstvo školství a národní osvěty a ministerstvo spravedlnosti (*František Soukup*). *Československá strana socialistická* (*národní socialisté*) dostala křeslo ministra národní obrany, kde zasedl zdánlivě paradoxně *Václav Klobáček*, známý z předválečného období jako zapřísáhlý antimilitarista, vedením ministerstva pro zásobování byl pověřen *Bohuslav Vrbenský*. Slovensko zastupoval *Vavro Šrobár*, posléze jako *ministr pro správu Slovenska*. Po smrti M.R. Štefánika 4.5.1919 byl Šrobár jediným představitelem Slováků ve vládě. *Štefánikovo ministerstvo války* jeho smrtí zaniklo. Malé popularitě *Československé strany lidové* po válce odpovídalo křeslo ministra *bez portfeje* (bez určení oboru působnosti). Ministrem zahraničních

věci se stal Edvard Beneš bez stranické příslušnosti (v roce 1923 vstoupil do Československé strany socialistické).

Prezident T.G. Masaryk se ujal úřadu po triumfálním návratu do Prahy 21.12.1919. Zúčastnil se prací na **vládním programu**, který přednesl v revolučním Národním shromáždění **Kramář 9. ledna 1919**, den po neúspěšném atentátu na jeho osobu. V době Kramářova pobytu na pařížské mírové konferenci vedl vládu Antonín Švehla, na jehož bedrech ležely **hlavní problémy**: všeobecný nedostatek zboží a potravin, vyvolávající hladové bouře, boj s černým trhem a proti inflaci, obnova válkou zničeného hospodářství a narušené železniční dopravy. Na rychlém řešení sociálních problémů záviselo uklidnění lidových vrstev, radikalizovaných pronikáním bolševické ideologie.

V **polovině června 1919** proběhly **volby do obecních zastupitelstev**, v nichž podle očekávání **zvítězili sociální demokraté s téměř 30 % získaných hlasů, následovali agráři (přes 21 %) a socialisté** spojení se stranou **pokrokovou (necelých 16 %)**, pak lidovci a teprve za nimi národní demokracie, pro niž znamenaly volby největší zklamání. Nevolilo se ještě na Slovensku a na Podkarpatské Rusi. Po volbách, které ukázaly nové rozvržení politických sil, podala Kramářova vláda demisi.

V následující vládě sociálního demokrata Vlastimila Tusara zasedli vedle představitelů této nejsilnější strany agráři a socialisté. Pro své složení byla **koalice nazývána rudo-zelenou**. Hospodářská politika první československé vlády směřovala k odstranění následků války a vytvoření předpokladů pro hospodářskou samostatnost státu. Patřila k nim **celní odluka od Rakouska a vytvoření nové československé měny**. Podle **měnové reformy z února 1919**, připravené pod vedením ministra financí A. Rašína, bylo provedeno **okolkování starých rakousko-uherských bankovek a zavedena koruna československá** (v poměru 1:1 k bývalé rakousko-uherské koruně). Asi čtvrtina starých bankovek byla zadržena. Toto opatření spolu s omezeným přijímáním dluhopisů rakouské válečné půjčky zabrzdlilo inflaci, kterou se do roku 1922 podařilo zastavit. Ke zvýšení podílu českého kapitálu v zahraničních akciových společnostech přispěla **nostrifikační zákon** z dob Tusarovy vlády (prosinec 1919) musely mít zahraniční akciové společnosti působící na území ČSR své vedení na jejím území.

Jedním z nejradikálnějších zásahů do dosavadních majetkových poměrů se stala **pozemková reforma**. **Záborovým zákonem z dubna 1919**, **přídelovým z ledna 1920 a náhradovým z dubna 1920** byla přerozdělena **půda velkostatků nad 250 hektarů**. Týkala se 1,800.000 hektarů půdy, **zčásti rozdělené drobným rolníkům, zčásti prodané jako zbytkové statky** s výměrou, umožňující racionální hospodaření. Komplikované provádění reformy se protáhlo až do konce 20. let. Výsledkem bylo posílení středního

stavu v zemědělství, zejména českého a slovenského, převod rozsáhlých lesních komplexů do majetku státu a obcí i růst vlivu agrární strany prostřednictvím *Pozemkového úřadu*.

Sociální politika, ovlivněná silnou pozicí socialistických stran po válce, patřila k nejpokrokovějším v Evropě. **Uzákoněna** byla osmihodinová pracovní doba, **podpora v nezaměstnanosti**, široce založené **nemocenské a úrazové pojištění** a vliv dělnictva na vedení podniků prostřednictvím závodních rad.

II/12 *Přijetí ústavy*

Revoluční Národní shromáždění přijalo *Ústavní listinu Československé republiky* 29. února 1920. Ústavu tvořilo **šest hlav** – o formě a územním rozsahu státu, o státním občanství, o moci zákonodárné, o moci vládní a výkonné, o moci soudcovské, o právech občanských a o ochraně menšin národnostních, náboženských a rasových. **K případné změně ústavního zákona** bylo třeba **třipětinové většiny hlasů v parlamentu**. Ústava poskytovala všem plná občanská práva a zajišťovala demokratický charakter státu. Jedinou povinností byla **branná povinnost**. Ústava představovala revoluční čin, neboť ji přijal parlament jmenovaný z vůle Národního výboru. Na schválení ústavy se tedy nemohli podílet volení zástupci Němců, Maďarů a dalších národnostních menšin.

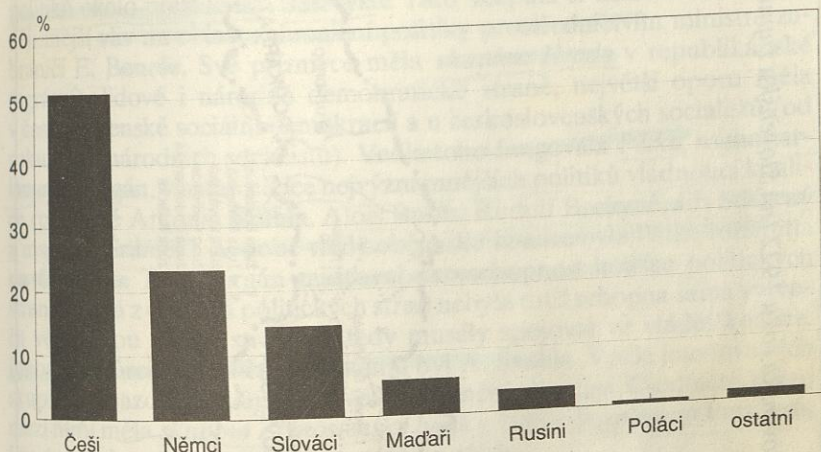
Na základě nové ústavy, která stanovila vytvoření dvoukomorového parlamentu, byly vypsány **volby do Národního shromáždění**. Volilo se 18. dubna 1920 do poslanecké sněmovny a o týden později do senátu. Celkově získaly občanské strany 52,5 % a socialistické 47,5 %, což i přes sociálně radikální poválečnou atmosféru nedávalo socialistickým stranám možnost vytvořit většinovou vládu. V květnu byl Národním shromážděním zvolen prezidentem opět T.G.Masaryk.

II/13 *Národnostní struktura*

Československý stát vznikl jako stát demokratický a národní, **výbudovaný na ideji jednotného československého národa**. Tento tehdy jedině možný ideový základ republiky usnadnil konsolidaci demokratického politického systému, nesl však v sobě jednak vnitřní rozpor, protože nebyl akceptován celým slovenským národem, jednak principem československého národa jako státního národa tlačil příslušníky ostatních národností do defenzívy. **Problémy, plynoucí ze složité národnostní struktury** republiky i z nestejněho stupně národního vědomí Čechů a Slováků, se projeví velmi brzy a po celou dobu existence republiky oslabovaly **žádoucí upevnění demokratického řádu**.

národnostní struktura ČSR

výsledky sčítání lidu z 15. 2. 1921

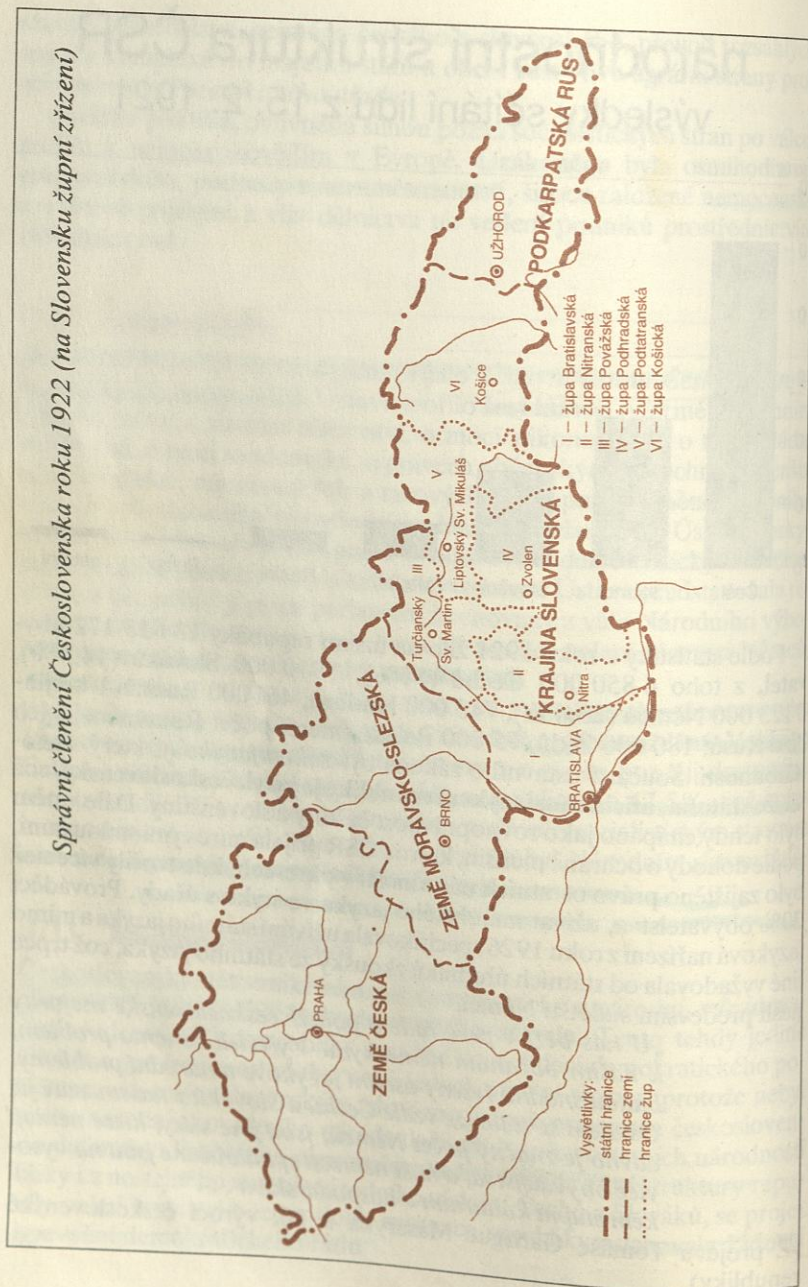

Podle statistiky z roku 1921 žilo na území republiky **13 613 172 obyvatel**, z toho **6 850 000 Čechů (51%)**, **1 910 000 Slováků (14,5%)**, **3 123 000 Němců (23,4%)**, **745 000 Maďarů**, **461 000 Rusínů**, **Ukrajinců a Rusů**, **180 000 Židů**, **75 000 Poláků**, menší počet Rumunů a jiných národností. Součástí ústavního zákona byl **zákon jazykový**, který stanovil, že **státním, oficiálním jazykem republiky je jazyk československý**, což bylo tehdy chápáno jako rovnoprávnost češtiny a slovenštiny. Dále v něm bylo zajištěno **právo ostatních národností v okresech, kde tvořily více než 20% obyvatelstva, užívat mateřského jazyka ve styku s úřady**. Prováděcí jazyková nařízení z roku 1926 specifikovala užívání státního jazyka a mimo jiné vyžadovala od státních úředníků zkoušky ze státního jazyka, což trpce nesli především sudetští Němci.

„U nás běží v první řadě o poměr československé majority k našim občanům německým. Vyřeší-li se tento problém, budou snadno řešeny ostatní jazykové a národní problémy. Osudem se stalo, že vedle Čechů a Slováků v našem státě již dávno je značný počet Němců; jsou jiné státy, které nemají více obyvatelstva, a naši němečtí spoluobčané jsou na vysokém stupni kulturním a hospodářském...“

(Z projevu Tomáše Garrigue Masaryka k 10. výročí československé republiky)

Správní členění Československa roku 1922 (na Slovensku župní zřízení)

II/14 **Politická struktura**

V politickém systému první republiky hrály důležitou úlohu vedle parlamentu i některé **specifické prvky**. Především to bylo **volné seskupení politiků okolo prezidenta Masaryka**. Tato skupina si tradičně **udržovala nejsilnější vliv na oblast zahraniční politiky prostřednictvím ministra zahraničí E. Beneše**. Svě příznivce měla **skupina Hradu** v republikánské (agrární), lidové i národně demokratické straně, největší oporu měla v československé sociální demokracii a u československých socialistů (od roku 1926 národních socialistů). **Vedle toho fungovala Pětka, mimoparlamentní orgán**, vlastně pětice nejvýznamnějších politiků vládnoucí koalice (původně Antonín Švehla, Alois Rašín, Rudolf Bechyň, Jiří Stříbrný a msg. Jan Šrámek). **V době vlády občanské koalice byla Pětka rozšířena na Osmičku**. Tento orgán **zajišťoval akceschopnost koalice politických stran**. Žádná z četných politických stran nebyla totiž schopna sama vytvořit většinovou vládu, strany se tedy musely spojovat ve vládní koalice. **Ideovým tvůrcem koaličního systému byl A. Švehla**. Vedle jmenovaných skupin prosazovaly svůj vliv i velké finanční skupiny. Ojedinelé místo mezi nimi měla **skupina Živnostenské banky, řízené Jaroslavem Preissem**, která ovlivňovala hospodářskou politiku vlády.

Volební systém poměrného zastoupení byl vybudován na všeobecném, rovném, přímém a tajném hlasovacím právu i pro ženy (od roku 1927 neměli volební právo příslušníci armády a četnictva). **Občan mohl volit do poslanecké sněmovny od 21 let a zvolen mohl být od 26 let, do senátu se mohlo volit od 30 let, senátor musel mít 40 let.**

Nejvlivnější stranou byla **Republikánská strana zemědělského a malorolnického lidu (agrárníci)**. Její moc vycházela z podpory venkovského obyvatelstva, využívajícího systému svépomocných družstev, svázaných se stranou. Popularitu jí zabezpečilo rozsáhlé provedení **pozemkové reformy**. Velkou podporu měla po sloučení s **Národní a rolnickou stranou** v roce 1922 i na Slovensku, ale i na Podkarpatské Rusi. Významní politici: **A. Švehla** (zemřel 1933), **M. Hodža**, **R. Beraň**, **F. Udržal** (zemřel 1938), **J. Malypetr**, do rozchodu se stranou v roce 1928 i **K. Prášek** (zemřel 1932).

Až do rozkolu způsobeného komunisty byla početně nejsilnější stranou **Československá sociálně demokratická strana dělnická**, která zůstala významnou státopornou silou i po jejich odchodu a podporovala **politiku Hradu**. Měla silnou pozici v odborech prostřednictvím **Odborové unie československé**. Významní politici: **V. Tušar** (zemřel 1924), **R. Bechyň**, **I. Déřer**, **A. Meissner** a **G. Habrman** (zemřel 1932).

Ke stranám, které výrazně podporovaly Hrad, se řadila i **Československá strana socialistická** (od roku 1926 **Československá strana národně socialistická**). Existující názorové rozdíly nedovolily její spojení se sociál-

Volby do poslanecké sněmovny Republiky československé v letech 1920, 1925, 1929 a 1935

Název politické strany – bloku	18. 4. 1920		
	hlasů	%	mand.
Čs. sociálně demokratická strana	1 590 520	25,7	74
Čs. strana lidová	699 728	11,3	33
Čs. strana národně socialistická	500 821	8,1	24
Čs. národní demokracie	387 552	6,3	19
Republikánská strana československého venkova ¹⁾	603 618	9,7	28 ²⁾
Čs. živnostensko-obchodnická strana	122 813	2,0	6
Komunistická strana Československa	—	—	—
Národní sjednocení	—	—	—
Národní obec fašistická (r. 1929 Liga)	—	—	—
Autonomistický blok (Hlinkova a d.)	—	—	—
Hlinkova slovenská lidová strana	—	—	—
Slovenská národní strana	242 045	3,9	12 ²⁾
Bund der Landwirte	241 747	3,9	11
Deutsche Nationalpartei	—	—	—
Deutsche national-sozialistische AP	328 735	5,3	15
Deutsche christ.—soz. Volkspartei	156 751	2,5	7
Deutsche soz. dem. Arbeitspartei	689 589	11,1	31
Sudetendeutsche Partei	—	—	—
Spojené strany německé (kromě soc. dem.)	129 013	2,1	6
Maďarsko—německá soc. dem.	108 546	1,8	4
Maďarsko—německá křesť. soc. strana	139 355	2,2	5
Országos Keresztényszocialista Párt	—	—	—
Spojené strany polské a židovské	—	—	—

¹⁾ Od roku 1922 přejmenována na Republikánskou stranu zemědělského a maloroľnického lidu
²⁾ Obě strany vytvořily společný poslanecký klub
 Uvedeny jen bloky a strany pod zkrácenými názvy

25. 11. 1925			27. 10. 1929			19. 5. 1935		
hlasů	%	mand.	hlasů	%	mand.	hlasů	%	mand.
631 403	8,9	29	963 312	13,0	39	1034 774	12,6	38
691 095	9,7	31	623 522	8,4	25	615 877	7,5	22
609 153	8,6	28	767 571	10,4	32	755 880	9,2	28
284 601	4,0	13	359 533	4,9	15	—	—	—
970 940	13,7	45	1 105 429	15,0	46	1 176 593	14,3	45
286 058	4,0	13	291 238	3,9	12	448 047	5,4	17
934 223	13,2	41	753 444	10,2	30	849 509	10,3	30
—	—	—	—	—	—	456 353	5,6	17
—	—	—	70 857	0,9	3	167 433	2,0	6
—	—	—	—	—	—	564 273	6,9	22
489 111	6,9	23	425 052	5,7	19	—	—	—
35 435	0,5	—	—	—	—	—	—	—
571 765	8,0	24	—	—	—	142 399	1,7	5
240 918	3,4	10	189 071	2,6	7	—	—	—
168 354	2,4	7	204 096	2,8	8	—	—	—
314 438	4,4	13	348 097	4,7	14	162 781	2,0	6
411 365	5,8	17	506 750	6,9	21	299 942	3,6	11
—	—	—	—	—	—	1 249 530	15,2	44
—	—	—	396 383	5,4	16	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—
98 337	1,4	4	257 231	3,5	9	291 831	3,5	9
—	—	—	104 539	1,4	4	—	—	—

Podle *Dějiny Československa od roku 1918 do roku 1945* (učebnice pro pedagogické fakulty, IV.), Praha 1967, s. 548–9

ními demokraty v jednotnou reformní socialistickou stranu. Popularitu straně dodávaly **Československá obec sokolská** a **Československá obec legionářská**, které s ní spolupracovaly. Významní politici: **E. Beneš**, **J. Stříbrný** (do vyloučení v roce 1926), **V. Klofáč**, **J. Stránský** (od vstupu v roce 1929), **E. Franke**.

Vlivu, který měla v politice první republiky **Československá národní demokracie**, neodpovídalo její poměrně slabé zastoupení v parlamentu. Podporovaly ji průmyslové a finanční kruhy a část české nacionalisticky zaměřené inteligence. Významní politici: **K. Kramář**, **A. Rašín** (zemřel na následky atentátu 1923), **V. Dyk** (zemřel 1931).

Československá strana lidová neutrpěla po válce takové volební ztráty, jak se očekávalo pro její aktivistickou politiku během války. Mezi katolíky si udržovala své stále voličstvo a patřila proto mezi pět mandátově nejsilnějších stran. Významní politici: **J. Šrámek**, moravský politik **M. Hruban**.

Hlinkova slovenská ľudová strana (1918—1925 **Slovenská ľudová strana**) požadovala autonomii Slovenska. Jako katolická strana měla na Slovensku velký vliv. K pražské vládě byla v opozici, až na účast v občanské koalici v letech 1927—29. Významní politici: **Andrej Hlinka** (zemřel 1938), **Jozef Tiso**, **Karol Sidor**.

Na stavovském základě, podobně jako strana republikánská na venkově, byli spojeni měšťtí živnostníci a obchodníci v **Československé živnostenskoobchodnické straně středostavovské**. Po skromných začátcích se v posledních parlamentních volbách počtem mandátů vyrovnali národním demokratům. Významní politici: **R. Mlčoch**, **J. V. Najman**.

Komunistická strana československa (KSČ) patřila ke stranám nestáto-
tvorným (nebyla členem žádné vládní koalice). Představitelé strany **B. Šmeral**, **K. Gottwald**.

V prvních poválečných volbách získala nejvíce hlasů mezi německými voliči **Německá sociálně demokratická strana dělnická (DSDAP)**. Od poloviny 20. let přešla k politice aktivní spolupráce s československým státem a od roku 1929 do roku 1938 byla součástí vládních koalic. Významní politici: **L. Czech**, **W. Jaksch**.

S československými republikány spolupracovala další německá aktivistická strana **Svaz německých zemědělců (BdL)**. Významný politik: **F. Spina** (zemřel 1938). K aktivistickým stranám patřila i **Německá křesťansko sociální strana lidová**. (R. Mayr—Harting).

Německá nacionálně socialistická strana dělnická (DNSAP) se konstituovala v roce 1919. Roku 1933 byla její činnost zastavena. Hlavní představitelé: **R. Jung**, **H. Krebs**.

Nejsilnější německou stranou od poloviny 30. let byla **Sudetoněmecká strana (SdP)**, vzniklá přejmenováním ze **Sudetoněmecké vlastenecké**

- Německá nacionální strana
- Německá živnostenská strana

fronty (SHF), založené v roce 1933. Shromáždili se v ní stoupcí německých nacionálních stran, zakázaných vládou v roce 1933. Svou činností pomohla nacistickému Německu k odtržení československého pohraničí, provedenému Mnichovskou dohodou. Významní politici: **K. Henlein, K.H. Frank.**

Do poslanecké sněmovny se dostalo ještě několik německých a maďarských stran, jednou též společenství polských a židovských stran.

Československý politický systém se vyznačoval silnou závislostí poslanců na politické straně. Přispěl k tomu jak poměrný volební systém, tak **vázané kandidátky**. Volič si nemohl vybírat jednotlivé kandidáty, ale musel volit **kandidátní listinu** určité politické strany, která mu ji předkládala v závazném složení. Závislost kandidátů na straně podporovala u mnohých stran pevnou **stranickou disciplínu** – výjimku tvořila národní demokracie, zdůrazňující individualitu svých poslanců. Poslanec byl **vázán rozhodnutím poslaneckého klubu** v parlamentě. Rozešel-li se poslanec nebo senátor se svou stranou, mohl mu být rozhodnutím volebního soudu odebrán mandát (jak se stalo například u K. Práška nebo B. Vrbenského). V parlamentní praxi docházelo k zákulisním jednáním představitelů jednotlivých stran, na jejichž základě pak poslanecké kluby hlasovaly. Politická rozhodnutí parlamentu významně ovlivňovala i zmíněná Pětka (respektive Osmička).

Správní uspořádání bylo upraveno zákonem o župním zřízení v roce 1920, který měl být proveden do pěti let. V praxi se tak stalo jen na Slovensku s tradicí župního zřízení, kde byly župy ustaveny v roce 1923. V Čechách, na Moravě a ve Slezsku bylo provádění odkládáno z obavy před převahou zvláště německé menšiny v některých oblastech (například župa českolipská a karlovarská). ^{700m} K obnovení zemí došlo v roce 1927 **zemským zřízením**, které mělo částečně uspokojit slovenské autonomistické přání. Byly vytvořeny čtyři země – **Česká, Moravskoslezská, Slovenská a Podkarpátorská** – se zemskými zastupitelstvy, dále dělené na okresy a obce. Pro odpor hlavně katolického Slovenska se nepodařilo uskutečnit odhnutí církve od státu.

Prozatímní ústava z 13.11.1918 dávala prezidentovi republiky jen málo pravomocí. Třebaže byla na zásah T.G. Masaryka v květnu 1919 prezidentská práva rozšířena, neměl prezident ani podle ústavy z roku 1920 možnost zasahovat do legislativy. **Zvláštním zákonem** bylo stanoveno, že T.G. Masaryk může být volen prezidentem doživotně, všichni další prezidenti už jen na dvě volební období. Masaryk byl zvolen celkem čtyřikrát – v letech 1918, 1920, 1927 a 1934. Jako osobnost s mimořádnou autoritou tak mohl až do své abdikace v roce 1935 příznivě ovlivňovat stranické spory a působit v duchu svého demokratického humanitního ideálu.

„V Československu demokracie se udržela mimo jiné také proto, že nikdy hlavní strany, umějící se dohodnouti na kompromisu, nepocítily potřebu rozejít se příliš nepřátelsky a už k ní nesejíti . . .“

(Ferdinand Peroutka, *Budování státu*, 1936)

II/15 Rozkol v sociální demokracii

Naděje politické levice na zvrát vnitřních poměrů znovu stouply v létě 1920, kdy se během **rusko-polské války** dostala Rudá armáda až do nebezpečné blízkosti československých hranic. Na Slovensku a na Podkarpatské Rusi bylo vyhlášeno stanné právo. **Skupina levice v sociální demokracii** pod vedením Bohumíra Šmerala, dříve prorakouského aktivisty, která se snažila ve straně prosadit komunistické ideje, využila této situace k vyhrocení sporů s vedením strany. Vnitrostranická krize vedla k odstoupení druhé Tusarovy vlády a 15. září 1920 ke jmenování **úřednické vlády J. Černého**. Sociálně demokratické vedení dlouho chtělo udržet jednotu strany, nyní však bylo více než jasné, že levice buduje *stranu ve straně*. Rozhodlo se proto odložit sjezd strany na prosinec a žádalo od sjezdových delegátů písemný závazek, že odmítají ideje **Třetí internacionály**. Levice uskutečnila **vzdorosjezd** v původním termínu a protiprávně zabrala redakci a tiskárnu v *Lidovém domě*, kde začala tisknout *Rudé právo*. Antonín Němec z vedení strany, na kterého byl tento majetek upsán, podal žalobu pro rušení držby. Po odmítnutí podřídit se soudnímu rozhodnutí, které nařizovalo akčnímu výboru levice vyklizení Lidového domu, tiskárny a redakce, zasáhla 9. prosince policie a četnictvo.

Sociálně demokratická levice vyhlásila na 10. prosince 1920 protestní stávkou. Vedení sociální demokracie a Československá strana socialistická stávkou nepodporovaly, odmítli se jí zúčastnit i němečtí sociální demokraté. Následujícího dne Rudé právo vystupňovalo požadavek ke **stávce generální**. Stávka, která neměla v Praze levicí očekávanou odezvu, zachvátila zejména průmyslové oblasti (Kladno, Oslavany). *Rudé gardy* zabíraly továrny, nádraží, zemědělské podniky a statky. Na Moravě bylo vyhlášeno stanné právo. Po energickém zásahu a neústupném stanovisku vlády byla stávka 15. prosince odvolána. Měření sil radikální levice s vládou skončilo pro levice neúspěšně.

Organizačně se radikální levice konstituovala nejdříve v politicky nezralém prostředí Slovenska a Podkarpatské Rusi, kde byla **ustavena v lednu 1920 komunistická strana**. Rok nato bylo dovršeno **rozštěpení německé sociální demokracie**. Výkonný výbor vyloučil komunistickou skupinu za akční podporu české levice proti výslovnému zákazu vedení. V květnu 1921 se konal v Praze **ustavující sjezd české komunistické stra-**

ny. Kongres Kominterny v Moskvě rozhodl o sjednocení všech národních komunistických stran v jednom státě. Tomuto požadavku bylo vyhověno na přelomu října a listopadu 1921, kdy byla v Praze ustavena jednotná **Komunistická strana Československa**. K československému státu zaujímal tato strana negativní postoj, její činnost byla řízena Kominternou (Komunistickou internacionálou), jejíž výkonný výbor (Exekutiva) sídlil v Moskvě. Sociální demokracie se jen pomalu vzpamatovávala z odchodu většiny členské základny, ale postupně se opět stala významnou státopornou stranou – na rozdíl od KSČ, která vše podřídila snaze uskutit diktaturu proletariátu. (1946)

II/16 Zahraniční orientace

Československý stát vznikl za podpory mocností Dohody a jeho životním zájmem bylo zachování poválečného stavu, čili **versailleského systému**, garantovaného mírovými smlouvami. Zahraniční politika ČSR byla řízena E. Benešem od roku 1918 jako resortním ministrem a od roku 1935 i jako prezidentem a opírala se především o **spojenectví s Francií**. Zároveň však usilovala o vybudování samostatné zahraniční politiky, která někdy nebyla v souladu s francouzskými velmocenskými zájmy. E. Beneš proto vyvíjel velkou aktivitu ve *Společnosti národů* a stál u zrodu obranné koalice malých států střední a jihovýchodní Evropy proti revanšistickým snahám Maďarska. Základem této aliance, zpočátku Maďary posměšně nazývané **Malou dohodou**, byla československo-jugoslávská spojenecká smlouva ze srpna 1920. Po dvojím pokusu Karla Habsburského o návrat na uherský trůn v roce 1921 uzavřelo Československo podobnou smlouvu s Rumunskem a svazek byl dovršen rumunsko-jugoslávským spojenectvím. Všechny členské státy Malé dohody patřily k francouzskému spojeneckému systému, upevňovanému v polovině 20. let **bilaterálními smlouvami** (roku 1924 francouzsko-československou, 1926 francouzsko-rumunskou a 1927 francouzsko-jugoslávskou). Československo však nesdílelo přání Francie připojit k Malé dohodě i Polsko, i když hraniční spory byly smluvně vyřešeny československo-polskou smlouvou na sklonku roku 1921. Přes velké úsilí Československa o upevnění malodohodové aliance se nedařilo ve všech případech koordinovat zahraniční politiku a svazek byl oslabován rozpory hospodářských zájmů. Ty se týkaly i poměru k SSSR. Benešem uzavřená obchodní dohoda z roku 1922, když nebyla spojena s uznáním SSSR de iure, zůstala izolovaná a nebyla ratifikována.

S Německem a Rakouskem navázalo Československo od počátku **ko-**
rektní sousedské vztahy. ČSR uzavřela jako první z dohodových států
v roce 1920 obchodní smlouvu s Německem a o tři roky později v rúr-

ském konfliktu zachovala přes nátlak Francie **neutralitu**. K jejím prvořadým zájmům však patřilo zachování samostatnosti Rakouska. Politická orientace ČSR na Francii postrádala pevnější hospodářský základ, protože tomu bránily tradiční hospodářské vazby i geografická poloha. Vytvářenou zahraniční politikou se Československu podařilo do poloviny 20. let vybudovat solidní mezinárodní postavení v Evropě.

II/17 **Svehlovy vládní kabinet**

Po intermezzu Černého úřednické vlády a přechodného Benešova kabinetu se rozjitřená **vnitropolitická scéna stabilizovala**. V červnu 1922 byli amnestováni komunisté, odsouzení v souvislosti s prosincovou stávkou a nepokoji roku 1920. Podařilo se odstranit nejtěžší důsledky poválečného hospodářského rozvratu. Dovozem obilí a potravin byl saturován domácí trh, vývoz cukru a chmele přinášel devizy, průmyslová výroba se dostala na více než 80% předválečného stavu. **Hospodářský život** byl liberalizován v roce 1921 zrušením většiny opatření k řízení hospodářství, zavedených za války.

Do čela nové parlamentní vlády (opět **všenárodní koalice**) byl v říjnu 1922 jmenován A. Švehla, výrazná osobnost republikánské (agrární) strany, po rozkolu v sociální demokracii nejsilnější politické strany. **Kabinet** tolerovala i většina německých stran, které ukončily obstrukční politiku v parlamentě. Patřil k **nejstabilnějším** za celé období republiky, přestože musel **překonávat důsledky hospodářské krize**, která zasáhla v letech 1921–23 celou Evropu. Rašínově deflační politice, směřující ke zhodnocení koruny, se podařilo zastavit poválečný inflační vývoj, i když vysoký kurs koruny na čas znevýhodnil exportní odvětví průmyslu. Stal se však základem **hospodářského vzestupu** druhé poloviny 20. let. **Těžkou ztrátou** pro kabinet byla proto **Rašínova smrt v únoru 1923** na následky atentátu, spáchaného bývalým komunistou Šoupalem. Tato událost urychlila přijetí **zákona na ochranu republiky**, udělujícího vládě pravomoci ke zpřísnění trestů za rozvracení republiky. **Zákon** se měl stát prostředkem obrany **demokratického systému** před nebezpečím levicových i fašistických diktatur, šířících se v tehdejší Evropě (komunistické povstání v Hamburku a Hitlerův „pivní puč“ v Mnichově na podzim 1923, Mussoliniho „pochod na Řím“ v říjnu 1922).

V Československu nedošlo k výraznějšímu vzestupu radikálních nálad. Český fašismus zůstal jevem zcela okrajovým. **Závažnější** byla **radikalizace Slovenské ľudové strany**, která na žilinském sjezdu na podzim 1922 formulovala svůj autonomistický program, a kde začala nabývat na vlivu skupina kolem V. Tuky. **Nebezpečnější** formy měl **fašismus** v německém prostředí ČSR, **reprezentovaný Německou nacionálně socialistickou**

stranou (**DNSAP**) a orientující se výrazně na nacionální socialismus v Německu a Rakousku. Během tří let trvání všenárodní koalice sílily **odstředivé tendence až k demisi vlády**. Sociální demokraté a socialisté vystupovali proti zavádění pohyblivých ochranných cel na zemědělské produkty, prosazovaných agrárníky, a v debatě o návrhu zavedení státního svátku v den upálení Mistra Jana Husa narazili na tuhý odpor katolických lidovců. Konflikt měl i mezinárodní odezvu, neboť na protest proti účasti prezidenta Masaryka a představitelů vlády na Husových oslavách 6.7.1925 přerušil Vatikán diplomatické styky s Československem. K jejich obnově došlo až podpisem *modu vivendi* v roce 1928.

Parlamentní volby v listopadu 1925 ukázaly, že obnova všenárodní koalice není možná. **Agrárníci sice posílili své pozice a také katolické strany v českých zemích i na Slovensku získaly. Propadla však národní demokracie a sociální demokraté ztratili na úkor výrazných zisků komunistů.** Mezi německými stranami dostali největší počet hlasů **agrárníci (BdL) a křesťanští sociálové**. Obě strany se stavěly příznivě k aktivnímu podílu na vládě a tedy spolupráci s československým státem. Protože krátký pokus o obnovu předchozí koalice, rozšířené o živnostníky, neuspěl stejně jako další úřednický kabinet J. Černého, spočívala **třetí Švehlova vláda (1926–1929) na koalici občanských stran**, do které vedle českých stran (agrární, lidové a živnostenské) vstoupili i zástupci dvou zmíněných německých aktivistických stran, za nimiž stálo více než 70 % německých vojevůdců. Obě socialistické strany přešly do opozice, do vlády vstoupila později ještě na čas Hlinkova ľudová strana a národní demokraté. Odchod ľudáků byl spojen s odsouzením V. Tukey za protistátní činnost na podzim 1929. **Švehlova vláda iniciovala řadu důležitých zákonů**, mimo jiné o **pevných agrárních clech (1926) a kongruový zákon** (stát vyplácel kněžím do-platek do výše nejnižšího stanoveného příjmu duchovního ve veřejné du- chovní správě), **zákon o jednotné organizaci státní správy**, jímž se od 1. ledna 1928 zavádělo **zemské zřízení**, byla **provedena daňová reforma ministra financí Karla Engliše**. Jejich dopad však byl částečně politických sil kritizo- ván. Efekt **zemského zřízení**, které vytvořením země moravskoslezské z- zmožnilo správní samostatnost převážně německého Slezska, neposilo- val německý aktivismus, sjednocení státní správy také oslabilo dosavad- ní samosprávné instituce. Uzákonění vysokých agrárních cel nevyhovo- valo exportnímu průmyslu a kongruový zákon odporoval zásadě odluky církve od státu. Jednoznačnou podporu našlo naproti tomu **znovuzvolení T.G. Masaryka prezidentem v květnu 1927 (247 hlasů, 54 hlasů pro ko- munistického kandidáta V. Šturce, 60 neplatných hlasů)**. Od března 1928 zastupoval A. Švehlu, stíženého těžkou chorobou, J. Šrámek. Po Švehlo- vě demisi v únoru 1929 byl do čela vlády postaven představitel **hradního křídla agrární strany F. Udržal**.

II/18 Rozpad občanské koalice

Nejen autonomistické snahy Hlinkovy ľudové strany, ale i růst nacionalismu české národní demokracie, která se projevila v publicistické kampani proti politice Hradu a zvláště proti osobě E. Beneše na jaře 1929, nepřispívaly ke stabilitě pragmatické koalice agrární a lidové strany. Předčasně vypsané volby v říjnu 1929 potvrdily pozici republikánské (agrární) strany, ale i vzestup demokratických socialistických stran (národních socialistů a českých i německých sociálních demokratů). Ztráty naproti tomu znamenaly vládní německé strany (agrární a křesťansko-sociální), pokles počet hlasů odevzdaných komunistům. Rozkol uvnitř komunistické strany, vyvolaný stále agresivnější bolševizací, prosazovanou Gottwaldovým křídlem, spojenou s nekritickou závislostí na direktivách Komunistické internacionály, vedl ke ztrátě věrohodnosti u těch voličů, kteří sice sympatizovali s rovnostářskými hesly komunistů, nebyli však ochotni dát jim mandát k rozbití republiky. A že k tomuto cíli KSC směřuje, dal nezakrytě najevo Gottwald ve svém prvním parlamentním projevu v prosinci 1929, kde mimo jiné prohlásil:

„A my, my jsme stranou československého proletariátu a naším nejvyšším revolučním štábem je skutečně Moskva. A my se chodíme do Moskvy učit, víte co? My se od ruských bolševiků do Moskvy chodíme učit, jak vám zakroutit krk. (Výkřiky) A víte, že ruští bolševici jsou v tom mistry. (Hluk. Výkřiky).“

Druhá Udržalova vláda, sestavená po volbách 1929, ve které bylo zastoupeno osm politických stran, byla obrazem vzrůstající polarizace politických sil; strany dosavadní koalice nemohly sestavit vládu, opírající se o většinu v parlamentě. Stávající koalice byla tedy rozšířena o obě socialistické strany na širokou koalici.

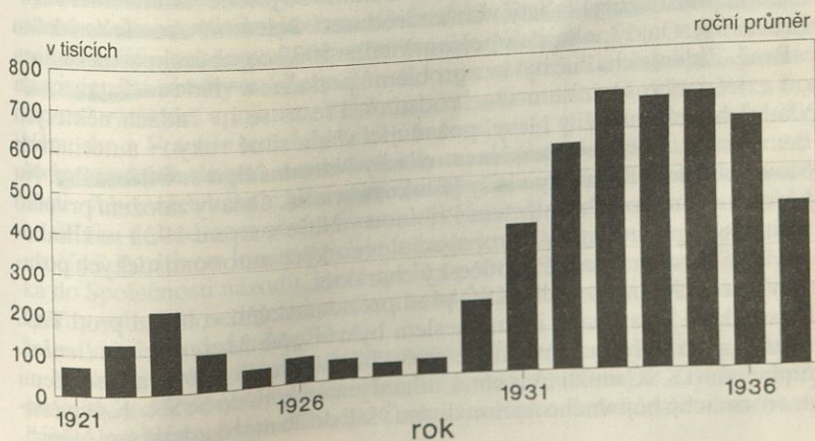
II/19 Hospodářská konjunktura 1924–1929 a světová hospodářská krize

Překonání poválečných obtíží a vytvoření stabilní československé měny sice nevedlo k odstranění chronických nedostatků československé ekonomiky, která byla nejen regionálně nevyvážená, ale v některých odvětvích předimenzovaná (cukrovarnictví, sklářství, textilní průmysl), vytvořilo však spolu s celkovým oživením světového hospodářství v polovině 20. let předpoklady k hospodářskému vzestupu. V roce 1925 dosáhlo Československo objemu průmyslové výroby z roku 1913 a do roku 1929 prožívalo výraznou konjunkturu. Hospodářský růst byl dynamický, více se však na něm podílely české země než Slovensko a Podkarpatská Rus. Byly budovány nové závody s vyspělejší technikou, produktivita práce rostla se za-

váděním racionálních metod řízení (Baťa, Škodovka). Do začátku 30. let byl elektrifikován téměř veškerý průmysl a více než 80 % domácností. **Životní úroveň** nejen v českých zemích, ale i na Slovensku byla přes veškeré rozdíly vyšší než před válkou. Klesal počet nezaměstnaných, nejnižšího stavu dosáhl v letech 1928–29. Nezaměstnaným byl vyplácen státní příspěvek, závislý na členství v odborové organizaci (*gentský systém*). Československo se zařadilo mezi středně hospodářsky rozvinuté státy, ve výši národního důchodu na obyvatele předstihlo například Rakousko, Maďarsko, ale i Itálii.

Příznivý hospodářský vývoj, který se týkal i zemědělství, však netrval dlouho. Na sklonku 20. let se ukázalo, že konjunktura československého zemědělství byla udržována spíše celní ochranou než využitím vnitřních zdrojů (mechanizace, racionalizace). **Agrární krize** postihla nejdříve, už v roce 1928, zemědělskou výrobu, orientovanou na vývoz. Byla provázena prudkým poklesem cen všech zemědělských produktů. Na podzim 1929 vypukla světová hospodářská krize, jež poněkud opožděně zasáhla i Československo, kde kulminovala v létě 1933 a odeznívala déle než v ostatních zemích. Zprvu byl postižen hlavně spotřební průmysl, po roce 1931 i ostatní odvětví. Vývoz poklesl na třetinu předkrizového stavu, průmyslová výroba na zhruba 60 % úrovně roku 1929. Prudce rostla nezaměstnanost, v březnu 1933 bylo úředně registrováno na 978 000 nezaměstnaných.

vývoj nezaměstnanosti v ČSR 1921–1937

II/20 Protikrizová opatření a politické důsledky krize

Agrárníky vedené vládou široké koalice (po odstoupení F. Udržala v říjnu 1932 nastoupil na jeho místo J. Malypetr) se musely vyrovnat s tíživým dopadem hospodářské krize. Prosadily rozsáhlé státní zásahy do hospodářství, především zvýšily agrární cla (1930), regulovaly vývoz a dovoz, zasahovaly do úvěrových poměrů, zavedly obilní monopol (1934). K prosazení těchto protikrizových opatření zmocňoval vládu zákon o mimořádné moci nařizovací z 9. června 1933, prodlužovaný až do léta 1937. Zákon zpočátku vzbuzoval obavy z prosazení totalitních tendencí, protože vyřazoval z rozhodování o zákonech parlament. Na rozdíl od zmocňovacího zákona, zavádějícího nacistickou diktaturu v sousedním Německu, byl však československý zákon výslovně omezen na hospodářskou sféru. Ke zmírnění nejtíživějších sociálních dopadů krize sloužilo zvýšení státních příspěvků v nezaměstnanosti, nouzové stravovací a poukázkové akce, komunální a veřejné práce i odklad exekucí zadlužených podniků. Tato opatření však neřešila příčiny krizového stavu. Udržalova vládní politika nebyla podložena programem, který by systematicky řešil situaci, a vláda byla nucena stále častěji sahát k represivním opatřením, aby tlumila výbuchy sociální nespokojenosti, hladové demonstrace a stávký. Koncepci řešení krize, založenou na zahraničních zkušenostech, vypracoval nový premiér J. Malypetr.

Sociální radikalizace byla provázena radikalizací nacionalistickou. Čeští fašisté a pravé křídlo národní demokracie využili krize k protiněmeckým a protizidovským nepokojům (například v září 1930 v Praze proti německým zvukovým filmům nebo v listopadu 1934 v souvislosti s předáním insignií německou univerzitu Karlově univerzitě). Vzestup nacistického hnutí v Německu, který vyvrcholil 30. ledna 1933 jmenováním Hitlera kancléřem, povzbuzoval fašisty všech národností. Národní obec fašistická se za účasti R. Gajdy pokusila v polovině ledna 1933 o puč útokem na kasárna v Brně-Židenicích. Puč byl bez problémů potlačen a vláda se distancovala od extrémního šovinismu všech odstínů. Přesto se i v řadách některých vládních stran množily hlasy, požadující vládu silné ruky – autoritativní demokracii. Pravicové tendence ovládly Národní ligu J. Stříbrného. Na Slovensku zostrila kritiku vlády Hlinkova strana. Oslavy založení prvního křesťanského kostela knížetem Pribinou v Nitře v srpnu 1933 se Hlinkovými vystoupením zvrhly v propagaci slovenských autonomistických požadavků a dostaly výrazně protičeský charakter.

V roce 1934 vystoupila KSČ před prezidentskými volbami proti T. G. Masarykovi s kampaní, jejímž heslem bylo – „Ne Masaryk, ale Lenin“. Prezidentskou volbu komunisté znevážili tak, že K. Gottwald se třemi funkcionáři KSČ unikli trestnímu stíhání jen útekem do SSSR. K největšímu rozmachu bojovného nacionalismu však došlo mezi sudetskými Němci.

Objektivně existující tíživější dopad hospodářské krize v pohraničních oblastech s převážně spotřebním průmyslem, provázený procentuálně vyšší nezaměstnaností než v českých zemích, nahrával nacionálně vyhocené agitaci německých **nacionálních socialistů** v ČSR. Stále větší část německého obyvatelstva se odkláněla od aktivistických stran a naslouchala demagogickému obviňování vlády ze záměrného neřešení důsledků krize v pohraničí a z diskriminace Němců. Sítilo volání po autonomii německy osídlených oblastí a propagace nacistických myšlenek. Proti organizování protistátních akcí a spojení s nacisty v Německu zasáhla československá justice odsouzením členů polovojenských organizací, spojených s DNSAP, *Volkssportu* v září 1932, později i *Jungsturmu*.

Fakt, že ČSR byla obklópána státy s více či méně protidemokratickými režimy, *Beckovým* Polskem, *Horthyho* Maďarskem, *Dolfusovým* Rakouskem a Hitlerovou nacistickou říší, zvyšoval vnitropolitické napětí a vláda byla nucena sáhnout k **obraným opatřením**, která objektivně omezovala demokratické svobody. Tato omezení se však nikdy nedotkla podstaty parlamentní demokracie. V červenci 1933 byly přijaty *zákony o tisku a mimořádných opatřeních*, umožňující zákazy protistátního tisku a přísnější stíhání protistátní činnosti, zvláště státních zaměstnanců. V říjnu téhož roku byla zakázána činnost sudetoněmeckých nacionalistických stran (DNSAP a DNP) a schválen *zákon o zastavování činnosti a rozpouštění politických stran*.

II/21 Československo a Evropa 1925–1935

První známkou oslabení zahraničně politického postavení Československa bylo uzavření **locarnských dohod**, které ve svých důsledcích znamenaly obnovu velmocenského postavení Německa. Dohody, uzavřené v Locarnu v říjnu 1925, garantovaly západní hranice Německa. Francie tak získala mezinárodní záruky své bezpečnosti, neprosadila však podobnou garanci pro své východní spojence, *Polsko a Československo*. S oběma státy sice Německo a Francie uzavřely arbitrážní smlouvy, ty však nebyly zahrnuty **do locarnských dohod** a neznamenal mezinárodní zajištění nezměnitelnosti východních hranic Německa. Snahy o kompenzaci tohoto negativního účinku dohod upevněním francouzského spojeneckého systému nebyly úspěšné. Pozitivem locarnských jednání bylo následující začlenění Německa do Společnosti národů, které spolu s počínající érou hospodářské prosperity vzbudilo naděje na posílení tendencí k mírovému a kolektivnímu řešení mezinárodních konfliktů.

Následky **světové hospodářské krize 1929–34** se však brzy neblaze promítly v celém systému mezinárodních vztahů v Evropě. Rostly hospodářské problémy *Malé dohody*, Československo nedokázalo absorbovat

agrární produkty svých balkánských spojenců, kde získávalo hospodářský a politický vliv Německo. Československu se ale podařilo iniciovat akci Společnosti národů, která v roce 1931 zabránila užšímu hospodářskému sblížení Německa s Rakouskem celní unií, to jest hrozící přípravě *anslusu*. Mezinárodní prestiž Společnosti národů však utrpěla záhy nato, když nedokázala zabránit japonské agresi v Mandžusku. Po příchodu Hitlera k moci v Německu se **ohrožení Československa** zvyšovalo úměrně rostoucí agresivitou nacistické politiky a neúspěchy snah o vytvoření protiváhy systémem **kolektivní bezpečnosti**. **Německo vystoupilo** už v roce 1933 ze Společnosti národů a opustilo odzbrojovací konferenci, fašistická Itálie posilovala své pozice v Rakousku, Maďarsku, od poloviny 30. let i v Jugoslávii. V Jugoslávii a Rumunsku se dostaly k moci královské diktatury. **Odcizování mezi malodohodovými spojenci**, zvláště mezi Jugoslávii a Československem, nezabránilo ani formální upevnění tohoto svazku přijetím *Organizačního statutu* v únoru 1933 (*Stálá rada, Sekretariát a Hospodářská rada*).

Rozklad francouzského spojeneckého systému se Hitlerovi podařilo urychlit izolací Polska, s nímž uzavřel v únoru 1934 pakt o neútočení. Hrozba sílících fašistických diktatur vedla SSSR k dočasnému odložení nedůvěry k západním mocnostem a v roce 1934 ke **vstupu do Společnosti národů**. Na připojení Sárska k Německu po plebiscitu v lednu 1935 a zavedení všeobecné branné povinnosti Hitlerem odpověděla Francie podpisem spojenecké smlouvy se SSSR v květnu 1935. Podobnou smlouvu, vázanou na ni, uzavřelo i Československo. Tento svazek nebyl ovšem akceptován jeho malodohodovými spojenci. **Británie**, zaměstnaná problémy Britského společenství národů, zvolila v Evropě taktiku **usmířování (appeasementu)** hitlerovského Německa, kterému Československo stálo v cestě k zatím tajně vyhlášenému cíli dobytí **životního prostoru (Lebensraum)** na východě. Hitlerovi se podařilo mírovými frázemi zainteresovat Británii, se kterou uzavřel v červnu 1935 námořní dohodu, i na mezinárodním řešení sudetoněmecké otázky.

II/22 *Boj československé demokracie o přežití*

Na protest proti devalvaci koruny opustila v únoru 1934 národní demokracie vládní koalici a nevstoupila do druhé Malypetrovy vlády. **Národní demokracie se začala sblížovat s fašisticky orientovanou Národní ligou J. Stříbrného a Národní frontou v pravicový blok**, který před **parlamentními volbami 1935** vytvořil **Národní sjednocení**. V květnových volbách však **Národní sjednocení pod vedením K. Kramáře neuspělo**. Své postavení si přes malé ztráty udržely vládní strany. Komunisté zůstali počtem mandátů na stejné úrovni. O to větší rozruch přinesly volby v německém politickém tá-

boře. **Sudetoněmecká strana (SdP)** se stala největší politickou stranou v republice. Tento název přijala Henleinova Sudetoněmecká vlastenecká fronta, která se po svém založení v roce 1933 zpočátku prezentovala jako nadstranické hnutí, sjednocující všechny sudetské Němce. Nacionalistické zaměření a orientace na lidové vrstvy znamenaly, že brzy našla společnou řeč s nacionalisty rozpuštěných stran a navázala styky s Hitlerovou NSDAP. Jedině systém přidělování poslaneckých mandátů umožnil republikánské straně ve sněmovně převahu jednoho poslance nad SdP a tím i právo sestavit novou vládu. Obě vládní německé strany, agrární a sociálně demokratická, stejně jako křesťanští sociálové, zaznamenaly katastrofální úbytek voličstva. K hnutí Konráda Henleina se tak přihlásily hrozivé dvě třetiny veškerého německého obyvatelstva.

Na podzim 1935 došlo ve vedení republikánské strany k posunu doprava. Předsedou strany byl zvolen Rudolf Beran, ve funkci premiéra vystřídal Jana Malypetra slovenský agrárník Milan Hodža. Za této situace abdikoval ve svých 85 letech prezident Masaryk a doporučil za svého nástupce **Edvarda Beneše**. Protikandidát pravice B. Němec se den před volbou vzdal své kandidatury a Beneš byl v prosinci 1935 zvolen **druhým prezidentem republiky** rozhodující většinou hlasů. Funkci **ministra zahraničí** převzal **premiér Hodža**, v **únoru 1936** ho vystřídal přívrženec Hradu **Kamil Krofta**. Demokratická ČSR se stala útočištěm **politické emigrace** z Německa a Rakouska. Přijalo uprchlíky před nacismem všech politických směrů a Praha se stala významným střediskem antifašistické německé a židovské kultury a publicistiky.

Hitler, povzbuzen pasivitou Británie a Francie i zlepšením vztahů s Mussolinim, kterému dal volnou ruku k přepadení Habeše, vypověděl locarnské dohody a na jaře 1936 obsadil vojensky demilitarizované Porýní. Francie reagovala jen formálním protestem. **Německo-italské spojenectví** bycie reagovala jen formálním protestem. **Německo-italské spojenectví** bycie reagovala jen formálním protestem. V občanské válce ve Španělsku intervenovala Itálie i Německo na straně Francových fašistů. Československo se připojilo k politice neintervence. Sílicímu tlaku na republiku se československá zahraniční politika snažila čelit pokusem o aktivizaci Malé Dohody. **Hodžův plán** pro Podunají však narazil nejen na odpor Itálie a Německa, ale i ostatních velmocí a Jugoslávie. Doma inicioval M. Hodža jednání o zlepšení postavení německé menšiny s třemi aktivistickými německými stranami s novým vedením (W. Jaksch, G. Hacker, H. Schütz). V **únoru 1937** byla **přijata dohoda o národnostním vyrovnání**, které mělo zlepšit hospodářskou a sociální situaci v pohraničí a upravit zdejší správu podle národnostního klíče. SdP však toto řešení odmítla a dala přednost přímým kontaktům s Hitlerem.

„Vůdce oznámil, že má v úmyslu v krátké době vyřešit československý problém. Nemůže již trpět, aby Němci byli utlačováni, nebo aby se na Němce střílelo . . . Smysl návodu, který dal vůdce Henleinovi, byl ten, aby ze strany SdP byly kladeny požadavky, které jsou pro československou vládu nepřijatelné . . . Za události je prozatím odpovědný Henlein sám. Je však třeba pracovat v úzké spolupráci. Henlein shrnul vůdci své pojetí taktu: Musíme tedy stále žádat tolik, abychom nikdy nemohli být uspokojeni. S tímto pojetím vůdce souhlasil.“

(Zápis ze schůzky Adolfa Hitlera s Konrádem Henleinem a Karlem Hermannem Frankem, březen 1938)

II/23 *Republika ve smrtelném nebezpečí*

1) Hitler dal v únoru 1938 ve veřejném projevu jasně najevo, že problém sudetských Němců bude podle jeho představ vyřešen pouze **připojením německy osídlených oblastí v ČSR k říši**, když prohlásil, že „**osvobodí 10 miliónů Němců**“ žijících v zahraničí. Kruh okolo ČSR se začal svírat po **připojení Rakouska k Německu v březnu 1938**. Oznámení československé vlády, že přistoupí k vypracování národnostního statutu, který bude řešit menšinové otázky v rámci jednotného státu, nenašlo patřičnou odezvu. Posílená SdP stupňovala nátlak na německé **новоaktivistické hnutí** – Svaz zemědělců byl rozpuštěn, Německá křesťansko-sociální strana zastavila činnost a jejich ministři podali na konci března ve vládě demisi. Poslední rezignovala i německá sociální demokracie. **Připojení (anšlus) Rakouska** nejen znásobilo potenciál nacistické říše a ukázalo, že Británie a Francie nejsou ochotny riskovat válečné střetnutí s Hitlerem kvůli problémům střední Evropy, **oslabilo** však přímo i **obranyschopnost ČSR**. Hranice s Německem se prodloužila z 1 539 km na 2 117 km o úsek rakouské hranice, s jejímž opevněním počítal generální plán výstavby pohraničních opevnění až v dalších etapách výstavby (zhruba do roku 1942).

24.4. Na sjezdu SdP v Karlových Varech 24. dubna 1938 vyhlásil Konrad Henlein osmibodový program. **Karlovarské požadavky** obsahovaly uznání úplné rovnoprávnosti německé národní skupiny s českým národem, vytvoření uzavřeného německého národního území s německou samosprávou a úplnou svobodu přiznání se k německému národu a k **německému světovému názoru**, k nacionálnímu socialismu. Henlein prohlásil, že tento autonomního území k Hitlerově říši. Podle Hitlerových pokynů chystala SdP politické podmínky pro německý válečný úder proti ČSR, který pod krycím názvem **Fall Grün** připravoval německý generální štáb od dubna

1938. V květnu připravený vládní návrh národnostního statutu SdP odmítla. Nepokoje v pohraničí v souvislosti s blížícími se volbami do obecních zastupitelstev a přesuny německých vojsk v blízkosti československých hranic přiměly československou vládu 20. května k vyhlášení částečné mobilizace. Rychlý a vysoce organizovaný průběh částečné mobilizace 21. května a její mezinárodní ohlas odradily Německo od jakékoliv akce. Proti akutnímu nebezpečí německého útoku byly odhodlány bránit republiku převažující části politických sil vládních stran (republikánské, lidové, sociálně demokratické, národně socialistické, od března 1938 jako součást koalice i nacionalistické Národní sjednocení), skupina kolem Hradu, široké občanské hnutí (petici *Věrní zůstaneme*, iniciovanou představiteli české kultury, podepsalo od května do září 1938 přes milión občanů), ale i komunisté a čeští fašisté (NOF, Národní liga), němečtí sociální demokraté, říšskoněmecká a rakouská emigrace a trosky německého aktivismu.

Francie se ovšem již zcela podřizovala britské politice appeasementu z obav před vtažením do války s Hitlerem kvůli spojenecké smlouvě s Československem, o jejíž „*sporné hodnotě*“ se vyjádřil francouzský ministr zahraničí G. Bonnet na začátku srpna. Tehdy se do Prahy chystal lord Walter Runciman jako prostředník, který měl posoudit situaci německé menšiny v ČSR. V průběhu pobytu mise lorda Runcimana v ČSR odmítla SdP třetí a čtvrtý plán E. Beneše na řešení sudetoněmecké otázky a po Hitlerově projevu 12. září na sjezdu NSDAP v Norimberku se pokusila o převrat v pohraničí. Ten však byl vládou rezolutně potlačen a jeho vůdcové uprchli do Německa. Za hranicemi pak zorganizovali ozbrojené dobrovolné oddíly *Sudetendeutsches Freikorps*. V den odjezdu Runcimanovy mise 16. září vláda SdP zakázala. Z Runcimanovy zprávy britské vládě vyplynulo, že další spolužití Čechů a Němců v jednom státě není možné. Tento závěr podpořil Chamberlainovo stanovisko, že je nutné vyhovět Hitlerovým požadavkům na připojení pohraničních území ČSR k Německu.

II/24 Mnichov

Na základě Hitlerových požadavků, sdělených britskému premiérovi Nevillu Chamberlainovi na schůzce v Berchtesgadenu 15. září 1938, vypracovala britská a francouzská vláda plán na odstoupení pohraničních oblastí ČSR s více než 50% německého obyvatelstva vládě 19. září. Vláda odmítla tímto formou předložen československé vládě 19. září. Vláda odmítla. Teprve po dalším tvrdém nátlaku britského a francouzského vyslance v Praze na E. Beneše 21. září vyslovila vláda v šest hodin ráno souhlas s odstoupením požadovaných území. Zpráva o tom vyvolala mohutnou demonstraci v Praze a mnoha českých městech. V Praze se občané nerozešli

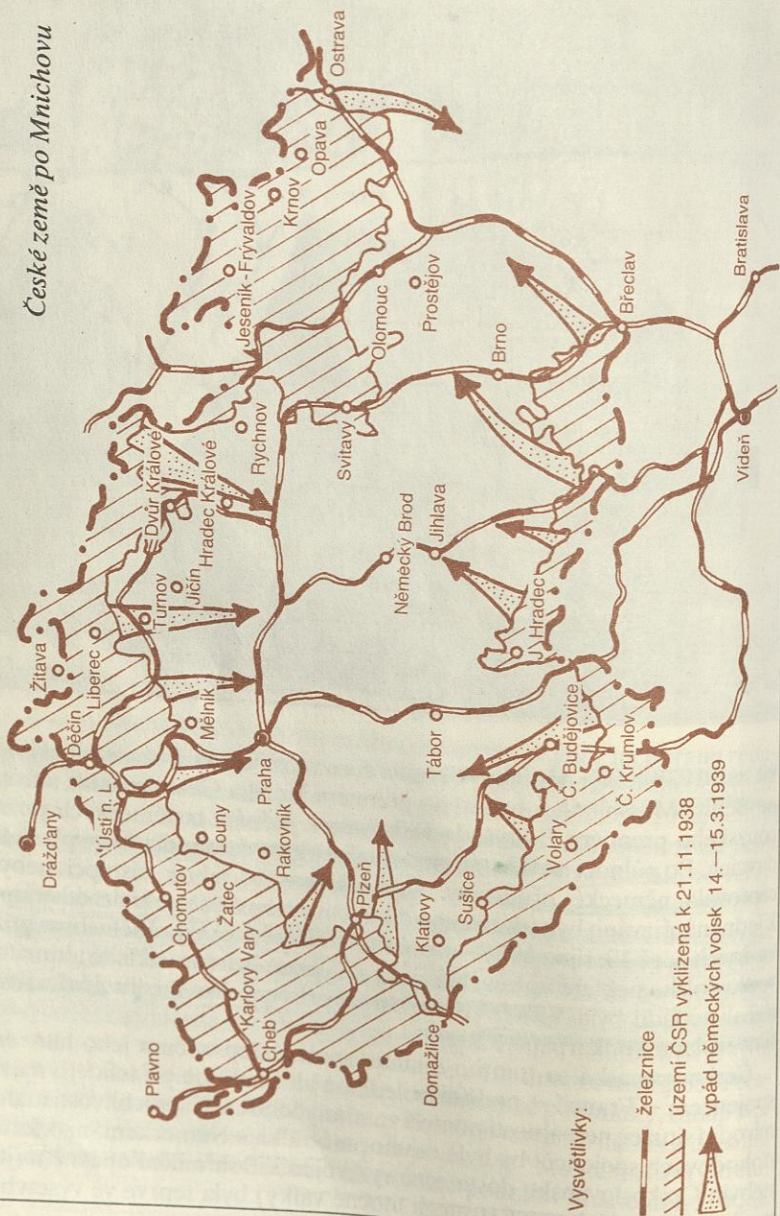
Soustava betonových pevnůstek
z roku 1938 (v pozadí je vidět
jejich spojení zákopy)

celou noc. Druhý den Hodžova vláda odstoupila. Výbor na obranu republiky, vytvořený skupinou poslanců v čele s Ladislavem Rašinem, synem Aloise Rašína, svolal veřejnou manifestaci. Před sněmovnu Národního shromáždění – Rudolfinum – přišlo čtvrt miliónu lidí. Jmenování nové vlády generála Jana Syrového prezidentem Benešem vzbudilo ve veřejnosti naději, že se republika bude bránit.

Chamberlain se sešel podruhé s Hitlerem 22. září v Bad Godesbergu. Oznámení, že Československo přijalo jeho požadavky, Hitlera neuspokojilo, nyní už žádal i splnění územních nároků Polska a Maďarska. Syrového vláda prohlásila Hitlerovy podmínky z Godesbergu za nepřijatelné a následujícího dne vyhlásila všeobecnou mobilizaci. Hitler demonstroval svou neústupnost a varoval britského velvyslance v Berlíně, že nepřijme-li československá vláda do 28. září 14 hodin godesbergské podmínky, zahájí Německo válku proti ČSR. Chamberlain přistoupil na tento nátlak a oznámil Hitlerovi dopisem, že může dostat „vše podstatné“ bez jediného výstřelu. Z iniciativy britské a americké diplomacie a podnětu Mussoliniho se tak

České země po Mnichovu

proti tři a půl milionové německé armádě by stálo jeden a půl miliónu československých vojáků. To vše, spolu s hrozbou útoku z polské a maďarské strany, dovedlo E. Beneše 30. září 1938 k závěru, že je nutno nadiktované podmínky přijmout.

„Promiňte pane prezidente, že s vámi nesouhlasíme. Na tomto hradě vládli čeští králové samostatnému státu a určovali často dějiny Evropy. Zde na tomto hradě se ale nikdy neustupovalo. Měli jsme se bránit. Ustoupili jsme sami. Příští generace nás odsoudí, že jsme bez boje odevzdali své kraje. V čem má národ vidět sílu a v co má věřit, když jsme mu vzali armádu, která bez výstřelu opustí pozice? K té cizí zbabělosti připojujeme zbabělost vlastní. Je pravda, že jiní nás zradili, ale my zrazujeme sami sebe.“

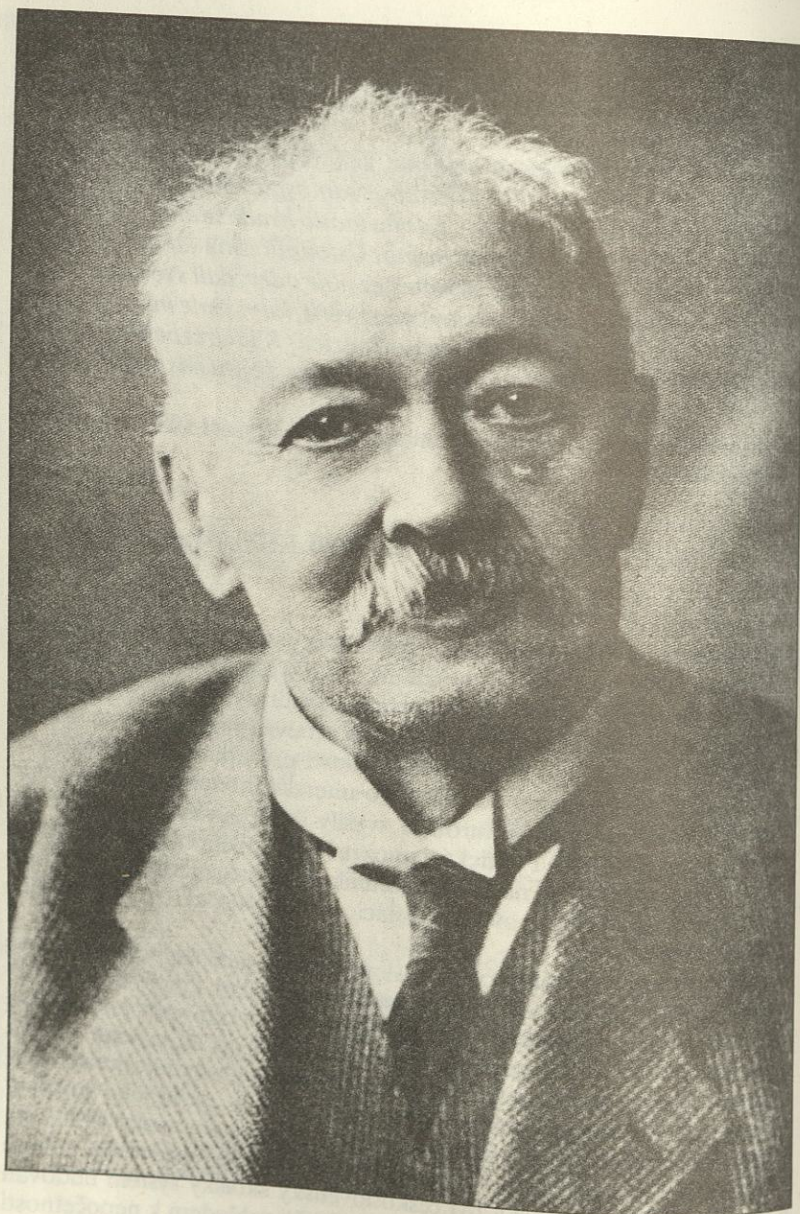
(Záznam z jednání Výboru na obranu republiky 30. září 1938, vystoupení Ladislava Rašína.)

III. KULTURNÍ OVZDUŠÍ PRVNÍ REPUBLIKY

III/1 Kultura první republiky

Modernismus, zrozený na přelomu století, který se projevil ve všech oblastech kultury už před 1. světovou válkou, našel v republice příznivé klima. Rok 1918 tak sice nebyl zásadním mezníkem kultury, vytvoření samostatného československého státu však posílilo sebevědomí českých a slovenských umělců a poskytlo příznivější možnosti pro uplatnění podnětů evropské kultury. Oddělením od rakousko-uherské monarchie s převažující německou a maďarskou kulturou se zvýšily šance na **svěbytný kulturní rozvoj** Čechů a Slováků. Politická demokracie zajistila možnost svobodného vyjádření uměleckého názoru a nebránila pluralitě směrů a proudů, odlišných jak uměleckou výpovědí, tak nacionálním, respektive kosmopolitním zaměřením.

K duchovnímu vzestupu české a slovenské inteligence položilo dobré základy **školství**. Systém obecných a měšťanských škol, který v českých zemích existoval od předválečných dob, byl rozšířen a reformován. Zvýšil se počet českých škol vzhledem ke školám německým, jak odpovídalo národnostnímu složení obyvatelstva. Lidovému vzdělání všech národností sloužily státem podporované instituce a veřejné knihovny, stejně jako hustá síť zájmových spolků. K české **univerzitě** v Praze (zákonem z roku 1920 byla nazvána **Karlovou**) přibýly v roce 1919 nově založené **univerzity v Brně a Bratislavě**. Na Slovensku byl československý školský systém budován zcela nově. K vzestupu úrovně vzdělání přispěli vzhledem k nepočetnosti slovenské inteligence čeští učitelé. Státní idea čechoslovakismu vedla u některých z nich k podcenění politické a kulturní autonomie Slováků. Za její

Univerzitní profesor Josef Pekař

uplatnění začala ve 30. letech vystupovat mladá slovenská inteligence. Vedle univerzit vznikaly vysoké školy technického zaměření. Celkem působilo v ČSR 15 vysokých škol, včetně německé **Karlo-Ferdinandovy univerzity** v Praze. Tři univerzity byly založeny pro ukrajinskou, ruskou a židovskou emigraci ze SSSR a Polska. Na univerzitách se rozvíjely jak humanitní, tak přírodovědné a technické vědní obory.

V **dějepisectví** udávala nadále tón *Gollova škola*, zaměřená na vědeckou kritiku pramenů. Vedle Gollových žáků J. Pekaře a J. Šusty se začali prosazovat mladší historikové, navazující na moderní evropské myšlení (J. Werstadt, J. Slavík, Z. Kalista). Z **filozofického pozitivismu** vyšel jak na vývojovou psychologii zaměřený F. Krejčí, tak F. Drtina a J. B. Kozák ovlivněni Masarykem. O kritickou reflexi českého **realismu** se pokoušel E. Rádl, původně biolog známý především kritikou národnostní politiky a vstřícnou snahou o zlepšení česko-německých vztahů. Zcela mimo oficiální filozofii stál radikální subjektivní idealista L. Klíma (*egosolismus* – prožívání sebe sama jako boha). Jeho aforismy, verše a dramata svou suggestivní, k surrealismu tíhnoucí výpovědí, odkrývající absurditu světa a problémy lidského nitra, působí naléhavě i dnes.

Slovenská kultura dostala vybudováním slovenského školství dosud nevídané možnosti rozvoje. K přímé podpoře slovenské kultury přispělo založení **Slovenského národního divadla** v Bratislavě a obnovení činnosti Matice slovenské. Od čechoslovakistické větve, prosazující česko-slovenskou vzájemnost a podporované českou publicistikou (M. Kálal), se začal vzdalovat k autonomii tíhnoucí směr, vyzdvihující svěbytnost slovenského národa. Romantizující pojetí slovenského národa u klasika lyriky P. O. Hviezdoslava (+ 1921) už tomuto směru nevyhovovalo. Novou emancipaci přinesl vznik Československa i **kultuře rusínské**. Poláci a Maďaři tíhli ke kulturním centrům mimo republiku.

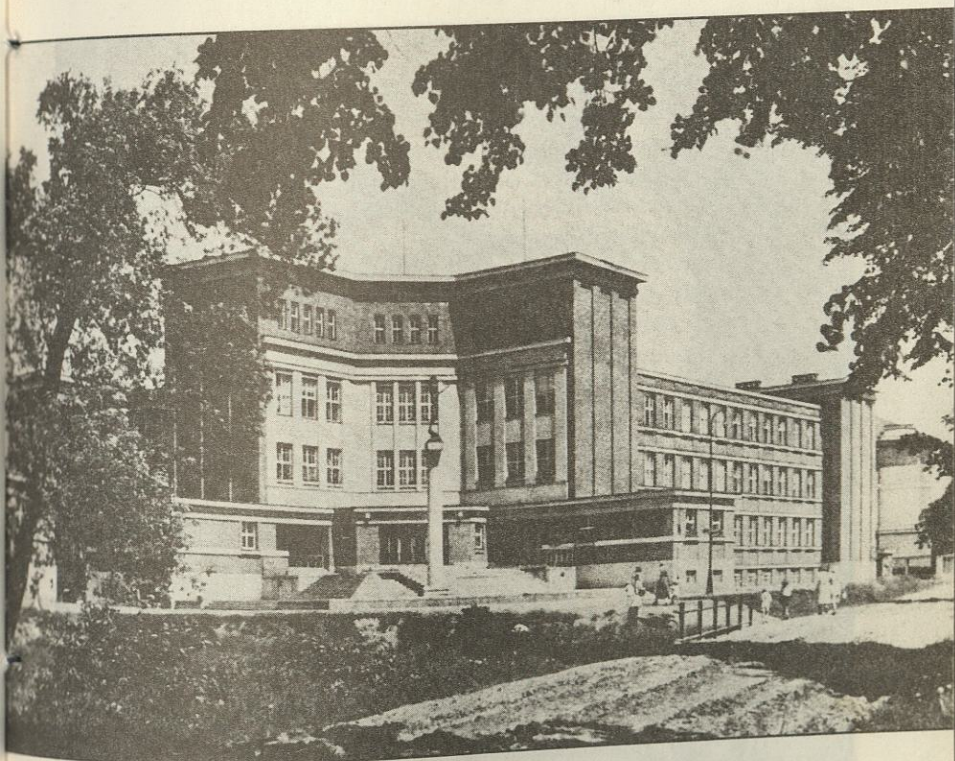
Německá kultura se dostala po vzniku republiky do defenzivního postavení. Významné osobnosti pražské německé židovské kultury působily v zahraničí (E. E. Kisch, R. M. Rilke, F. Werfel). Po napsání svého vrcholného díla *Zámek* opouští Prahu v roce 1923 (krátce před svou smrtí) F. Kafka. Někteří z nich, jako Franz Werfel, nebo v Praze tvořící Max Brod, přispívali svou překladatelskou a literárně a hudebně kritickou tvorbou k šíření české kultury v německém prostředí. Literatura **sudetoněmecké provenience** navázala na romantizujícího klasika šumavské přírody Adalberta Stiftera v románech J. Mühlbergera, chyběly jí však jak pevnější spoje k pražskému německo-židovskému prostředí, tak výrazné umělecké osobnosti. Duchovním centrem pro ni zůstávala Vídeň, později též Berlín. Úroveň lidové německé tvorby nepřekročila její regionální význam, rozvíjel se zvláště *vlastenecký román rurálního typu*. Široké pole působnosti dostala popularizace německé kultury v husté síti německých novin a časopisů.

III/2 Česká literární tvorba

Zážitek 1. světové války hluboce poznamenal uměleckou generaci 90. let 19. století, která začala působit v prvních desetiletích století dvacátého a za první republiky patřila k profilující skupině tvůrců. Projevila se u ní na jedné straně zvýšená vnímavost pro iracionální, temné stránky lidského bytí, na druhé straně zesílila jejich orientace na nové hodnoty sociálně spravedlivé společnosti. Tato bipolarita byla často přítomná i v tvorbě jednoho umělce, ve svém důsledném vyjádření pak vedla k formování mnohdy nesmiřitelných a vzájemně se ostře napadajících uměleckých proudů.

Z literární generace 90. let vynikl zvláště Karel Čapek, který ve svém prozaickém i dramatickém díle spojil podněty pragmatické filozofie, zdůrazňující svobodu lidské vůle, s hlubokým mravním ideálem demokracie. Pozornost k malému člověku, víra v hodnoty lidství a spravedlnosti i smysl pro dramatickou fabulaci jsou dodnes základem obliby jeho tvorby u širokého publika, evropský rozhled a umělecké kvality mu zajistily ohlas ve světě. Čapek stejně jako literární kritik F. X. Šalda patřil ke **kosmopolitnímu proudu** české kultury, který proti měšťáckému *vlastenčení* stavěl otevřenost kulturním hodnotám jako nezbytný předpoklad národní svěbytnosti. Šalda, nadaný francouzským kritickým duchem, vystupoval proti malosti a provinciálnosti v české kultuře a jeho literární polemiky brojily i proti politikaření v umění. Nešetřil sarkasmem jak vůči nacionalistické a katolické pravici, tak vůči osočování demokracie levicí, s jejímž ideálem sociální spravedlnosti sympatizoval. Vysokou úroveň literární kritiky udržovali i A. Novák, O. Fischer a další. V oblasti **literární teorie** dosáhl světového ohlasu Jan Mukařovský, zakladatel pražské strukturalistické školy. Důraz na literární tvar a autonomii estetické funkce spojoval s obecně lidským směřováním umění. Nacházel je jak u K. Čapka, tak v díle Vladislava Vančury, v jeho expresionistickém vyjádření kritiky civilizace.

Vančuru vedl cit pro malé a ponížené k **levicové avantgardě**, propagující sociální a hospodářskou revoluci. Mezi umělci, seskupenými v *Devětsilu* a kolem časopisů, *Kmen* a *Červen* redigovaných S. K. Neumannem, získával zvláště mladou generaci „**proletářský básník**“ Jiří Wolker. Ke komunikujícím intelektuálům jej dovedl sociální humanismus s křesťanskými prvky. Dalším vývojem k francouzským surrealismem inspirovanému **poetismu** prošli Jaroslav Seifert, Konstantin Biebl a Josef Hora. Poetismus, teoreticky podložený Karlem Teigem a Bedřichem Václavkem, se uplatňoval hlavně ve tvorbě básnické (V. Nezval), ale zasáhl i prozaiky (V. Vančura, K. Konrád). Protipól programového ateismu levice představoval **katolický spiritismus**, navazující na Otokara Březinu. Vedle staršího, politicky protimasarykovsky orientovaného Jaroslava Durycha, v umělecké tvorbě „**básníka lítosti**“, a v esejích kousavého kritika bezbožných umělců, vynikl Ja-

*Rašínovo gymnázium v Hradci Králové
postaveno podle projektu J. Gočára (konec dvacátých let)*

pub Deml a mladší Jan Zahradníček. K mystickému individualismu, prožitku smutku a osamělosti v moderním světě dospěl J. Karásek ze Lvovic, spoluzakladatel *Moderní revue* a po K. Hlaváčkoví mluvčí české **literární dekadence**. Z uměleckého kvasu moderny vyšli i umělci, uchvácení vítězným nacionalismem republiky. Vedle epika zahraničního odboje Rudolfa Medka k nim patřil v národní demokracii působící Viktor Dyk. Nový patriotismus se **sociálně kritickou notou** se odrazil i v románech Boženy Bětrtismus se Marie Majerové, jejichž hrdinky usilují o emancipaci v moderním světě. Ozýval se i v dramatické tvorbě (Frant. Langer) a venkovských románech (Josef Holeček). Knihou, která snad nejvíce proslavila českou literaturu, se staly *Osudy dobrého vojáka Švejka* od Jaroslava Haška.

Obraz „Žena“ z cyklu „Oheň“ od Josefa Čapka

III/3 *Ostatní obory umělecké tvorby*

České **divadelnictví** poskytlo prostor v moderním expresivním směřům. V *Městském divadle* na Vinohradech a v *Národním divadle* jim udával tón Karel Hugo Hillar, levicově orientovaná mladá generace experimentovala s angažovaným divadlem komunistického typu (Jindřich Honzl, Emil František Burian). V *Osvobozeném divadle* Jiřího Voskovce a Jana Wericha vznikla neortodoxní scéna, spojující moderní divadelní formy s aktuální politickou satirou i tradicí dobré lidové zábavy a kabaretu (*Červená sedma* s Ferencem Futuristou, spontánní komika Vlasty Buriana). Technický pokrok ovlivnil masovou působnost kultury. Od roku 1923 pravidelně vysílal **rozhlas**. **Film** se stal samostatným prostředkem uměleckého vyjádření. Počátky němého filmu byly v konkurenci se zahraniční produkcí skromné, k nejpěšnějším patřila adaptace románu J. Haška *Dobry voják Švejk* v režii Karla Lamače z roku 1926. Výrazněji se český živel uplatňoval v letech 1930–37 ve filmu zvukovém (*C. k. polní maršálek* s V. Burianem, Honzlovy adaptace her V+W, Haasův film *Bílá nemoc* podle románu K. Čapka). **Fotografii** posunul do roviny umělecké Josef Sudek.

Mladá generace převzala hodnoty soudobé evropské *moderny*. Romantismus byl v české **hudbě** zatlačován již před válkou, Morava ale opožděně prožívala vlnu *romantismu* i po válce. Část *moderny* následovala německé *expresionisty*. Jiná část hudební avantgardy navazovala na předromantické období a vytvářela neobarokní, neorenesanční, ale hlavně *neoklasicistické* období a vytvářela neobarokní, neorenesanční, ale hlavně *neoklasicistické* hudební vyjádření. Rozsáhlé možnosti byly nacházeny v oblasti folklóru. Nová doba s sebou přinášela snahu o rozumovou konstrukci hudební formy. Svůj specifický hudební svět si vytvořil Leoš Janáček. Na svého tchána a učitele Antonína Dvořáka navázal Josef Suk. Jeho školou prošli i Jaroslav Ježek a Bohuslav Martinů, který žil od roku 1923 až do 2. světové války v Paříži. Profesorem pražské konzervatoře byl Vítězslav Novák. Jeho škola zásadním způsobem ovlivnila generaci moderních slovenských skladatelů (Alexander Moyzes, Eugen Suchoň, Ján Cikker).

Ve **výtvarném umění** se rozvinuly vedle dožívající *secese* moderní směry. V **malířství** světově proslul svými secesními plakáty Alfons Mucha, secesní symbolismus vyjadřují ještě díla sochařů Ladislava Šalouna a Františka Bílka. Jeden z propagátorů *kubismu* (tento směr se snažil neperspektivně zobrazovat prostor) Bohumil Kubišta zemřel měsíc po vyhlášení samostatnosti. Kubismus pak dále rozvíjel Emil Filla. Osobitým způsobem si osvojil tento směr Josef Čapek. *Expresionistický* výraz, inspirovaný demagogií a světem fantazie a tajemna, objevovali ve svých grafikách František Koblíha a Josef Váchal. V **sochařství** se snažil v jednom z období své tvorby zachytit kubistické výboje Otto Gutfreund. *Surrealismus* ovlivnil malířský projev Jindřicha Štyrského a Toyen (Marie Čermínové). Nejvýznamnějším žákem Myslbekovým se stal Jan Štursa. Z dalších Myslbeko-

Josef Váchal, Autoportrét se psem

vých žáků vynikli Josef Mařatka, Bohumil Kafka a Otakar Španiel (uznávaný hlavně jako medailér), na něž měla vliv i tvorba Augusta Rodina.

Nástup moderny v **architektuře** charakterizovalo využití nových stavebních materiálů a konstrukcí, které měly lépe vyjadřovat životní realitu moderního člověka. Vůdčí osobností *modernismu* byl architekt Jan Kotěra. Na Kotěřův *konstruktivismus* navázali jeho žáci Josef Gočár a Josef Chochol, třebaže tuto linii načas přerušil *kubismus* a *dekorativismus* (z něho hlavně obloučkový sloh, nazývaný též slohem Legiobanky). Puristická architektura na počátku 20. let povýšila hledisko účelnosti nade vše a prohlášovala, že architektura není uměním (strukturalismus Adolfa Loose). S takovým pohledem nesouhlasili členové *sdržení architektů*, kteří se spíše přikláněli k Le Corbusierově teoretické formulaci *funkcionalismu*. Na základě jeho myšlenek se vrátila avantgarda české architektury opět ke *konstruktivismu*. Demonstrací vítězného tažení konstruktivismu se stala *Výstava soudobé kultury* v Brně (1928). Hlavní výstavní palác, vyhlídková věž a další pavilóny byly ukázkou ryzi účelovosti, nových konstrukčních řešení a krásy obnažené konstrukce. Netušené bohatství obměn poskytl architektům nový pilířový systém. Slovák Dušan Samo Jurkovič osobitě avštrěbával a transformoval prvky *lidové architektury*. Vedle moderní architektury se v Praze stavělo i nadále pod vlivem opožděně historizujících stylů a slohem zmodernizovaného *neoklasicismu*.

Stále více se prosazovaly zásady **urbanismu**, snahy opravdu vědecky řídit výstavbu měst. Ukázkou zdařilého koncepčního rozvoje města je Gočárovův regulační plán Hradce Králové z roku 1926, či Gahurův regulační plán výstavby Zlína.

IV/30 *Tělovýchova a sport*

Po vzniku československé republiky došlo ke značnému rozvoji tělovýchovného a kulturního života. Neznamená to ovšem, že tento obor české aktivity za Rakouska-Uherska živořil. Naopak, právě zde se **české země** zapisovaly do obecného povědomí jako zcela svébytná a výrazná veličina v letech před 1. světovou válkou, kdy otázka jejich politické samostatnosti existovala nanejvýš v teoretických úvahách. Vídeňská vláda vystupování českých zemí na mezinárodním sportovním fóru příliš nepřála, byla však nucena respektovat stanovisko **Mezinárodního olympijského výboru (MOV)**, stejně jako sílu tělovýchovného hnutí v českých zemích. Vždyť za půlstoletí od r. 1862 se sokolská organizace rozrostla do 52 žup, které se roku 1920 sdružily v *Československou obec sokolskou*. Méně významnou katolickou obdobu Sokola představoval *Orel*, jako protiváha sociálně-demokratických *Dělnických tělocvičných jednot (DTJ)* vznikla *Federace proletářské tělovýchovy (FPT)*, ovládaná komunisty. Kromě to-

ho i v ČSR působily tělocvičné spolky německé (*turnvereiny*) a židovské (*Makabi*). Zapojení v těchto jednotách a spolcích skýtalo možnost společenského vzestupu talentovaným mladým lidem. Sokolské a orelské slety, spartakiády a dělnické olympiády se těšily pozornosti politicky příslušně naladěného obecnstva.

Politický pluralismus zabránil podřízení československé tělovýchovy a sportu jednomu řídicímu centru. Proto se **Československá obec sportovní (ČOS)**, založená roku 1918, nemohla nikdy stát tím, čím byl později Československý svaz tělesné výchovy (ČSTV). Významnou roli naopak hrál **Československý olympijský výbor**, který měl svého zástupce v **MOV**. Na olympijských hrách a mezinárodních šampionátech dobyli českoslovenští reprezentanti, většinou odchovanci Sokola, řady úspěchů v gymnastice, lehké i těžké atletice a vodních sportech. Sokolská myšlenka byla těsně spjata s ideou brannosti, takže se prosazovaly i *armádní a technické disciplíny* typu jezdeckví, automobilismu a letectví. Medailovou sklizeň přinesly ČSR olympiády roku 1924 v Paříži (1 zlatá, 4 stříbrné, 4 bronzové), 1928 v Amsterdamu (2 zlaté, 5 stříbrných, 2 bronzové) a 1936 v Berlíně (3 zlaté, 5 stříbrných, 1 bronzová). Tyto poslední meziválečné hry však zároveň ukázaly, jak se totalitní režimy neštítí využít ke své propagandě pozitivní myšlenky olympijského hnutí.

V kolektivních sportech se značné popularitě těšil **lední hokej**, v němž se již roku 1911 reprezentanti českých zemí stali mistry Evropy. Tento titul získali v meziválečném období ještě několikrát a postupně vyrovnávali propastný výkonnostní rozdíl, který je dělil od zámořských mužstev. Roku 1931 byl dostavěn první stadión s umělou ledovou plochou na pražské Štvanici a dvakrát se zde konalo mistrovství světa (1933, 1938). Řada hokejistů byla zároveň dobrými tenisty, ale platilo to i naopak jako v případě bratří J. a K. Koželuhových. Národním sportem číslo jedna se stala **kopaná**. V domácích soutěžích kralovaly střídavě pražské kluby **SK Slavia** a **AC Sparta**, jejichž nadvládu krátce narušila **SK Viktoria Žižkov**. Tato a další mužstva úspěšně reprezentovala československou kopanou na zahraničních zájezdech, turnajích a zejména ve **Středoevropském poháru**, nejstarším předchůdci současných evropských a světových pohárových soutěží. AFK Vršovice si dokonce z daleké Austrálie přivezly nový název **Bohemians** i odznak s klokanem. Československé národní mužstvo zvítězilo již roku 1919 na fotbalovém turnaji **Pershingovy olympiády** v Paříži a o patnáct let později postoupilo do finále mistrovství světa v Itálii. Kopaná byla prvním sportem, který vstoupil do přímých rozhlasových přenosů (1926) a inspiroval i literární tvůrce (E. Baas, K. Poláček).

hlava pátá

LÉTA 1939–1945

I. RYSY OKUPAČNÍHO REŽIMU

Léta 1939–45 představují jedno z nejdramatičtějších období novodobé historie, jež hluboce poznamenalo životy několika generací. Světem se přehnal válečná smršť dosud nevídaných rozměrů a v krátké době několikrát změnila politickou mapu i poměr sil mezi velmocemi. Evropská civilizace byla konfrontována s triumfujícím násilím, jež si nejen na frontách, ale i v hlubokém zázemí vyžádalo milióny lidských obětí. Jednotlivci i celé národy prožívali tragické otřesy a ocitali se na dějinných křižovatkách. Ve viru válečných událostí dozrával historický přelom: rozhodovalo se o budoucnosti evropských zemí a národů, a to na dlouhá desetiletí.

Součástí tohoto vývoje bylo i drama českého a slovenského národa, jež začalo již na podzim 1938. V září 1938 zpečetil **mnichovský verdikt** osud první československé republiky. Demokratický stát v srdci Evropy byl svými spojenci opuštěn a vydán na milost a nemilost Hitlerovu Německu. Strategické a hospodářské zmrzačení republiky připravilo cestu k její **úplné likvidaci** v březnu 1939, kdy byly české země okupovány německou armádou a jako **Protectorát Čechy a Morava** začleněny do nacistické Velkoněmecké říše, zatímco na Slovensku vznikl formálně samostatný **klerofašistický stát** – satelit Německa. Československá tragédie byla výstrahou demokracii v mezinárodním zápase s fašismem. Stala se předehrou ke **2. světové válce**, na jejímž průběhu a výsledku pak závisely i další osudy českého a slovenského národa.

Šest let **německé okupace** patří k nejtěžším obdobím českých dějin. Po dvacetiletí svobodného rozvoje ve vlastním demokratickém státě se český národ ocitl pod nadvládou nepřátelské susední velmoci a doslova přes noc stanul tváří v tvář tvrdé realitě nacistické diktatury. Poměry, nastolené okupanty, se zcela vymykaly dosavadním zkušenostem českého národního společenství. Protectorát byl formou koloniálního zřízení, prodáváná autonomie Čechů byla značně omezená a problematická, nadto byla postupně oklešťována a likvidována. Česká autonomní správa v čele s **protectorátní vládou** a **státním prezidentem** byla na všech stup-

ních podřízena německé okupační moci v čele s **říšským protektorem**. Němci přitom plně ovládli i české hospodářství a německý kapitál obsadil klíčové pozice v českém průmyslu, obchodu a peněžnictví. Hospodářský potenciál českých zemí a pracovní síla českého obyvatelstva měly být maximálně využity pro válečné potřeby třetí říše. Proto také nacističtí vládcí usilovali o politickou pacifikaci protektorátního zázemí a tomuto zájmu podřizovali i zvláštní formu zdejšího okupačního režimu. Protektorát měl přitom zůstat provizóriem pro dobu války; konečným cílem nacistické politiky byla úplná germanizace *českého prostoru*, kterou ostatně předjímaly již mnohé kroky válečných let.

Oproti přímé okupační správě měl ovšem protektorát pro české obyvatelstvo určité výhody. Protektorátních úřadů, institucí a organizací bylo možno do jisté míry využívat k obraně **českých národních zájmů** i zájmů jednotlivých českých občanů a někdy dokonce k podpoře přímého protinacistického odboje. Poměrně široká kulturní autonomie v prvních letech okupace umožnila pak rozvinout masovou **kulturní aktivitu** s výrazně vlasteneckou a protiokupační tendencí. Němci potřebovali protektorátní úřady pro zajištění fungující správní a hospodářské soustavy českých zemí i jako *převodní páku* při ovládnutí českého obyvatelstva, avšak zároveň se na ně nemohli příliš spoléhat a důvěřovat jim. Většina protektorátních úředníků i vedoucích správních a politických představitelů buď hrála s okupanty *dvojí hru*, kryla vnější loajalitou národně obrannou a mnohdy i odbojovou činnost, nebo chápala svoji kolaboraci jako realistickou politiku menšího zla, nutnou pro přežití národa a zachování jeho statků v pohnutých dobách. Aktivní přísluhovači nacistů a ideoví kolaborační aktivisté tvořili úzkou a opovrhovanou vrstvu, jež neměla v národě prakticky velký vliv.

„Nikdy jsem neslyšel od Háchy ani jeden výrok, z něhož by plynulo, že je stoupencem nebo obdivovatelem nacistického režimu, ačkoli tehdy stále rostoucí síla Německa na něj zřejmě silně působila. Dr. Hácha se domníval, že za daného stavu věcí nemáme jiné možnosti než Němcům pomalu ustupovat. Ohražoval se proti některým zásahům, intervenoval za zatčené a odsouzené, ale nakonec povolil. Pro tuto jeho taktiku je charakteristické srovnání, které jednou učinil: přirovnal náš národ k člověku, který je zamčen v pokoji s bláznem. Musí mu přikyvovat a dávat za pravdu, aby se blázen nerozružil a nevrhl se na něj. Přitom se ohlíží úzkostlivě na dveře, kdy se otevrou a přijde pomoc. . . .“

(Z paměti Vladislava Klumpara, v letech 1938—42 ministra protektorátní vlády)

Převážná většina českého obyvatelstva pocítovala vůči okupantům nepřátelství, očekávala jejich brzkou válečnou porážku a tím i osvobození své vlasti. Menší část se pak podílela na **aktivním odboji**, který se začal formovat hned v prvních týdnech okupace a jehož se v různé míře účastnily všechny sociální vrstvy. Byl to jednak **domácí odboj**, působící ilegálně přímo v protektorátě a vystavený tvrdým represím ze strany okupační moci, jednak **odboj zahraniční**, tvořený emigrovavšími československými politiky a vojáky v zemích protihitlerovské koalice. V domácím i zahraničním odboji, mezi nimiž existovalo po celou dobu války spojení, se vylíhly různé skupiny a směry. Jejich společným cílem bylo osvobození českého národa a obnova samostatné Československé republiky, neshodovaly se však v názoru na formy a metody boje i na charakter budoucího obnoveného státu, který neměl a ani nemohl být prostou kopií meziválečného Československa. Programové cíle i formy odboje byly ovlivňovány průběhem války, změnami v poměru sil mezi mocnostmi protihitlerovské koalice i přirozenými změnami v myšlení obyvatelstva ve vlasti. Zvláštního významu posléze nabyl zápas demokratického a komunistického směru v odboji, vedený především v zahraničí mezi **londýnským a moskevským odbojovým centrem**. V tomto zápase o osud demokracie v poválečném Československu získal nakonec komunistický směr převahu: mohl se opřít o vítězný postup sovětských vojsk i o celkovou sociální radikalizaci a zjevný politický posun doleva v širokých vrstvách českého a slovenského národa.

Léta 1939–45 měla odlišný průběh v českých zemích a na Slovensku. Zatímco v protektorátě sváděl český národ zápas s cizí okupační mocí, na Slovensku probíhal boj mezi demokratickými a klerikálně nacionalistickými silami uvnitř téhož národa. **Slovenská republika** měla sice klerofašistický charakter, nicméně byla jako slovenský stát podporována — zejména zpočátku — nezanedbatelnou částí obyvatelstva. Rovněž míra politického útlaku zde byla ve srovnání s protektorátem mnohem menší a naopak vyšší byla životní úroveň. S vývojem válečné situace začal však i zde opak vyšší byla životní úroveň. S vývojem válečné situace začal však i zde opak vyšší byla životní úroveň. S vývojem válečné situace začal však i zde opak vyšší byla životní úroveň. S vývojem válečné situace začal však i zde opak vyšší byla životní úroveň.

S vývojem válečné situace začal však i zde opak vyšší byla životní úroveň. S vývojem válečné situace začal však i zde opak vyšší byla životní úroveň. S vývojem válečné situace začal však i zde opak vyšší byla životní úroveň. S vývojem válečné situace začal však i zde opak vyšší byla životní úroveň.

S vývojem válečné situace začal však i zde opak vyšší byla životní úroveň. S vývojem válečné situace začal však i zde opak vyšší byla životní úroveň. S vývojem válečné situace začal však i zde opak vyšší byla životní úroveň. S vývojem válečné situace začal však i zde opak vyšší byla životní úroveň.

S vývojem válečné situace začal však i zde opak vyšší byla životní úroveň. S vývojem válečné situace začal však i zde opak vyšší byla životní úroveň. S vývojem válečné situace začal však i zde opak vyšší byla životní úroveň. S vývojem válečné situace začal však i zde opak vyšší byla životní úroveň.

Prožitek 2. světové války poznamenal několik generací našich národů, pozměnil jejich myšlení a hodnotové stupnice a zanechal v nich trau-

ma, jež potom ovlivňovalo jejich další politické postoje a jednání. Téma let 1939—45 se v poválečných desetiletích znovu a znovu vracelo ve vzpomínkách pamětníků i v projevech politiků, v beletristických dílech, filmech, v nesčetných novinářských statích a pochopitelně i v pracích historiků. Mnohé z těchto návratů byly výrazem potřeby objektivně se vyrovnat s generačním prožitkem a předat jej potomkům, velká část však pramenila ze snah upravit nedávnou historii v duchu **aktuální politické služebnosti**. Vládnoucí komunistický režim po roce 1948 pak připouštěl pouze jediný výklad období 1938—45 (podobně jako období jiných), i když jej v průběhu let měnil v souladu s proměnami politické linie i s odchody a příchody vedoucích politiků. A tak na obraze této tragické kapitoly našich dějin postupně ulpěly nánosy lží, polopravd, legend i obratných retuší, s nimiž se historická věda i národní historické povědomí musí s odstupem času vypořádat.

II. VÁLKA, OKUPACE, ODBOJ

II/1 *Konec samostatného československého státu*

Přijetí mnichovské dohody (ve prospěch Německa) a vídeňské arbitráže (ve prospěch Maďarska) značně zúžilo alternativy dalšího vývoje samostatné republiky. Územně okleštěný, hospodářsky oslabený stát, jež nebylo možno vojensky ubránit, vázal svou existenci na velmi problematické garance velmocí. Ostatně již v říjnu 1938 se Hitler, nespokojený se způsobem, jakým mu při řešení zářijové krize západní velmoci částečně vnutily svou vůli, vyslovil pro definitivní likvidaci **Česko-Slovenska** (jak se pomnichovský stát nazýval) při nejbližší vhodné příležitosti. Československá zahraniční politika měla tak v období po Mnichovu ještě menší naději na ubránění nezávislosti státu než československá zahraniční politika v době předmnichovské.

V marasmu **druhé republiky** česko-slovenské, které bylo vyměřeno krátké období od 30. září 1938 do 15. března 1939, zanikl demokratický charakter státu. Dosavadní vnitropolitický systém se rozpadl po zhroucení pozic Hradu. Namísto rovnováhy politických sil levice, středu a pravice se rychle prosazovaly síly pravice, směřující pozvolna k totalitní moci. Prezident Beneš abdikoval 5. října 1938 a brzy zemi opustil, zatímco konstruovaná vláda generála Syrového se snažila o navázání úzké spolupráce s Německem. Vzrůstala agresivita českých fašistických organizací, které se snažily získat mocenské pozice v destabilizovaném státě. Záhy se projevil také autonomistické a separatistické tendence na Slovensku a Podkarpatské Rusi. Již 6. října 1938 se slovenské občanské strany sjednotily spolu s Hlinkovou slovenskou ľudovou stranou a požadovaly *žilín-*

skou dohodou autonomii pro Slovensko. Následujícího dne byla jmenována slovenská autonomní vláda v čele s dr. Jozefem Tisem. Autonomní vláda Podkarpatské Rusi byla jmenována 11. října, v jejím čele byl zprvu A. Bródy, od 26. října monsignore A. Vološin. Pozice totalitní strany na Podkarpatské Rusi získala Ukrajinská národní jednotka.

Autonomie Slovenska a Podkarpatské Rusi byla schválena ústavními zákony Národního shromáždění 19. listopadu 1938, téhož dne byl také přijat název státu *Česko-Slovenská republika*. Prezidentem byl 30. listopadu zvolen dr. Emil Hácha a příštího dne byla jmenována nová vláda v čele s Rudolfem Beranem, předsedou nově vytvořené Strany národní jednoty, ve které se spojila většina pravicových stran. Rozhodující pozice v nové straně měli vůdci agrárníků. Jako loajální opozice se v polovině prosince konstituovala Národní strana práce, vytvořená sociálními demokraty a levicovými národními socialisty. Komunistická strana, jejíž činnost byla vládou postupně omezována a zakazována, přešla koncem roku 1938 do ilegality a její vedoucí činitelé odjeli do Moskvy. Snaha Strany národní jednoty o zavedení totalitního systému v Česko-Slovensku vyvrcholila přijetím nového programu 16. února 1939, vycházejícího z koncepce italského korporativního fašistického státu. Do politické praxe se jej však již nepodařilo uvést, neboť existence samostatného československého státu mezitím dospěla ke svému konci.

„Vztahy mezi centrální a slovenskou vládou jsou v poslední době velmi napjaté. Slovensko zneužívá své autonomie často ke škodě společného státu a také zeslabuje postavení ústřední vlády vnitropolitickými opatřeními.“

(Z depeše vyslaneckého rady německého zastupitelského úřadu v Praze Andora Henckeho, 1938.)

Od svého nástupu do funkce 4. října 1938 usiloval nový československý ministr zahraničních věcí dr. František Chvalkovský o změnu orientace na nacistické Německo. Přes jeho úsilí se však československé zahraniční politice v období druhé republiky nepodařilo sblížení s Německem dosáhnout. Ve svých plánech na definitivní likvidaci samostatného československého státu se nacisté rozhodli použít kombinovaného politicko-vojenského řešení, při kterém využili své agentury mezi zbývající německou menšinou a slovenského separatismu. Počátkem března 1939 přerušilo Německo jednání s česko-slovenskou vládou o příslibených zárukách a přikročilo k realizaci svých plánů. Situace v Česko-Slovensku se počátkem března 1939 vyhrtila v krizi. Vláda se pokusila ji vyřešit odvoláním Tisovy vlády na Slovensku, vyhlášením výjimečného stavu a vysláním armády na Slovensko. Vzápětí však došlo k nepokojům v řadách německé menšiny v českých zemích a také čeští fašisté se pokoušeli využít krize k uchopení moci. Vnitropolitický neklid v Česko-Slovensku poskytl na-

cistickému Německu záminku k **zásahu** do jeho vnitřních záležitostí.

Němci zahájili jednání s představiteli Hlinkovy slovenské ľudové strany, Jozefem Tisem a Ferdinandem Ďurčanským. Hitler od nich požadoval okamžité odtržení Slovenska od Česko-Slovenska a hrozil, že v případě nesouhlasu přenechá slovenský prostor Maďarsku. Slovenský sněm vyhlásil 14. března 1939 v Bratislavě **nezávislý a samostatný slovenský stát**. Tento akt byl dovršením cílů slovenských ľudáků a vzhledem k ultimativním požadavkům Hitlera i menším zlem pro slovenský národ. Téhož dne, 14. března, zaslalo Maďarsko ultimátum česko-slovenské vládě, ve kterém požadovalo okamžité **odstoupení Podkarpatské Rusi**, a zároveň zahájilo vojenské akce k její okupaci. Následující cesta prezidenta Háchy a ministra Chvalkovského do Berlína nemohla již rozbití československého státu zabránit. Němečtí představitelé jim také pouze oznámili, že příštího dne budou české země obsazeny německou armádou a připomeny k říši. Žádali pouze **souhlas s okupací** a vyhrožovali, že v případě odporu bude Praha zničena leteckým útokem. Brutálnímu nátlaku prezident Hácha podlehl a s německými požadavky souhlasil. Také vláda v Praze se tomuto diktátu podvolila.

Ráno 15. března 1939 překročily německé jednotky hranice a během dne okupovali vojáci generála Blaskowitze Čechy a vojáci generála Lista Moravu. Přesto se **obsazení českých zemí** neobešlo z německé strany zcela beze ztrát. Když se německá armáda pokusila vstoupit večer 14. března do Místku, byla přivítána palbou vojáků 3. praporu 8. slezského pěšího pluku pod velením kapitána Pavlíka. Podobně se na odpor maďarské **okupaci Podkarpatské Rusi** postavila část 12. pěší divize generála Svátka, která ve dnech 14.—16. března 1939 úspěšně čelila přesile maďarských vojsk. *Krajinský autonomní sněm* vyhlásil 15. března Podkarpatskou Rus za samostatný stát, následujícího dne však zemi obsadila maďarská vojska a připojila ji k Maďarsku jako autonomní území *Karpatsko*. Statečný boj československých vojáků v posledních dnech a hodinách samostatného státu byl předeherou boje za obnovu samostatného Československa, předeherou **druhého odboje**.

II/2 *Zřízení Protektorátu Čechy a Morava a počátky domácího odboje*

Hitlerovým výnosem ze 16. března 1939 byl na území českých zemí zřízen **Protektorát Čechy a Morava** jako formálně autonomní součást Velkoněmecké říše. Po celou dobu jeho existence stál v čele autonomní správy **státní prezident** dr. Emil Hácha, byly zachovány české orgány a instituce včetně soudnictví, policie, četnictva a vládního vojska. V čele **protektorátních vlád** stáli postupně Rudolf Beran, Alois Eliáš, dr. Jaroslav Krejčí a Richard Bienert. Část české politické reprezentace se zprvu do-

Emil Hácha s Adolfem Hitlerem na Pražském hradě 16. 3. 1939

mnívala, že se bude moci podílet částečně na výkonu moci v protektorátu, její představy se však ukázaly být pouhou iluzí. Vlastní život české společnosti byl rychle *glajchšaltován* podle německého vzoru. Jedinou českou politickou organizací se stalo **Národní souručenství**, odborové svazy byly spojeny do **Národní odborové ústředny zaměstnanecké a Ústředí veřejných zaměstnanců**. Celá řada společenských, kulturních, osvětových, profesních a tělovýchovných institucí a organizací byla rozpuštěna či jejich činnost přímo zakázána.

Rozhodující moc v protektorátě si ve svých rukou podrželi představitelé nacistického Německa. Velmi brzy byly zformovány orgány a instituce německé **okupační správy**, které řídily a kontrolovaly činnost protektorátních orgánů. Jednalo se zejména o úřady politické, správní, soudní

a policejní, jejichž úkolem bylo prosazovat v protektorátu německé cíle a záměry. V dlouhodobé perspektivě byla cílem nacistů **germanizace** českého a moravského prostoru včetně obyvatelstva, které mělo být dosaženo částečným poněmčením a částečným vysídlením, případně likvidací českého národa. V době intenzívních příprav Německa na válku byl však tento výhledový cíl odsunut do pozadí krátkodobým cílem využití všech hospodářských a lidských kapacit českých zemí pro **válečné úsilí říše**. K tomu směřovala aktivita všech německých orgánů okupační správy v čele s **říšským protektorem** Konstantinem von Neurathem.

Protektorátní česká společnost se začala brzy dělit do tří proudů, lišících se od sebe vztahem k okupantům. Široký **střední proud** tvořila masa lidí, kteří sice většinou nesouhlasili s německou okupací, zůstávali však z rozličných důvodů pasivní. Patřili sem ti, kdo propadli zoufalství a beznaději, ti, kdo se obávali dát svůj odpor najevo z obavy před pronásledováním a ze strachu, ať již o sebe nebo o své blízké, ti, kdo se jen snažili přežít. Tato pasivní masa však byla zároveň i zásobárnou pro oba proudy krajní, aktivní. Jeden z těchto proudů tvořili ti, **kdo s Němci spolupracovali**. Patřily mezi ně skupinky českých fašistů, různé typy zrádců, udavačů a konfidentů stejně jako kolaboranti z řad vládnoucích protektorátních vrstev, snažících se domoci podílu na vládě a rozhodování, bezzásadoví kariéristi i ti, kdo se rozhodli přežít za každou cenu.

„Jsem hluboce pohnut, když si vzpomínám na skutečnost, že jen několik kroků od míst, kde sedím, očekával tehdy stále ještě prostý frontový voják Adolf Hitler, vůdce opoziční NSDAP, rozhodnutí říšského prezidenta maršála Hindenburga o tom, zda bude či nebude jmenován kancléřem. Ano, byl jím jmenován. 30. leden 1933 je mezníkem nejen v historii nacionálního socialismu německého a Říše, ale novodobého národovectví vůbec.“

(Alois Kříž, *Krev za novou Evropu*, 1940)

V řadách protektorátní správy byla ovšem celá řada lidí, kteří se v rámci svého postavení snažili o **rezistenci** vůči německým záměrům a často spolupracovali i s odbojem. Patřil mezi ně i druhý předseda protektorátní vlády generál Alois Eliáš, který udržoval kontakty s odbojem domácím i zahraničním, řada úředníků protektorátní správy, policie i četnictva, důstojníků vládního vojska. Mnozí z nich byli za svou odbojovou činnost nacisty zatčeni, vězněni či popraveni, mnozí z těch, kteří přežili, se dočkali po válce jen nevděku, nenávisti či dokonce perzekuce. Poslední proud v české protektorátní společnosti tvořili **aktivní bojovníci** proti německé okupaci, příslušníci odbojových skupin a organizací. Společným cílem postupně se formujícího národního a občanského odboje byla obnova samostatné Československé republiky.

Již od prvních dnů protektorátu byli od české společnosti celou řadou vyhlášek a nařízení okupačních i protektorátních úřadů odtrženi **židé**. Snaha o jejich oddělení od české společnosti byla prvním krokem nacistů ke *konečnému řešení židovské otázky*, k jejich definitivnímu vyhlazení. Židé museli nosit zvláštní označení (žlutou šesticípou hvězdu), jejich pohyb byl omezen, měli nižší příděly potravin, nesměli se účastnit kulturních či sportovních akcí, děti nesměly chodit do škol. Jejich majetek byl zabavován v procesu takzvané *árizace*. Vyčlenění židů ze společnosti bylo předstupněm k jejich soustředění do terezínského ghetta a pozdějším transportům do vyhlazovacích táborů na východě.

Přes preventivní a represivní akce německého bezpečnostního aparátu se již v období před začátkem druhé světové války podařilo vybudovat v českých zemích poměrně široce založené **odbojové hnutí**. Praktický zá-nik politických stran v systému druhé republiky způsobil, že zárodkem odbojového hnutí se nestaly bývalé politické strany. Jedinou výjimkou bylo **Politické ústředí**, které sdružovalo i představitele bývalých politických stran. Nejrozsáhlejší organizací odboje v první fázi okupace byla **Obrana národa**, organizovaná bývalými generály a důstojníky československé armády. Jedním z jejích zakladatelů byl i generál Eliáš. Ilegální síť organizací Obrany národa sdružovala vedle důstojníků zejména legionáře, sokoly a učitele, částečně také dělníky, zvláště železničáře. Levicový charakter měla odbojová organizace **Petiční výbor Věrní zůstaneme (PVVZ)**, která sdružovala zejména členy bývalých dělnických stran a odborů. Většina vznikajících odbojových skupin, které se postupně formovaly do větších organizací, neměla vyhraněný politický charakter. Proto hovoříme dnes o národním nebo občanském odboji. Jedinou politickou stranou, která pracovala v ilegalitě v době okupace, byla **Komunistická strana Československa**, která se stáhla do podzemí již za druhé republiky. V počátečním období po okupaci českých zemí se soustředila zejména na vybudování hierarchické sítě ilegálních organizací od závodních a místních přes okresní a krajské až po I. ilegální ústřední výbor, řízený zahraničním vedením v Moskvě.

V počátečním období své aktivity se ilegální organizace soustředily na **formy odbojové činnosti**, ke kterým měly alespoň nejzákladnější předpoklady. Rozšiřování ilegálních tiskovin, pomoc pronásledovaným osobám a jejich rodinám, vytváření předpokladů do zahraničí, kam odcházeli lešných dokumentů, organizování přechodů do zahraničí, kam odcházeli zejména vojáci, kteří chtěli bojovat proti nacistům se zbraní v ruce. Doufali, stejně jako příslušníci domácího odboje, že brzy vypukne válka a věřili, že tato válka přinese porážku nacistického Německa a obnovení samostatného Československa.

II/3 Slovenská republika

Přestože značná část slovenské společnosti spatřovala ve slovenském státě naplnění dávných snů o samostatnosti, byla tato samostatnost Slovenska do značné míry iluzorní. Stát, který vznikl na přímý popud nacistického Německa, byl totiž od samého počátku politickým, hospodářským i vojenským **satelitem třetí říše**. Již *ochranná smlouva* z března 1939 stávla Slovensko do role německého vazala, hospodářská smlouva z ledna 1940 pak podřídila slovenské hospodářství plně válečným potřebám říše, včetně dosazení **německých poradců** do slovenských vládních i hospodářských institucí. Slovensko-německá jednání v Salcburku v červenci téhož roku podřízení Německu ještě zvýraznila. Jakkoliv slovenský stát nebyl plně nezávislým státním útvarem, poskytoval nicméně určitou možnost rozvoje národního života. **Iluze samostatnosti** byla navíc umocněna skutečností, že s výjimkou úzkého pruhu ochranné zóny podél západních hranic nebylo Slovensko až do srpna 1944 okupováno německou armádou.

Vnitropolitický vývoj samostatného slovenského státu byl zcela ve znamení naprostého odklonu od principů a tradic parlamentní demokracie předmnichovské republiky. V červenci 1939 byla ustavena **Slovenská republika** a přijata její ústava, která však nikterak nezasťurala totalitní charakter státu. Státní uspořádání bylo budováno podle vzoru korporativních fašistických režimů v Itálii a Portugalsku, formální nejvyšší orgán moci, **Slovenský sněm**, byl v praktické politice zatlačen do pozadí **Státní radou a prezidentem**, kterým se stal katolický kněz dr. Jozef Tiso. Politický i společenský život Slovenska rychle ovládla **Hlinkova slovenská ľudová strana**, jejíž členové obsadili všechny rozhodující pozice ve státních orgánech. Totalitní systém se opíral především o katolický klérus a o luďácké organizace, **Hlinkovu gardu**, **Hlinkovu mládež** a další. Ostatní organizace včetně odborů byly rozpuštěny. Oficiální ideologie slovenského národního socialismu byla vytvořena na základě klerikalismu a nacionalismu, zaměřeného zejména proti Čechům a Maďarům. Jedním z prvních kroků vlády samostatného slovenského státu bylo propuštění všech Čechů ze zaměstnání a jejich vystěhování ze Slovenska.

Většina slovenské společnosti byla zpočátku spokojena s vývojem slovenského státu. Válečné zakázky nacistického Německa vyvolaly hospodářskou konjunkturu ve slovenském průmyslu i zemědělství, ke zvýšení zaměstnanosti přispělo i **vyhnání Čechů**. Probuzené národní sebevědomí neskýtalo mnoho možností pro činnost demokratických odporců režimu. Podmínky na Slovensku nebyly zpočátku vhodné pro širší rozvinutí odbojového hnutí, a proto se činnost několika odbojových skupin, které se zde zformovaly, zaměřila především na zpravodajské úkoly pro československý zahraniční odboj a na vytváření ilegálních sítí, které pomáhaly

vlastencům v útěku z protektorátu přes Slovensko dále na Balkán. Závistlost Slovenské republiky na Německu se projevila již na samém počátku války, kdy se Slovensko podílelo jako jediný německý spojenec na **pol-ském tažení** a vystoupilo tak jako první země v ozbrojeném konfliktu na straně nacistického Německa.

II/4 *Boj za obnovu Československa v zahraničí*

Již v den okupace českých zemí, 15. března 1939, zaslal exprezident ČSR, dr. Edvard Beneš, který v té době pobýval v USA jako soukromá osoba, telegramy prezidentu USA a premiérovi Velké Británie, ve kterých protestoval proti německému obsazení Čech a Moravy. Zároveň jim sdělil, že vstupuje zpět do politického života a zahajuje akci k obnovení samostatného Československa. Počáteční kroky **československé zahraniční akce** byly usnadněny skutečností, že západní velmoci, Francie, Velká Británie a USA, stejně jako SSSR a několik menších států, neuznaly právoplatnost zřízení Protektorátu Čechy a Morava ani samostatného slovenského státu a na jejich území nadále působily zastupitelské úřady Česko-Slovenské republiky. Tyto úřady organizovaly první protestní akce proti německé okupaci a formovaly se kolem nich skupinky československých **emigrantů**, politiků, vojáků i prostých občanů, kteří odešli do exilu, aby se zapojili do boje za obnovu společného státu Čechů a Slováků.

Již na samém počátku došlo ke střetu dvou koncepcí československé zahraniční akce. **První koncepcie** vycházela z předpokladu, že československé zastupitelské úřady představují z hlediska mezinárodního práva kontinuitu samostatného československého státu a jejich vedoucí jsou proto oprávněni stát v čele zahraniční akce, usilující o jeho obnovu. Za stáncem této koncepcie byl zejména československý vyslanec v Paříži dr. Štefan Osuský, který měl velmi dobré kontakty a postavení ve francouzských politických kruzích. Představitelem **druhé koncepcie** byl dr. Edvard Beneš, který vycházel z předpokladu, že německá okupace českých zemí prakticky anulovala mnichovskou dohodu, a proto musí být československá zahraniční akce založena na kontinuitě s předmnichovskou republikou, jejímž představitelem se jako bývalý prezident cítil být. Jeho koncepcie byla zpočátku odmítnuta francouzskou i britskou vládou a prosadila se až v průběhu války.

Vypuknutí druhé světové války, kterého se většina světové veřejnosti tolik obávala, uvítala československá emigrace v naději, že brzké vítězství západních velmocí přinese i obnovu Československa. Postavení exilové politické reprezentace, podporované dosud převážně jen českým a částečně slovenským krajanským hnutím zejména v Severní Americe, se zlepšilo. Začalo formování československých jednotek v zahraničí.

Hlavní proud uprchlíků z českých zemí směřoval v období mezi 15. březnem a 1. zářím 1939 do Polska, kde se však snahy o vybudování československé vojenské jednotky nesetkaly s pochopením polské vlády snažící se dlouho o udržení dobrých vztahů s Německem. Proto odcházela většina československých vojáků a ostatních vlastenců, kteří chtěli bojovat proti nacismu, do Francie, kde vstupovali do **cizinecké legie**. Francouzská vláda však přislíbila, že v případě války s Německem bude umožněno vybudovat ve **Francii samostatnou československou vojenskou jednotku**. Její přípravou se již od konce srpna 1939 zabývala československá vojenská kancelář v čele s generálem Sergejem Ingrem. Politická exilová reprezentace vytvořila v říjnu 1939 v Paříži **Československý národní výbor**, který vyhlásil mobilizaci do našich vojenských jednotek. K jejich posílení byli zařazeni i Češi a Slováci žijící ve Francii, do jednotky se přihlásila dobrovolně i část interbrigadistů ze Španělska, internovaných do té doby ve francouzských táborech. Českoslovenští letci byli po přeškolení zařazováni přímo k francouzským leteckým útvarům.

S narůstáním napětí mezi Polskem a Německem povolila i polská vláda přípravu **zahraniční jednotky v Polsku**. 3. září 1939 byl dekretem polského prezidenta zřízen *Český a Slovenský legion*, jehož velitelem se stal podplukovník Ludvík Svoboda. Jednotce se však nepodařilo v průběhu krátkého polského tažení zasáhnout výrazněji do bojových akcí a její větší část ustoupila spolu se svým velitelem 18. září na území obsazené Rudou armádou podle předchozí dohody SSSR s Německem. Dlouhý čas potom strávili naši vojáci v **sovětské internaci**, neboť v počátečním období války SSSR jako spojenec nacistického Německa československou zahraniční akci nijak nepodporoval. Velká většina z přibližně 10 000 občanů bývalé ČSR, zejména z Podkarpatské Rusi, kteří utekli počátkem války do SSSR v naději, že zde budou moci bojovat proti nacismu, skončila v táborech pověstného *GULAGu*, odkud se mnozí již nevrátili. Pouze části vojenské jednotky z Polska spolu s piloty, kteří bojovali v polském letectvu, se podařilo uniknout přes Rumunsko na **Střední východ**, odkud se většinou dostali k československým jednotkám ve Francii. Část z nich, která zůstala na Středním východě, vytvořila, posílena dalšími uprchlíky z protektorátu a transporty vojáků československého legionu, kteří byli později propuštěni z internace v SSSR, vojenskou jednotku na Středním východě.

Přes veškeré mobilizační úsilí se nepodařilo dokončit organizaci **1. čs. pěší divize** ve Francii před zahájením německé ofenzívy v květnu 1940. K nasazení na frontu byla proto vyčleněna divizní pěchota složená z 1. a 2. čs. pěšího pluku, která se pod velením generála Jaroslava Čiháka-Znamenáčka zúčastnila ústupových bojů francouzské armády v červnu 1940. Oba československé pluky si pro svou statečnost v boji vysloužily uznání francouzských nadřízených. Po kapitulaci Francie se přibližně

Piloti 310. čs. stíhací perutě při četbě blahopřejných telegramů

4000 československých vojáků evakovalo do Velké Británie, aby zde pokračovali v boji. Ve Francii ovšem zůstala většina těch, kteří zde měli své domovy a rodiny, jednotku opustila také většina komunistů a interbrigadistů. Největší úspěchy v boji proti nepříteli zaznamenali ve Francii **českoslovenští letci**, zejména stíhači. V řadách francouzského letectva působilo přes 170 pilotů, navigátorů, střelců a mechaniků. Do boje zasáhlo 110 československých stíhačů, kteří během necelých dvou měsíců sestřelili 158 nepřátelských letadel. Mezi vůbec nejúspěšnější stíhače bitvy o Francii se zařadili Alois Vašátko (15 sestřelů) a František Peřina (14 sestřelů). Do bojů zasáhli i letci bombardovacího letectva.

Po pádu Francie se středisko zahraničního odboje přeneslo do Velké Británie. Zlepšení podmínek pro činnost emigrace využil dr. Beneš k prosazení své koncepce zahraniční akce a k ustavení prozatímního státního zřízení ČSR. Tvořili jej **prezident, vláda a Státní rada** plnící úlohu parlamentu. Prezidentského úřadu se ujal znovu dr. Edvard Beneš, předsedou vlády se stal monsignore Jan Šrámek, ministrem zahraničí Jan Masaryk a ministrem národní obrany generál Sergej Ingr. Britská vláda uznala záhy československou vládu za prozatímní, ponechala však prozatím otevřenou otázku poválečných hranic obnovené ČSR. Toto uznání posílilo jak mezinárodní prestiž exilové vlády, tak i postavení *Londýna*, jak se říkalo centru československého zahraničního odboje, vůči odboji domácímu.

Ve **Velké Británii** se v létě 1940 znovu organizovaly československé vojenské jednotky. Vojáci pozemního vojska, evakuovaní z Francie, byli reorganizováni do **1. čs. smíšené brigády** pod velením generála Bedřicha Neumanna—Miroslava a připravovali se k obraně Británie proti očekávané německé invazi. Část levicových a komunistických vojáků však odmítla poslušnost velení a musela být internována. Velmi rychle se rozvinula organizace československých leteckých jednotek, kterým velel generál Karel Janoušek. V letecké **bitvě o Británii** se vyznamenali piloti **310. a 312. čs. stíhací perutě**, od září 1940 zasáhla do boje také **311. čs. bombardovací perut'**. Další českoslovenští letci bojovali i u britských a polských perutí. Během bitvy o Británii sestřelili českoslovenští stíhači 56 nepřátelských letadel, dalších 14 pravděpodobně a 6 poškodili. Jedním z vůbec nejúspěšnějších stíhačů bitvy o Británii byl četař Josef František (17 sestřelů). Jako součást československého vojska ve Velké Británii vznikl v říjnu 1940 na Středním východě **Čs. pěší prapor 11 — Východní** pod velením podplukovníka Karla Klapálka. V květnu 1941 byl poprvé nasazen v Západní poušti. Také zde splnili českoslovenští vojáci své úkoly se ctí.

„Včerejšek překonal všechny dřívější rekordy jednotek stíhacího letectva. Podporovány perutěmi svých českých a polských kamarádů a užívající pouze zlomku své plné síly při ztížených povětrnostních podmínkách, doslova rozdrtily tři samostatné vlny vražedných útoků na civilní obyvatelstvo své rodné země; při tom s určitostí zničily 125 bombardovacích a 53 stíhacích nepřátelských letounů, nepřehlídíme-li k letounům pravděpodobně sestřeleným a poškozeným, zatímco samy ztratily pouze 12 pilotů a 25 strojů. Tento výsledek je nad všechno očekávání a je pramenem naší střízlivé sebedůvěry v příští boj.“

(Winston Churchill ministru letectví Archibaldu Sinclairovi, 16. září 1940)

Príslušníci 1. čs. samostatné obrněné brigády při přepravě do Francie

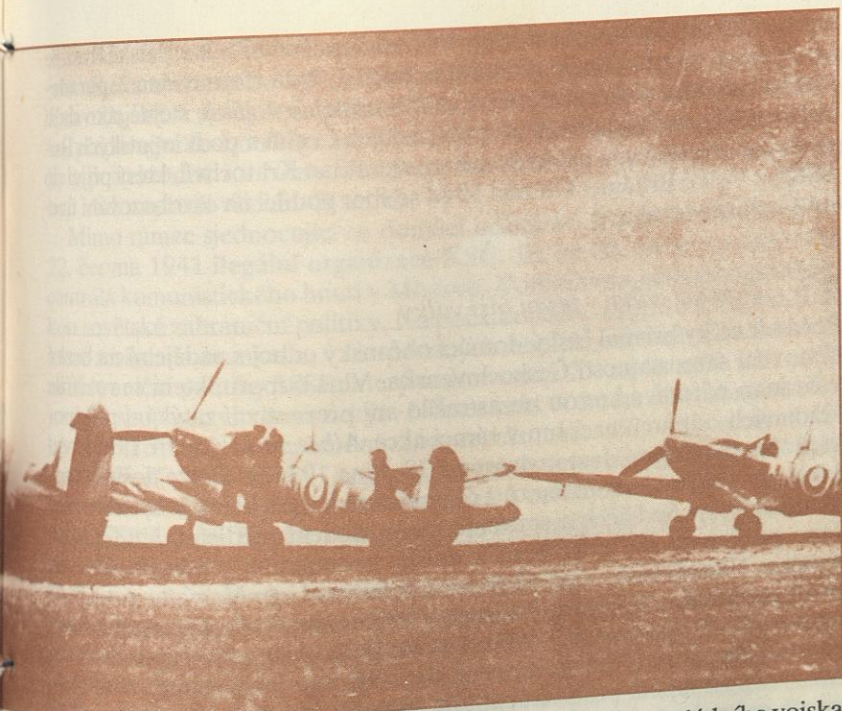
Již v roce 1941 zasáhl aktivně do bojů také Čs. pěší prapor 11 – Východní na Středním východě. Po účasti v bojích proti vojskům francouzské kolaborantské vlády ve Vichy v **Sýrii** byl prapor v říjnu 1941 přesunut po moři do obležené severoafrické pevnosti **Tobrúk**, při jejíž obraně si vysloužil chválu britských velitelů. Po vyproštění Tobrúku byl prapor reorganizován do **200. čs. lehkého protiletadlového pluku**, který byl ve druhé polovině roku 1942 nasazen k protivzdušné obraně Haify a Bejrútu a počátkem roku 1943 znovu v Tobrúku. Na žádost československé vlády byl pluk v létě 1943 přesunut do Velké Británie, kde se stal součástí nově formované čs. samostatné obrněné brigády. **Čs. samostatná obrněná brigáda** vznikla ve Velké Británii 1. září 1943, jejím velitelem byl generál Alois Liška. Pro nedostatečně zajištěné doplňování stavu odmítlo britské velení nasadit brigá-

*Letouny typu Spitfire
310. čs. stíhací perutě
na letišti ve Velké Británii*

du do invaze v Normandii a teprve na podzim 1944 jí svěřilo blokování německé posádky v severofrancouzském přístavu **Dunkerque**. Čs. brigáda obléhala přístav a odrážela německé pokusy o výpad až do 8. května 1945, kdy německá posádka kapitulovala. Z příslušníků československé jednotky ve Velké Británii se rekrutovali i dobrovolníci pro **parašutistické výsadky**, které byly připravovány pro plnění spojovacích, sabotážních a organizačních úkolů v protektorátě a částečně i na Slovensku. Tyto výsadky byly organizovány 2. oddělením londýnského ministerstva obrany v čele s plukovníkem Františkem Moravcem ve spolupráci s britským velitelstvím zvláštních operací (SOE).

Mimo rámec československé jednotky bojovali Češi a Slováci i v jednotkách **Svobodných Francouzů** (zejména cizinecké legii) na severoafričtém bojišti. Češi a Slováci se zapojili i do odbojových organizací v Evropě, především ve Francii, a do partyzánských jednotek v Jugoslávii a v SSSR, kde vytvořili celé jednotky. V Jugoslávii to byla zvláště **1. čs. partyzánská brigáda Jana Žižky z Trocnova**, v SSSR bojovali v odboji zejména volyňští Češi. Do partyzánských oddílů v SSSR se zapojili i slovenští vojáci, kteří dezertovali ze slovenské armády. **1. čs. partyzánskému oddílu** velel kapitán Ján Nálepka, posmrtně vyznamenaný titulem hrdina SSSR. V Itálii se

do boje proti fašismu zapojila i část vojáků protektorátního vládního vojska a slovenské technické divize, kteří sem byli přesunuti Němci pro nespolehlivost v polovině roku 1944. Značná část českých a slovenských vojáků přešla na stranu italských partyzánů a na 800 bývalých vládních vojáků posílilo na podzim téhož roku čs. samostatnou obrněnou brigádu na západní frontě.

Na východní frontě nastoupil po ukončení výcviku 1. čs. samostatný prapor počátkem roku 1943 cestu na frontu. Při německém protiútok u Charkova mu byla svěřena obrana fronty u Sokolova, kde došlo 8. března 1943 k prvnímu boji praporu s nepřítelem. Velitel obrany Sokolova nadporučík Otakar Jaroš byl posmrtně jmenován jako první cizinec hrdinou SSSR. V létě 1943 byl prapor rozšířen na 1. čs. samostatnou brigádu, která se zúčastnila v listopadu 1943 osvobození Kyjeva. Také zde se českoslovenští vojáci vyznamenali. Nejvyšším sovětským vyznamenáním byli oceněni Antonín Sochor, Richard Tesařík a Josef Buršík. Do mimořádně těžkých bojů se brigáda dostala na přelomu roku 1943 a 1944 u Rudy, Bílé Cerkve a Žaškova. Na jaře 1944 byla zahájena organizace 1. čs. armádního sboru v SSSR, která byla umožněna nábořem dobrovolníků z řad volyňských Čechů, masovou dezercí vojáků slovenské armády na stranu SSSR

a propuštěním československých občanů, zejména z Podkarpatské Rusi, ze sovětských táborů. Vedle původní 1. brigády byla zformována **2. paradasantní brigáda**, složená zejména ze slovenských vojáků, stejně jako další dvě brigády, složené převážně z volyňských Čechů a podkarpatských Rusínů. Velitelem sboru byl jmenován generál Jan Kratochvíl, který přijel do SSSR z Velké Británie. Od září 1944 se sbor podílel na osvobozování území Československa.

II/5 Domácí odboj v první fázi války

Počátek války přivítal český domácí občanský odboj s nadějami na brzké obnovení samostatnosti Československa. Vlna odporu, která se rozšířila v českém národě a kterou nezastrašilo ani preventivní zatýkání předpokládaných odpůrců nacismu v rámci akce *Albrecht I.* (1. září 1939), vyvrcholila **masovými demonstracemi 28. října 1939**. V Praze došlo k rozsáhlým srážkám demonstrantů s okupační mocí, při kterých byl zastřelen dělník Václav Sedláček a smrtelně raněn student medicíny Jan Opletal. Jeho pohřeb se stal příležitostí k dalším spontánním masovým demonstracím. Nacistická moc na ně reagovala terorem zaměřeným v prvé řadě **proti studentům**. 17. listopadu bylo v Praze popraveno bez soudu devět studentských funkcionářů, české vysoké školy byly uzavřeny a do koncentračního tábora bylo odvečeno na 1200 vysokoškolských studentů. Masová vystoupení proti okupantům vzbudila pozornost a represe okupantů pobouření v celém demokratickém světě.

Brutální teror ukázal ovšem přesvědčivě, že další otevřené střety s okupační mocí nejsou možné. **Občanský odboj** se proto soustředil na vytváření dalších ilegálních organizací a jejich propojování do odbojových sítí. Přes názorové rozdíly na poválečné uspořádání státu byl spojujícím prvkem občanského odboje společný cíl, obnova samostatného Československa. Vojenská odbojová organizace Obrana národa připravovala od začátku války masové ozbrojené vystoupení proti okupantům, národní povstání, ke kterému mělo podle plánů dojít v okamžiku, kdy se přiblíží porážka Německa. Teritoriálně organizovaná síť Obrany národa, podřízená ústřednímu velení v čele s generálem Josefem Bílým, počítala pro povstání s účastí asi 80 000 mužů. Síly také ostatní odbojové organizace. Na jaře 1940 se občanské odbojové organizace spojily a vytvořily **Ústřední vedení odboje domácího (ÚVOD)**, které tvořili zástupci Petičního výboru Věrní zůstaneme, Obrany národa a Politického ústředí. Občanský odboj přecházel postupně od organizační práce, vydávání a rozšiřování periodik a letáků k aktivním formám odboje. Vzrostl počet **sabotáží a stávek**, byly budovány sklady ukořistěných zbraní pro plánované povstání. Vynikajících výsledků dosáhli na „*tiché frontě*“ českoslovenští

zpravodajci, kteří dodávali informace politického, hospodářského i vojenského charakteru do Velké Británie i SSSR. Vynikla zejména vojenská zpravodajská skupina Josefa Balabána, Josefa Mašína a Václava Morávky, předávající do Londýna zprávy z rozsáhlé sítě československé rozvědky v protektorátě i v Německu. Svou statečností a vytrvalostí v ilegálním boji však zaplatili všichni tři smrtí.

Mimo rámec sjednocující se domácí odbojové fronty zůstávala až do 22. června 1941 **ilegální organizace KSČ**. Již od 30. let se mezinárodní centrála komunistického hnutí v Moskvě, *Kominternu*, stala převodní pákou sovětské zahraniční politiky. Na počátku války se proto v instrukcích, které zaslala komunistům v okupovaných zemích, odrážela zásadní změna zahraniční politiky SSSR, který smlouvami z 23. srpna a 28. září 1939 uzavřel spojenectví s nacistickým Německem. V hodnocení Komunistické internacionály se z původně „imperialistické války oboustranně nespravedlivé“ stala záhy „agrese západních imperialistů“. Protibritské a protifrancouzské výzvy Kominterny ještě zesílily po zahájení agresivní války SSSR proti Finsku v listopadu 1939, ostře odsouzené západními demokratiemi.

Také čeští a slovenští komunisté pracující v ilegalitě dostávali prostřednictvím **zahraničního vedení KSČ** v Moskvě pokyny Kominterny, které jim za hlavního nepřitele určovaly Francii a Velkou Británii. V koncepcích Kominterny se navíc nepočítalo s obnovou Československa, neboť Stalin uvažoval o jiném uspořádání střední Evropy, ve kterém se české země měly stát součástí širšího socialistického celku sovětského typu. Prvořadou úlohou ilegálních organizací KSČ nebyl z tohoto pohledu boj proti nacistickým okupantům, nýbrž příprava strany na vedoucí úlohu v budoucí socialistické revoluci, ke které mělo ve střední Evropě dojít po válce. V jiné alternativě počítala Kominternu dokonce s absurdní představou přerůstání nacionálně socialistické revoluce v Německu v revoluci socialistickou. Komunisté v ilegalitě se tak dostávali do situace, kdy směrnice přicházející z Moskvy se dostávaly do rozporu s každodenní praxí. Nacistický bezpečnostní aparát totiž ve svém boji proti ilegálním organizacím KSČ nikterak nepolevoval. Komunisty rozpoutané tažení proti politice **rod západním imperialistům**“, vedlo k **izolaci komunistického ilegálního hnutí** od občanského odboje, který Benešovu koncepci obnovy ČSR podporoval. Takováto politika KSČ byla ovšem v jasném rozporu se zájmy českého národa.

Do podobných rozporů se dostávala i **politika ilegální KSS**, která se organizačně oddělila od KSČ po vyhlášení nezávislosti „slovenského štátu“. Slovenští komunisté sice vedli boj proti klerofašistickému režimu, svými postoji vůči československé zahraniční akci a západním demokratickým se však dostávali na stejnou platformu jako oficiální politika „sloven-

ského štátu“. Pokud jde o cíle slovenského ilegálního komunistického hnutí, dospěly v programu sovětizace Slovenska až k představám o budoucím začlenění Slovenska do SSSR. Mělo se podobat *bolševizaci Slovenska pobaltskou cestou* a předpokládalo uplatnění scénáře, podle kterého byly v létě 1940 včleněny do SSSR pobaltské státy. Takový program ovšem nemohl najít větší podporu ve slovenské společnosti a vedl k izolaci slovenských komunistů od odbojových proudů snažících se o činnost na občanském a národním základě. Určitého odporu, který se na Slovensku projevil zejména odmítáním účasti slovenské armády na tažení v Polsku, se pokoušely využít nečetné **slovenské odbojové skupiny**. Ilegální organizace *Demec*, *Flóra* a další byly však příliš slabé na to, aby mohly rozvíjet aktivnější činnost proti režimu. Na Slovensku neexistoval v počátečním období ve společnosti pocit národního ohrožení, který by podpořil odbojové hnutí. Také opatření slovenských bezpečnostních orgánů proti odboji byla mírnější. Docházelo sice k zatýkání, případně internaci, nikdo však nebyl až do srpna 1944 za odbojovou činnost popraven.

II/6 Československo součástí protihitlerovské koalice

Napadení SSSR nacistickým Německem vytvořilo podmínky pro formování široké protihitlerovské koalice. Její základ byl položen sovětsko-britskou dohodou z července 1941. Boj Velké Británie a SSSR proti Německu a jeho spojencům byl podporován otevřeně USA, které vstoupily do světového konfliktu v prosinci 1941. **Základní principy spojenecké politiky** v době války i nové organizace světa byly stanoveny *Atlantickou chartou*, podepsanou britským premiérem Winstonem Churchillem a americkým prezidentem Franklinem Rooseveltem 14. srpna 1941. SSSR se k ní připojil v září téhož roku. Členem protihitlerovské koalice bylo od samého začátku také Československo. Uzavření *československo-sovětské úmluvy o spojení a válce proti Německu* z 18. července 1941, které znamenalo uznání československé exilové vlády Sovětským svazem, mělo velký význam pro zařazení obnovy ČSR mezi válečné cíle protihitlerovské koalice. Byla jí posílena i Benešova snaha o obnovu Československa v předmnichovských hranicích. Důsledkem změny sovětských postojů k otázce poválečného uspořádání střední Evropy byl i souhlas sovětské strany s vojenskou úmlouvou ze září 1941, která umožnila vytvoření **československé vojenské jednotky na území SSSR**. Na jejím formování měla velký podíl Československá vojenská mise v SSSR vedená plukovníkem Heliodorem Píkou, která neoficiálně zahájila svou činnost v dubnu 1941. Od počátku roku 1942 se začal v Buzuluku tvořit **1. čs. samostatný polní prapor** pod velením podplukovníka Ludvíka Svobody. Jeho jádro tvořili ti bývalí příslušníci polského legionu, kteří neodjeli ze SSSR, a dobrovolníci z řad čes-

koslovenské emigrace. Postupně začali být propouštěni i českoslovenští občané z táborů GULAGu.

„Nikdo dnes zatím nemůže předvídat a předpovídat, jak budou probíhat válečné události na východě. Bud' me opatrní a počítejme s řadou konečných úspěchů na této frontě! Rozhodující je, že máme konečně druhou východní frontu v plné její síle, že tato fronta už až do konce války bude Německo užírat také z druhé strany a že Sovětský svaz prokáže tak velikou službu společnému vítězství: jednak získá Anglii a Americe těch několik málo měsíců ke konečné přípravě na ofensivu příštího jara, jednak doplňuje sjednocení všech demokratických sil světových k boji za společný cíl. . .“

(Projev Edvarda Beneše v londýnském vysílání pro Československo, 24. června 1941)

V průběhu let 1941–42 bojovali proti nepříteli především českoslovenští letci ve Velké Británii. Během těchto dvou let sestřelili nebo poškodili stíhači na 200 nepřátelských letadel. V květnu 1942 byly tři čs. stíhací perutě (310., 312. a 313.) spojeny do **Čs. stíhacího křídla**, jehož velitelem se stal štábní kapitán Alois Vašátko, který však krátce poté padl v leteckém boji nad kanálem La Manche. První významnější operací stíhacího křídla, jehož velení převzal štábní kapitán Karel Mrázek, bylo krytí **výsadkové operace u Dieppe** 19. srpna 1942. Toho dne stíhací křídla sestřelili nebo poškodili 17 nepřátelských letadel, aniž ztratili jediný vlastní stroj. V listopadu 1943 bylo křídlo převedeno z rámce vzdušné obrany Británie k britskému taktickému letectvu, s nímž se zúčastnilo akcí spojených s přípravou **invaze**. Od 6. června 1944 krylo Čs. stíhací křídlo vylovení spojeneckých **invazí** v Normandii, v září téhož roku vzdušnou **výsadkovou operaci u Arnheimu**. Českoslovenští stíhači se zúčastnili i obrany Británie před útoky letajících střel V-1. Za dobu svého působení v rámci britského letectva sestřelili či poškodili zhruba 340 nepřátelských letadel. Aktivně bojovala s nepřítelem také 311. čs. bombardovací perut', která v období od září 1940 do listopadu 1942 podnikla celkem **148 náletů na pozemní cíle** vojenského a hospodářského charakteru v Německu a okupovaných zemích. Od jara 1942 se perut' v rámci britského pobřežního letectva zúčastnila boje proti ponorkám na námořních komunikacích. Během více než 2000 hlídkových letů zaútočili českoslovenští letci na 35 nepřátelských ponorek a 4 hladinové lodě. Sami nebo ve spolupráci se spojeneckými letci a námořníky potopili 5 německých a 1 italskou ponorku a německou protiblokádní lod' Alsterufer. Při odrážení útoků německých stíhaček sestřelili 21 letadel.

Vnitřek ženského bloku koncentračního tábora v Brzezince (Birkenau)
— dokumentární kresba

II/7 *Rozmach domácího odboje a nacistický teror let 1941–42*

1941 vyvrcholila aktivita českých odbojových organizací. Došlo k celé řadě stávek v továrnách i dolech, vzrostl počet sabotáží, vnášejících chaos do válečné výroby, bylo přerušováno telefonní a telegrafní vedení, poškozována vojenská technika a narušována železniční doprava. V několika případech provedly odbojové skupiny dokonce velké diverzní akce proti skladům pohonných hmot a jiným německým vojenským objektům. Po 22. červnu 1941 se změnila radikálně i politika SSSR. Kominternu nyní mobilizovala **komunistické ilegální hnutí** v Evropě do boje proti Německu a za osvobození okupovaných zemí. Potlačení hesla socialistické revoluce otevřelo i cestu ke spolupráci tohoto hnutí, měnícího se nyní v odboj, s občanskými odbojovými organizacemi. V létě 1941 vyústilo jednání II. ústředního vedení KSČ a Ústředního vedení odboje domácího ve vytvoření **Ústředního národně revolučního výboru Československa** jako nejvyššího orgánu domácího odboje. Mělo být prvním krokem k vytvoření široké domácí odbojové fronty, sdružující všechny síly ochotné přispět k obnově ČSR.

S úkolem pacifikovat rozbouřenou situaci v protektorátu byl koncem září 1941 vyslán do Prahy jako **zastupující říšský protektor** obergruppenführer SS a generál policie Reinhard Heydrich, šéf Hlavního úřadu říšské bezpečnosti (RSHA). Politikou *cukru a biče* se pokusil jednak získat českou dělnickou třídu zlepšením sociálních a pracovních podmínek k práci pro německé válečné úsilí, jednak bezohledně potlačit vůli k odporu. Bylo vyhlášeno **stanné právo**, během jehož trvání bylo do ledna 1942 popraveno na 500 lidí. Zahynuli velitelé Obrany národa, generálové Josef Bílý, Hugo Vojta a Bedřich Homola, funkcionáři Sokola, redaktori Rudého práva, členové různých odbojových skupin. **Masové zatýkání** vážně narušilo ilegální odbojové sítě, v říjnu 1941 byl rozbit i Ústřední národně revoluční výbor Československa, zatčen byl předseda protektorátní vlády Eliáš. Na pomoc decimovanému domácímu odbojovému hnutí začaly být od poloviny roku 1941 vysílány do protektorátu **parašutistické výsadky** z Velké Británie. Měly za úkol zejména obnovení přerušovaného rádiového spojení mezi domácím a zahraničním odbojem, obnovu přetřhaných odbojových a zpravodajských sítí, v některých případech i sabotáží. Zvláštním úkolem byla pověřena skupina *Anthropoid*, jejíž členové Čech Jan Kubiš a Slovák Jozef Gabčík provedli 27. května 1942 v Praze **atentát na Heydricha**. Tento čin sice posílil prestiž Československa ve světě, smrt zastupujícího říšského protektora 4. června byla však úvodem k německým represáliím. Znovu bylo vyhlášeno stanné právo, kterému tentokrát padlo za obětí 1600 lidí. Dalšíh 3000 osob nacisté povraždili v koncentračních táborech.

Brutální teror *heydrichiády*, jehož organizátorem byl protektorátní

státní tajemník K.H. Frank, vyvrcholil vyhlazením obcí **Lidice** u Kladna 10. června a **Ležáky** u Chrudimi 24. června 1942. Nacistická pomstychtivost si vyžádala životy 339 lidických a 54 ležáckých mužů, žen a dětí. Zrada přivedla nacistický bezpečnostní aparát na stopu úkrytu atentátníků a dalších parašutistů v pražském kostele sv. Cyrila a Metoděje. Hrdinný boj sedmi obklíčených parašutistů skončil 18. června 1942 jejich smrtí. Represe vnesly mezi obyvatelstvo atmosféru strachu. Přestože na místo popravených či uvězněných odbojářů přicházeli noví vlastníci, nepodařilo se již obnovit ilegální odbojové hnutí v předchozím rozsahu. Rozbité odbojové skupiny jen s obtížemi obnovovaly svou činnost, přetřhané sítě se již většinou nepodařilo znovu navázat. Centrální odbojové orgány svou činnost neobnovily. Navíc gestapo proniklo do celé řady odbojových organizací a nasadilo do nich své konfidenty. Také rádiové spojení se zahraničním odbojem bylo nepravděpodobné a na čas zcela přerušené. Český domácí odboj zaplatil za zavraždění Heydricha velmi vysokou cenu.

„Kamenolom byla pravá jáma vražovská — Mördergrube. Sem posílali se lidé za trest a na smrt. Vězňové tlačili do svahu asi 500 m dlouhého se stoupáním 40 až 45 stupňů vozíky ve váze 15 až 18 metrických centů. Vězňové, kteří tuto cestu kovali až 50krát denně, byli kolem dokola obklopeni SS strážemi. Stávalo se, že SS strhávali vězňům, kteří tlačili vozíky, čepice, házeli je mimo řetěz stráží a porouchali vězňům, abysy pro ně šli. Zdráhal-li se někdo, byl udeřen pažbou do hlavy. Kdo poslechl, byl zastřelen, protože překročil řetěz stráží.“

(Lev Sychrava, *Záznamy z Buchenwaldu*, 1945)

V roce 1941 se začala také zvolna měnit **situace na Slovensku**. Slovenská republika se účastnila války proti SSSR a na východní frontu poslala více než 50 000 vojáků. Válka, od které si slovenská vláda slibovala zlepšení pozic Slovenska v Německem ovládané *nové Evropě*, nebyla příznivě přijata většinou slovenské společnosti, kde se rozšířily protiválečné nálady. Po prvních německých porážkách se zvýšily také požadavky Německa na slovenskou podporu válečného úsilí, což vedlo k zásobovacím těžkostem dolehajícím na obyvatelstvo. **Vzrůstající nespokojenosti** se pokoušeli využít odpůrci režimu, slovenské odbojové organizace zůstávaly však nadále slabé. Změna postojů slovenských komunistů vedla k navázání prvních kontaktů mezi reprezentanty jednotlivých proudů hnutí odporu ve snaze vytvořit jeho vrcholný orgán. Přes silící známky krize klerofašistického režimu nebyla však situace na Slovensku dosud příhodná pro větší aktivitu odbojového hnutí. Hlasy, požadující obnovu Československa, dosud nenacházely podporu a i pokusy ilegální KSS o vytváření ozbrojených bojových *jánošíkovských družin* byly na přelomu roku 1941 a 1942 předčasné.

II/8 *Nové koncepce vnitřní a zahraniční politiky Československa*

Již v průběhu první poloviny války vyvstala v československém zahraničím i domácím odboji otázka, jaké bude **státoprávní uspořádání** obnoveného Československa. Tato otázka vystoupila do popředí počátkem roku 1943, kdy došlo k **obratu ve válce** a spojenecké armády začaly vítězit. Problém charakteru budoucího státu byl diskutován v domácím občanském i komunistickém odboji, byl předmětem úvah exilové zahraniční politické reprezentace v Londýně i komunistického vedení v Moskvě. Poměrně brzy se jednotlivé odbojové proudy shodly v názoru, že nová republika musí být oproti předmnichovské podstatně reformována. V konkrétním formování programu a cílů hnutí odporu postupně uplatnila rozhodující vliv zahraniční centra, **exilová vláda v Londýně** v čele s prezidentem Benešem a **komunistické vedení v Moskvě** vedené Klementem Gottwaldem. V některých otázkách se jejich stanoviska sblížovala, v některých zůstala až do konce války diametrálně odlišná.

Základem nové **zahraničněpolitické orientace** Československa se stala *smlouva o přátelství, vzájemné pomoci a poválečné spolupráci mezi Československem a SSSR* podepsaná 12. prosince 1943 v Moskvě během návštěvy prezidenta Beneše. Smlouva byla uzavřena z iniciativy československé vlády a osobně Benešovy a ČSR byla prvním menším státem, který takovou smlouvu se SSSR uzavřel. Svůj vliv při změně zahraničněpolitické orientace mělo nesporně Benešovo mnichovské zklamání z politiky západních demokracií. Prezident však ve smlouvě viděl nejen účinnou hráz proti **německé rozpínavosti**, nýbrž i určitou záruku proti **vměšování SSSR** do vnitřních záležitostí ČSR v období poválečném. Zastával názor, formovaný ostatně již od 30. let, že poválečný vývoj SSSR bude probíhat směrem k demokratizaci, ke spolupráci se západními velmocemi a věřil, že Stalin bude respektovat zájmy malých národů, jestliže budou jeho spojenci. Uzavření smlouvy se SSSR bylo zároveň prvním krokem k realizaci koncepce, značně rozšířené mezi exilovými politiky, koncepce poválečného postavení Československa jako *mostu mezi východem a západem*. Smlouvu s ČSR ní Stalin uvítal, neboť mu otvírala cestu do střední Evropy v době, kdy do tohoto prostoru ještě nepronikla Rudá armáda. Během moskevských jednání se sovětským diktátorem nabídl prezident Beneš také **odstoupení Podkarpatské Rusi SSSR** v případě, že její obyvatelstvo vyjádří takovéto přání. Stalin naopak podpořil Benešovu koncepci obnovy Československa v předmnichovských hranicích. Zásadní neslučitelnost obou postojů (jakoli maximálně vstřícných) Benešovi ani Stalinovi nijak nevadila, spíše jim vyhovovala.

Problém obnovy ČSR v předmnichovských hranicích byl úzce spjat s problémem sudetských Němců. Při jeho řešení nakonec převládla kon-

cepcí **vyhnání německého obyvatelstva z ČSR**, kterou již od počátku pro-
sazovalo zejména české domácí odbojové hnutí. Prezident Beneš byl zprvu
nakloněn spíše myšlence odsunu části sudetoněmeckého obyvatelstva,
kombinované s odstoupením části území, postupně však převládla myš-
lenka kompletního transferu Němců bez jakéhokoliv území. Zůstat měli
pouze antifašisté. Na tuto změnu prezidentova názoru měla svůj vliv i roz-
tržka se sudetoněmeckou antifašistickou emigrací v čele s Wenzelem Jak-
schem. Zahraniční vedení KSČ mělo zprvu výhrady k takto široce pojatému
transferu německého obyvatelstva, během své návštěvy v Moskvě však dr.
Beneš získal pro tuto koncepci řešení sudetoněmeckého problému napro-
stý souhlas J. V. Stalina. Již předtím souhlasila s odsunem v principu i ame-
rická vláda, zatímco britská vláda se určitých výhrad k této koncepci
až do konce války nikdy nezřekla.

Druhým problémem státoprávního uspořádání budoucí republiky byla
otázka **postavení Slovenska**. Hlavní roli zde hrálo Benešovo odmítavé sta-
novisko vůči slovenským požadavkům autonomního postavení. Vinil slo-
venské politické představitele z hlavního podílu na rozbití Československa
a ve svém zaujetí proti nim vyslovil dokonce názor, že slovenský problém,
nikoliv sudetoněmecký, byl hlavní příčinou rozpadu společného státu.
Spory o budoucí postavení Slovenska vedly již v počátcích československé
zahraniční akce k Benešově roztržce se slovenskou politickou reprezentací
v emigraci v čele z dr. Milanem Hodžou, který se pro neshody s preziden-
tem další činnosti exilu nezúčastnil. Slovenská otázka zůstávala až do kon-
ce války největším **nevyřešeným problémem** poválečného uspořádání re-
publiky.

Pokud jde o **vnitropolitické uspořádání** budoucího státu, došlo k zásad-
ní shodě v tom smyslu, že z politické činnosti v obnovené ČSR budou vy-
loučeny ty politické strany, jejichž vedení se zkompromitovalo kolaborací
s nacisty. Takovéto opatření mělo ovšem v zásadě nedemokratický charak-
ter, stejně jako vytvoření **Národní fronty**, bloku československých stran
zúčastněných na hnutí odporu. Toto utvoření politického bloku, jakkoliv
pochopitelné v kontextu situace, vedlo ve svých důsledcích k uvedení ne-
demokratických principů do politické praxe poválečné republiky a bylo
prakticky předstupněm totalitní vlády. Otázkou, ve které se názory lon-
dýnského a moskevského centra rozcházejí, bylo postavení národních vý-
borů v systému obnovené republiky. Všechny tyto otázky byly předmětem
rozhovorů mezi zástupci londýnské vlády v čele E. Benešem a představiteli
zahraničního vedení KSČ v Moskvě v prosinci 1943. Přestože v řadě z nich
nedošlo ke shodě, poskytly rozhovory možnost navázání úzké spolupráce
mezi jednotlivými proudy odboje.

II/9 Domácí odboj v závěrečném období války

Po rozbití ilegálních sítí v období heydrichiády se již občanskému odboji nepodařilo obnovit svou činnost v rozsahu let 1940–41. Počátkem roku 1943 bylo navíc definitivně rozbito Ústřední vedení odboje domácího a přes snahu řady občanských odbojových organizací se nepodařilo vytvořit nový centrální orgán, na který by byla napojena většina organizací hnutí odporu. **Přípravný revoluční národní výbor** nedokázal v letech 1943–44 plně rozvinout svou činnost a ani odbojové organizaci **Rada tří**, k jejímž iniciátorům patřil prof. Josef Grňa a generál Vojtěch Luža, se nepodařilo sjednotit občanské odbojové skupiny, přestože její vliv na přelomu let 1944–45 stoupl. Velkým problémem zůstávalo **rádiové spojení** domácího občanského odboje s československou vládou v Londýně, přestože do protektorátu byla za tímto účelem vysazena celá řada parašutistických výsadek. Také komunistické odbojové hnutí bylo postiženo rozbitím spojení mezi ilegálním ústředním vedením a jednotlivými organizacemi. Po rozbití **III. ilegálního ústředí** působily organizace KSČ v krajích, okresech, místech a na závodech v podstatě samostatně a řídily se pouze pokyny zahraničního vedení předávanými prostřednictvím československého vysílání moskevského rozhlasu.

Příčinou oslabení odbojového hnutí byly především zásahy nacistického hebežpečnostního aparátu, jehož nejvýznamnější složkou bylo **gestapo** (*Geheime Staatspolizei, tajná státní policie*). Němci měli k dispozici zkušený a kvalifikovaný personál, vybavený moderními technickými prostředky. Rádiová zaměřovací služba pátrala po vysílačkách a často jejich odhalení využívala ke zpravodajským protihrámkám s Londýnem i Moskvou, při kterých se snažila oklamat protivníka a získat informace. Od konce roku 1943 byly na základě těchto informací budovány z konfidentů celé **volavčí sítě**, jejichž prostřednictvím se gestapo pokoušelo kontrolovat některé ilegální organizace i narušovat partyzánské hnutí. Životnost ilegálních organizací klesala a nepřesahovala jeden rok aktivní práce v odboji. Značné úspěchy německých bezpečnostních orgánů byly umožněny nasazením velkého množství **konfidentů**, donašečů a udavačů, jejichž sítě si v protektorátu vybudovaly nejrůznější okupační složky. Celkový počet konfidentů různého zařazení se odhaduje na 80 000. Přes úsilí německých bezpečnostních složek se na území protektorátu začalo rozvíjet **partyzánské hnutí**. Nemohlo ovšem nabýt takových rozměrů a dosáhnout takové aktivity, jaké požadovala ve svých instrukcích Kominternu již na přelomu let 1942–43. Geografické a demografické podmínky českých zemí neumožňovaly činnost rozsáhlejších partyzánských svazků. Přesto se do poloviny roku 1944 podařilo zaktivizovat celou řadu partyzánských skupin a oddílů.

V roce 1943 se začala měnit situace na Slovensku ve prospěch hnutí od-

poru. Vládnoucí klerofašistický režim se dostával do stále hlubší krize a vnitřní izolace. Stále větší závislost na Německu se projevila i v ochotném **předání slovenských židů** do nacistických vyhlazovacích táborů. Vyčerpání z války na straně Německa spolu s koncem dočasného hospodářského blahobytu vedlo k vyostření sociálních konfliktů. Nejotevřeněji se krize režimu projevila ve slovenské armádě, která měla být jednou z hlavních opor ľudáckého režimu. Hromadné přecházení vojáků do sovětského zajetí či k partyzánům svědčilo o počínajícím **rozkladu slovenské armády** na východní frontě. K aktivizaci organizací občanského odboje došlo nejprve u těch skupin, které byly napojeny na zahraniční vládu v Londýně a prosazovaly program obnovy Československa. Byla to zejména skupina **Flóra** a skupina okolo dr. **Vavro Šrobára**, ke kterým se připojila i řada slovenských důstojníků. Na jaře 1944 se vytvořilo **Vojenské ústředí** v čele s podplukovníkem Jánem Golianem, které soustřeďovalo odbojáře z řad vojáků slovenské armády. Národní proud ve slovenském odboji představovala skupina soustředěná okolo agrárních politiků **Jozefa Lettricha** a **Jána Ursínyho**. Tato skupina navázala spojení s V. ilegálním ústředím KSS v čele s Karolem Šmidkem, dr. **Gustávem Husákem** a **Ladislavem Novomeským** a vytvořila spolu s ním **Slovenskou národní radu**, do které však nebyli přizváni zástupci občanských a vojenských skupin udržujících spojení s československou vládou v Londýně. Členové Slovenské národní rady přijali koncem roku 1943 **Vánoční dohodu**, ve které se vyslovili pro zahájení příprav celonárodního povstání a obnovení společného státu Čechů a Slováků *na základě principu rovného s rovným.*

V první polovině roku 1944 zahájila Slovenská národní rada **přípravu povstání**, které mělo mít v její koncepci charakter lidového povstání skutečného ve spolupráci s armádou. Moci na osvobozeném území se měla ujmout Slovenská národní rada opírající se o síť **národních výborů**, reprezentujících lidovou moc. Tato koncepce byla v naprostém rozporu s plány povstání připravenými Vojenským ústředím v dohodě s československou vládou v Londýně. Podle těch mělo mít charakter vojenského převratu s následnou mobilizací jménem československé vlády, která se měla také ujmout moci. Předpokladem úspěchu povstání bylo sladění jeho plánů s postupem Rudé armády. V létě 1944 se na Slovensku zaktivizovalo partyzánské hnutí, při jehož formování hrály důležitou roli **výsadky ze SSSR**, jejichž členy byli sovětsí i českoslovenští vojáci. Vystupňování bojové činnosti partyzánů vedlo k ohrožení týlových komunikací německé armády. Slovenská vláda se pokusila nejprve zvládnout situaci vlastními prostředky, ani vyhlášení stanného práva v polovině srpna však k uklidnění situace nepřispělo. Souhlasila proto s **vysláním německých jednotek na Slovensko** k obnovení pořádku. Německá armáda začala 29. srpna 1944 obsazovat slovenské území.

Pěšáci a dělostřelci 1. čs. armádního sboru na Dukle

V dané situaci nezbylo Vojenskému ústředí než vydat rozkaz slovenským jednotkám, aby se postavily Němcům na odpor, přestože povstání nebylo ještě dostatečně připraveno a nebyla sjednána součinnost s Rudou armádou. Předčasné vypuknutí povstání vedlo k rychlému ozbrojení dvou východoslovenských divizí, které měly podle původního plánu zajistit karpatské přechody pro Rudou armádu. Také většina velkých západoslovenských posádek se k povstání nepřipojila. Hned v prvních dnech se tak výrazně zmenšilo povstalecké území. Hlavním střediskem povstání se stala **Banská Bystrica**, sídlo Slovenské národní rady, která vyhlásila 1. září 1944 obnovení společného státu Čechů a Slováků a převzala politickou moc na osvobozeném území. Velení nad **1. československou armádou** na Slovensku převzal generál Rudolf Viest, který přiletěl z Londýna. Po mobilizaci měla zhruba 60 000 vojáků, které podporovalo asi 18 000 partyzánů. Na pomoc Slovenskému národnímu povstání byla vyslána ze SSSR nově zformovaná **2. paradesantní brigáda** pod velením plukovníka Vladimíra Příkryla a **1. čs. stíhací pluk** pod velením štábního kapitána Františka Fajtla, složený z pilotů, kteří přišli do SSSR z Velké Británie. Na materiální pomoci povstání se zprvu podílela i americká letadla, jejich lety však ustaly poté, co sovětské velení zahrnulo Slovensko do svého operačního pásma.

Rudá armáda zahájila 8. září 1944 **karpatsko-dukelskou operaci**, jejímž cílem bylo proniknout rychle na Slovensko Dukelským průsmykem a poskytnout pomoc povstání. Narychlo připravená a improvizovaná operace však svého cíle nedosáhla a vedla ke krvavým bojům v horském terénu Karpat, poskytujícím výhodu bránícím se německým vojskům. Do bojů byl zasazen i **1. čs. armádní sbor**, který po těžkých bojích a obrovských ztrátách vstoupil 6. října 1944 na slovenské území. Nezdařená operace, která si vyžádala životy 21 000 sovětských a 1900 československých vojáků, vedla i k **roztržce** mezi sovětským velením a československým velitelským sborem. Sovětské velení o své vůli sesadilo z funkce velitele čs. sboru generála Jana Kratochvíla a nahradilo jej Ludvíkem Svobodou. Bez pomoci zvenčí nemohlo povstání německému útoku nadlouho odolat. Po dvouměsíčních bojích byla 1. čs. armáda poražena a její zbytky ustoupily do hor, 27. října 1944 obsadili Němci Banskou Bystricu. Přímé boje si za povstání vyžádaly životy asi 5000 československých vojáků a partyzánů. V brutálních **repreziích**, které po povstání následovaly, bylo vypáleno na 60 slovenských vesnic a osad, na 15 000 lidí bylo odvečeno do koncentračních táborů, kde mnozí zahynuli. Do zajetí padli i velitelé 1. čs. armády, generálové Viest a Golian, kteří později zahynuli za dodnes nejasných okolností. Při trestních výpravách, na kterých se společně s německými jednotkami podílely i **Pohotovostní oddíly Hlinkovy gardy**, bylo povražděno nejméně 4 000 lidí včetně žen a dětí. Po potlačení povstání pokračoval ve slovenských horách boj partyzánských skupin a oddílů proti Němcům a ozbrojeným jed-

notkám Hlinkovy gardy. Přes nepříznivé podmínky tuhé zimy operovalo na Slovensku počátkem roku 1945 více než 40 partyzánských jednotek s téměř 14 000 bojovníky. **Partyzánskou válku na Slovensku** řídil sovětský štáb v čele s plukovníkem A.N. Asmolevem.

Partyzánské hnutí se od léta 1944 rozvinulo i v **českých zemích**. Posílili jej zejména odbojáři prchající před zatčením, uprchlí váleční zajatci i mladí lidé vyhýbající se práci v Německu v rámci totálního nasazení. Za pomoci organizátorských výsadek ze SSSR bylo zejména v moravských horách zformováno na 90 partyzánských jednotek, které měly na jaře 1945 téměř 8000 bojovníků. Jejich bojové akce koordinovaly partyzánské štáby u sovětských vojsk bojujících v Československu. Partyzánské hnutí hrálo důležitou roli v plánech ilegální KSČ, které počítaly s **celonárodním ozbrojeným povstáním**. Ozbrojené povstání připravovaly také ilegální vojenské odbojové organizace. V jejich plánech hrály důležitou roli dodávky zbraní ze Západu a výsadky československých jednotek. V přípravách povstání nejdale pokročila **Rada tří**, zakládající vlastní partyzánské oddíly a soustřeďující vojenské organizace budované ze zbývajících sítí Obrany národa. Podle představ vojenského odboje se povstání měly zúčastnit i ozbrojené protektorátní složky, vládní vojsko, policie a četnictvo. Plány povstání byly vypracovány v součinnosti s londýnským ministerstvem národní obrany, jejich nevýhodou bylo, že stejně jako SSSR, nehodlali ani západní spojenci v závěrečné fázi války žádné národní povstání podporovat.

II/10 Osvobození Československa

Osvobození Československa nebylo jen záležitostí vojenských operací spojenců, nýbrž i předmětem politického zájmu velmocí. Skutečnost, že v představách J.V. Stalina plnila Rudá armáda v Československu nejen funkci **osvobozovací**, nýbrž i roli **politickou**, byla jasně patrná již z jednání sovětských vojenských orgánů na území Podkarpatské Rusi. Stalin si vyložil Benešovu ochotu uspořádat poměry na Podkarpatské Rusi na základě vůle obyvatelstva jako souhlas s anexí tohoto území Sovětským svazem. Sovětské vojenské orgány neumožnily na tomto území činnost ani **vládnímu delegátu** československé vlády ministru F. Němcovi ani **vojenskému veliteli** generálu A. Hasalovi, nýbrž přikročili bez souhlasu československé vlády k zmanipulovaným volbám do místních **sovětů**, prováděným za asistence NKVD, a k brzkému **proklamování vůle** obyvatel Podkarpatské Rusi k připojení k Sovětskému svazu. Rodinám těch, kdo chtěli vstoupit do československé vojenské jednotky, byly odnímány přídělky potravin, nepohodlné sověty byly rozpouštěny a nahrazovány jinými. Množství lidí bylo zatčeno a odvečeno do sovětských koncentračních táborů. Československá vláda se se situací na Podkarpatské Rusi i s jejím odtržením smířila. Vy-

Osvobozování Československa v letech 1944-45

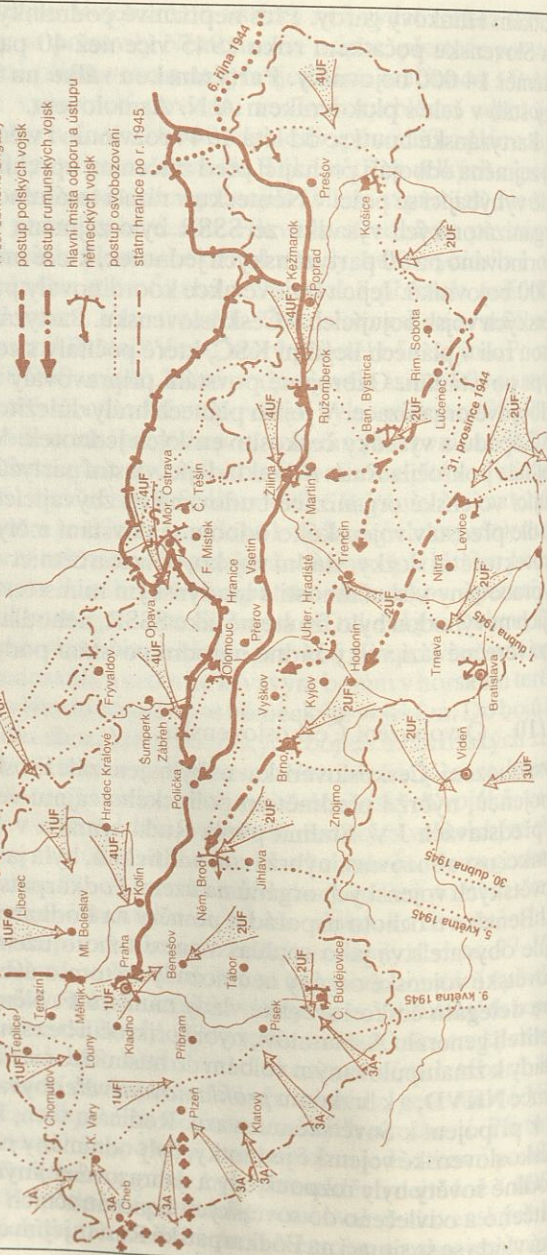
Vysvětlivky

- 1UF 1. ukrajinský front (maršál Koněv)
- 2UF 2. ukrajinský front (maršál Malinovskij)
- 4UF 4. ukrajinský front (generál Jeremenko)
- 1A 1. americká armáda (generál Hodges)
- 3A 3. americká armáda (generál Patton)

hlavní směry útoků

- sovětských a amerických vojsk
- postup 1. čs. armádního sboru
- postup 1. čs. tankové brigády
- postup smíšeného předzvědného oddílu 1. čs. obrněné brigády

- postup polských vojsk
- postup rumunských vojsk
- hlavní místa odporu a ústupu německých vojsk
- postup osvobozování státní hranice po r. 1945

žádala si pouze formální odložení jejího připojení k sovětské Ukrajině na dobu poválečnou, neboť se obávala precedentu porušení hranic předmnichovského Československa. Postoje československých politických představitelů v záležitosti Podkarpatské Rusi ukázaly, jak se prohloubila **závislost Československa na SSSR**, což bylo špatným znamením pro budoucnost.

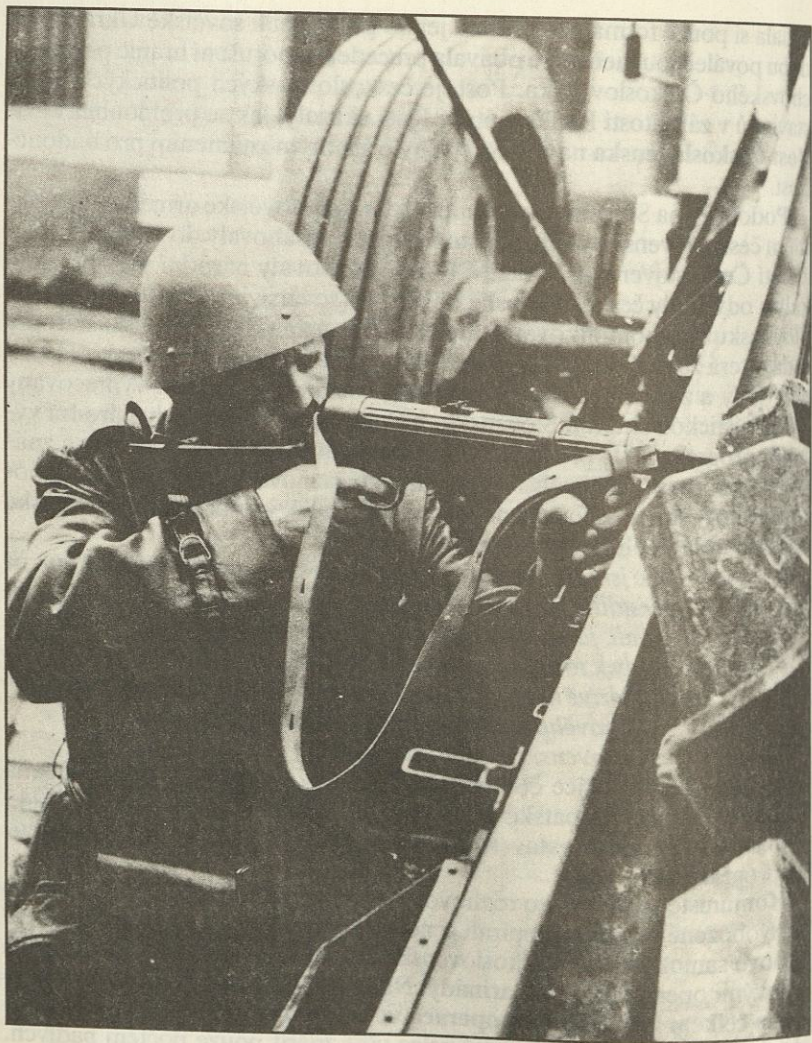
Podobně i na Slovensku vystupovaly orgány sovětské armády proti zájmům československé vlády a v řadě případů zasahovaly do vnitřních záležitostí Československa. Sesazovaly a ustanovovaly národní výbory, zatýkaly a odvlékaly československé občany do sovětských táborů. Situace na Slovensku byla komplikována tím, že se zde ujala vlády Slovenská národní rada, která zbavila jakýchkoliv pravomocí vládního delegáta československé vlády a začala prosazovat **program sociálních reforem** vypracovaný Komunistickou stranou Slovenska. Výkonnou moc přebíraly **národní výbory**, program SNR předpokládal provedení pozemkové reformy a znárodnění podniků klíčového významu. Zdůrazňoval, že obnovené Československo je státem dvou rovnoprávných národů, v praxi se však Slovenská národní rada neohlížela na londýnskou vládu.

„To jsme se již sami chystali na odjezd do Bratislavy, kam již přesídlila Slovenská národní rada. V této situaci jsme zpozarovali, jak komunisté využívají přízně a ochrany sovětské armády k tomu, aby přišli do nových osvobozených měst a oblastí dříve než druzí politikové. Aby měli předstih v organizování nového politického života oproti druhým.“

(P. Drtina, *Československo, můj osud*, 1982)

V situaci, kdy pozice československé vlády v Londýně byla oslabena událostmi na Podkarpatské Rusi i na Slovensku, došlo v březnu 1945 v Moskvě k jednání o **sestavení nové vlády** s účastí komunistů a přijetí jejího programu.

Komunisté se při těchto rozhovorech, stejně jako později při jednáních v osvobozené republice, opírali o neustále zdůrazňovanou roli SSSR při obnově samostatného Československa, jehož větší část byla osvobozena bojovými operacemi Rudé armády. Na území ČSR uskutečnila Rudá armáda celkem **šest útočných operací**, ve kterých padlo na 144 000 sovětských vojáků. Velikost vítězství nelze však měřit pouze počtem padlých. Stejně jako vítězství nad Německem bylo umožněno kolektivním úsilím všech států protihitlerovské koalice, tak i osvobození Československa bylo výsledkem tohoto společného boje. V poslední fázi války se stala navíc otázkou **osvobození hlavního města Prahy** předmětem politické licitace zejména sovětského velení. Stalin si velmi dobře uvědomoval možný dopad osvobození Prahy Rudou armádou pro poválečný vnitropolitický vývoj ČSR, a proto již v době bojů o Berlín vybízel své velitele k přípravě

Pražský barikádník v květnovém povstání 1945

pražské operace. Proto také sovětské velení odmítlo 5. května 1945 návrh amerického generála D.D. Eisenhowera, že americká vojska, která v posledních dubnových dnech pronikla na území Československa, postoupí až k západnímu břehu řek Labe a Vltavy. Sovětské velení přitom nepravdivě tvrdilo, že operace Rudé armády k osvobození Prahy již začala.

Přes nezáměr spojenců o podporu jakéhokoliv většího povstání v poslední fázi války vypuklo 1. května 1945 v českých zemích spontánní **povstání proti okupantům**. Začalo v Přerově a šířilo se rychle do dalších měst a obcí. Dne 5. května zachvátilo také Prahu. Pražští povstalci, nedostatečně vyzbrojení zejména těžkými zbraněmi, odolávali náporu německých jednotek, které se pokoušely Prahu dobýt zpět, a marně volali o pomoc americkou armádu, která 6. května vstoupila do Plzně. Americké velení nemělo jasné instrukce o politickém významu osvobození Prahy a generál Eisenhower nechtěl postupovat dále do Čech proti vůli sovětského velení. K záchraně Prahy před útočícími jednotkami SS přispěl nečekaný spojencem v podobě **vlasovců**, ruských vojáků v německých uniformách, kteří vystoupili proti Němcům ve snaze domoci se přijetí do amerického zajetí. Jejich pomoc v kritických dnech povstání byla o to důležitější, že měli k dispozici těžké zbraně, tanky a dělostřelectvo. Po neúspěšném jednání s Českou národní radou se však začali z Prahy 8. května stahovat. Tehdy uzavřela Česká národní rada, v jejíž čele stál profesor Albert Pražák, a vojenské velení povstalecké Prahy v čele s generálem Karlem Kutlvašem *dohodu o odchodu německé armády z Prahy*, která byla v souladu s bezpodmínečnou kapitulací německých ozbrojených sil, podepsanou den předtím v Reměši. Německé armádní jednotky město skutečně opustily a zamířily do amerického zajetí. Zůstala jen část příslušníků SS a gestapa, kteří bojovali dál. Jejich odpor však rychle skončil, když do Prahy dorazily ráno 9. května 1945 tankové jednotky Rudé armády a vyčistily ji od zbytků nepřátel.

„Lide český! Česká národní rada jako představitelka revolučního hnutí českého lidu a jako zmocněnec vlády Čs. republiky v Košicích, ujímá se dnešním dnem moci vládní a výkonné na území Čech, Moravy a Slezska.

Pod úder hrdinných spojeneckých armád a pod úder aktivního odporu českého lidu zanikl tak řečený protektorát Čechy a Morava, který nám byl Němci vnucen, a tím zanikla veškerá správní moc, vykonávaná protektorátní vládou a německými úřady . . .

Česká národní rada se obrací v této historické chvíli k českému obyvatelstvu s výzvou, aby bylo v bojové pohotovosti a čekalo na další pokyny a opatření České národní rady.“

(Z svolání České národní rady 5. května)

III. VE STÍNU VÁLKY A OKUPACE

III/1 Život v „šedé zóně“

Okupace a válka vykolejily dosavadní život miliónů českých lidí. Včerejší plnoprávní občané demokratické Československé republiky se náhle ocitli v druhořadém postavení ve vlastní zemi. Museli si zvyknout na **realitu nacistického režimu**, byť částečně změkčovanou protektorátní autonomií, na hrozbu gestapa a perzekuce, na přetvářku, jinotaje i *šeptanou propagandu*, na udavačství a kolaboraci. Museli se smířit s výsadním postavením němčiny v úřadech, na školách a ve veřejném životě, s německo-českými nápisy na každém kroku. Postupně se museli vyrovnávat i s nárazy krutých skutečností, prožívali dny plné strachu a úzkosti. Stále více protektorátních občanů mizelo v německých věznicích a koncentračních táborech, kde mnozí z nich podezřele brzy umírali a jejich rodinám přicházela úmrtní oznámení. Celé ročníky české mládeže byly od roku 1942 **nasazovány na práci do Německa** — v tvrdých podmínkách, násobených stálým ohrožením života za soustavných spojeneckých náletů na německá průmyslová centra. Nacistická zvůle pak vyvrcholila obdobím stanného práva na podzim 1941 a po atentátu na Heydricha v květnu—červenci 1942, kdy se česká veřejnost denně dozvíдалa jména popravených a nakonec byla šokována zprávou o vyhlazení Lidic a vzápětí Ležáků — o barbarském činu, nemajícím dosud ve střední Evropě obdoby.

Vedle útlaku, perzekuce a represálií ze strany okupantů zasahovala do každodenního života sama válka. Záhy po jejím vypuknutí, v říjnu 1939, byl zaveden **přídělový systém** na potraviny a další spotřební zboží; v dalších válečných letech byly příděly postupně omezovány, v důsledku čehož se výrazně snižovala životní úroveň velké části obyvatelstva, zejména ve městech, a začal kvést černý obchod (*šmelina*). Nedostatek pohonných hmot se projevil omezováním automobilové dopravy, zvláště osobní. V důsledku protiletectvého zatemnění se i česká města a vesnice nořily každý večer do úplné tmy, což přirozeně působilo, hlavně zpočátku, na psychiku obyvatelstva a vzhledem k situaci národa vyvolávalo i jisté symbolické asociace. České země ležely až do konce války v hlubokém zázemí front, jejich města, především pak průmyslová centra, byla však potenciálním cílem britských a posléze i amerických **náletů** (k největším z nich došlo až v samém závěru války). Součástí každodenní životní reality městského obyvatelstva se tak staly služby v *Civilní protiletectvé obraně*, poplachy a útky do sklepních krytů a přirozeně napětí a strach z náletů. Paradoxní přitom bylo, že české obyvatelstvo utiskované Němci a radující se z každého úspěchu jejich válečných soupeřů ohrožovali ze vzduchu jeho vlastní spojenci. Válka živila i vůli značné části národa k **odboji** proti okupantům. Zúčastnili se jej lidé nejrůznějších sociálních i věkových skupin, nejrůznějších politických názorů i povahových vlastností. Do odboje se dostávali různě

nými cestami a za rozdílných okolností, někteří dokonce souhrou náhod; jejich představy, záměry i osobní lidské kvality pak procházely tvrdou zkouškou ilegální činnosti.

Historii okupačních let však nemůžeme redukovat pouze na odboj a perzekuci. Ona léta měla také svou charakteristickou každodennost, jež ostatně vytvářela i určité zázemí odboje — již proto, že většina českých odbojářů nežila v ilegalitě, a vedle své odbojové činnosti vykonávala dál svá zaměstnání a žila u svých rodin. I ve stínu nacistické perzekuce, totálního nasazení a náletů žili lidé všedními starostmi, sháněli potraviny, chodili do zaměstnání, do školy, ale také do divadel, biografů, na koncerty a výstavy, prožívali své osobní krize, rodinné problémy, drobné radosti i milostná vzplanutí. Více než dříve se ovšem obraceli do sebe, nacházeli nový vztah ke svým blízkým, k domovu, k tradicím, objevovali hodnotu a krásu ve věcech či vztazích dosud zdánlivě obyčejných. Tuto tendenci vyjádřil již na podzim 1939 Eduard Bass v jednom ze svých fejetonistických rozjímání:

„Krásný je ten podzim, dny zalité sluncem, večery prohráté i noc za noci vlhá pod září ubývajícího měsíce. Ale tentokrát vznikla ještě jiná krása věku našemu zcela neznámá: Lidská sídla ponořená po západu slunce v soumrak a šero bez umělého osvětlení . . . Jak slunce sklouzne za Petřín, vyvstává v šerosvitu obraz, jenž se neustále mění. Hladina Vltavy je jako podložena stříbrem, na klidných místech zrcadlí drobnou zářeni hvězd, na zvlněných sype úlomky jasu a stínů v tetelivé hře . . . Stromoví na březích i ostrovech houstne v tajemné skupiny. Někdy se za ním zvedají bledé přízraky neosvětlených domů jako spící břehy italských jezer.“

A tak jako zatemněné město působilo na své obyvatele šerosvitnými obrazy, tak se těžká okupační doba odrážela v příznačné duchovní atmosféře, prodchnuté iracionálními i mystickými prvky, návraty do minulosti, obratem k náboženství a filozofii i zvýšeným zájmem o spiritismus a okultní nauky. Na druhé straně se po celou dobu okupace nepodařilo umlčet český lidový humor a satiru, beroucí si na mušku především okupanty a jejich přísluhovače a často prolínající se soudobým bájeslovím, jež mimo jiné zrodilo postavu záhadného *Péráka*, muže, pohybujícího se pomocí silných pér na nohou a stále unikajícího nacistické policii.

Prvek zábavy a vzrušení, především pro mužskou část populace, představovala návštěva sportovních utkání. Počty diváků na fotbalových a hokejových zápasech vzrostly, třebaže mezinárodní styk neexistoval. V ledním hokeji sice došlo několikrát k měření sil mezi českým hokejovým mužstvem a Německem (utkáni hraná na pražském stadiónu na Štvanici se změnila v manifestaci vlasteneckých citů), avšak v kopané byla pro fanoušky největším svátkem střetnutí mezi vybranými týmy *Čech a Moravy*. Jejich popularita byla obrovská a jejich název se ještě dlouhý čas po válce udržel

v dětských míčových hrách. K velkým mecenášům českých fotbalistů náležel v té době slavný komik Vlasta Burian. Pro řadu sportovců znamenalo přerušování mezistátních kontaktů takřka osobní tragédii, poněvadž jim znemožnilo vyniknout ve světové konkurenci. Týkalo se to zvláště Josefa Bicana, původem vídeňského Čecha, hráče pražské Slavie a v té době nepochybně nejlepšího fotbalisty v Evropě. Bican byl první opravdový *profesionál* v české kopané a jeho obliba mezi lidmi dosahovala úrovně srovnatelné s filmovými idoly. Profesionalita i popularita se Bicanovi vymstila za komunistického režimu v padesátých letech, kdy se na sklonku hráčské kariéry stal terčem nevybíravých útoků jako *buržoazní primadona*. Vedle Bicana nemohli své umění na mezinárodní scéně předvést ani další vynikající fotbalisté jako jeho oddílový druh Vlastimil Kopecký či spartané Jan Říha a Karel Kolský. Hokejisté v tomto směru dopadli poněkud lépe, neboť právě za okupace se zrodil základ slavného týmu, který po válce získal pro Československo v letech 1947 a 1949 první tituly mistrů světa (ing. Bohumil Modrý, Josef Trousílek, Vladimír Zábrodský, Stanislav Konopásek a další). Většina z nich později neunikla komunistické perzekuci a věznění. Ačkoli **masová tělovýchova** utrpěla pronásledováním Sokola, představoval sport pro mladou generaci nejrozšířenější formu aktivity. Jistě i proto, že byl zdánlivě málo ideově a ideologicky využitelný a zneužitelný. Vedle kopané a hokeje se těšily zájmu soutěže ve sportovní gymnastice, těžší ze sokolské tradice, a v lehké atletice, tedy v odvětvích, která přinesla Československu slávu brzy po skončení válečného konfliktu. Stačí tu připomenout jméno běžce a čtyřnásobného olympijského vítěze Emila Zátopka, jehož počáteční úspěchy spadají již do první poloviny čtyřicátých let.

Zdálo by se, že **duchovní život** českých lidí za okupace byl poznamenán především únikem od aktuální skutečnosti. Avšak právě tento únik vyplýval z bezprostředního prožitku přítomnosti, vyvolávajícího otázky a úvahy, o něž bylo možné se podělit jen v nejužším, nejprověřenějším a nejspolehlivějším kruhu. Protektorátní ovzduší odráželo v jinotajné rovině politický kvas, který probíhal v národním společenství a který se nemohl veřejně projevit. Lidé si přirozeně kladli otázky po příčinách situace, v níž se ocitl nejen český národ, ale i celá Evropa, kriticky se obraceli k době první republiky, zamýšleli se nad klady i úskalími demokracie, nad mezinárodními souvislostmi vzestupu hitlerovského Německa a snažili se vyrovnat se stále velmi živým mnichovským komplexem. Uprostřed okupační reality prožívala značná část národa **myšlenkový a politický přerod**.

Na toto rozpoložení se pokusili reagovat **kolaborační aktivisté** jakousi ideologickou ofenzívou, přehodnocující dosavadní dějinné cesty národa a vyvozující ze zkušenosti Mnichova jediné východisko: přimknout se oddané k nacistickému Německu. Hlavním aktérem této dlouhodobé kampaně byl smutně proslulý publicista a posléze protektorátní ministr lidové

Kapitáni Bican a Kolský nastupují. Slavia — Sparta, 1943

osvěty Emanuel Moravec, vytrvale demagogicky oslovující své spoluobčany. „*At' děláme, co děláme, naše vlast je a zůstane v německém politickém a hospodářském prostoru,*“ psal na podzim 1940. „*Octli jsme se s českou fúrou uprostřed proudu a tu nezbyvá než proti všem příslovím a dobrým radám přepřahat. A právě v této choulostivé situaci se musí ukázat génius národa. Proud se říká válka a poněvadž vod přibývá, s přepřaháním se musí pospíchat. Je třeba upřímné spolupráce Čechů na nové střední Evropě, kterou začínají představovat Němci.*“ Podobné snahy však zůstaly v české veřejnosti zcela bez ohlasu; ostatně ani seberafinovanější pronacistická propaganda nemohla zapůsobit na lidi, denně konfrontované s arogancí okupantů a ponižujícím postavením vlastního národa.

Přes všechny prožitě otřesy neztratila většina českého národa víru v perspektivy demokracie. V průběhu války pak výrazně zesílily — zejména v mladé generaci — sympatie k **socialistickým idejím**. Zrodili se četní — řečeno s Janem Grossmannem — „*samoukové socialismu, totiž ti, kterým nebyl socialismus vpravován do myšlení jako učení, kteří . . . tvoří svůj socialismus uvnitř, téměř bez rady a nadto bez možnosti vyzkoušet sílu a nosnost své víry a svého přesvědčení v ohni složitě skutečnosti*“. Značně vzrostly také sympatie k **Sovětskému svazu**, jež souvisely s jeho rolí ve válce proti Německu a jež byly spojeny spíše s ožíváním tradičního rusofilství než s příklonem ke komunistické ideologii. O vnitřních poměrech v této zemi

panovaly přitom značně iluzorní představy. Ve válečných letech můžeme tak sledovat zrání ideových a politických sil, jež se zásadně projeví bezprostředně po válce a v následujícím období. Okupační prožitky a nálady, charakterizované převahou emocí a patosu nad střízlivým realismem, dláždily cestu jejich úspěchu.

III/2 *Politické poslání kultury v letech okupace*

Staré latinské rčení *Inter arma silent Musae* rozhodně neplatí o situaci české kultury za 2. světové války. Válečná a okupační realita podnítila naopak mimořádné **kulturní vzepětí**, jež bylo nejen pozoruhodným výrazem tehdejší duchovní atmosféry, ale zrodilo i četná díla, přesahující svým významem a hodnotou dobu svého vzniku. Česká kultura byla tradičně spjata s politickými zápasy národa, při jehož obrození v 19. století sehrála zásadní úlohu. V pohnuté a tragické době nacistické okupace, kdy se národní společenství najednou ocitlo v situaci akutního ohrožení, jí znovu připadlo **závažné poslání**: stala se útočištěm a posilou nejširších vrstev českého národa, utěsitelkou jejich otřeseného sebevědomí, nositelkou národně obranných snah i skrytou zbraní v zápase s okupanty. Mohla při tom šťastně využít svých specifických prostředků a forem umožňujících promlouvat zastřeně a zároveň emotivně, ale i určité míry protektorátní kulturní autonomie a nedostatečného citu německých dohlížitelů pro odstíny české řeči a pro symboliku konkrétních uměleckých děl.

Obecným rysem tehdejší české kultury se stala **vlastenecká tendence** a s ní spjatý návrat k národní minulosti, k slavným tradicím a postavám českých dějin. Ohrožený národ zachvátila **vlna historismu**, jež zvláště v prvním období okupace prolínala všemi oblastmi kulturního a veřejného života. Čeští lidé nacházeli nový, zvrucnělý vztah k památným místům a významným událostem národních dějin, demonstrativně kladli květiny ke hrobům či pomníkům historických osobností i ke hrobu neznámého vojína na pražském Staroměstském náměstí, symbolizujícímu tradici boje za samostatný československý stát v době 1. světové války. Jedním z nejcharakterističtějších projevů dobových nálad byla manifestační účast široké veřejnosti při **uložení ostatků Karla Hynka Máchy** na vyšehradském hřbitově 7. května 1939, **národní pouti na Říp** 30. dubna 1939, **ke svatému Vavřínečku** u Domažlic 13. srpna 1939 a **na Hostýn** 20. srpna 1939 i pozornost, věnovaná toho roku výročí smrti Mistra Jana Husa a svátku národního patrona svatého Václava. Postavy a díla, patřící ještě před nedávnem pouze učebnicím, čítankám a naučným slovníkům, nabývaly nové aktuálnosti: mimořádně vzrostl zájem o českou klasiku 19. století, o dobu národního obrození i o český národopis a zejména o národní dějiny.

V tomto ovzduší vznikla a rychle byla vydána řada populárně historických knih, sborníků, úvah i beletristických děl s historickými náměty. Před-

ni český historik a někdejší ministr zahraničí profesor Kamil Krofta napsal v prvních měsících okupace knihu *Nesmrtelný národ*, v níž zachytil osudy Čechů od předbělohorského období po vrchol národního obrození a přesvědčivě historicky doložil sílu a životnost národa, který prošel tolika dějinnými zkouškami. Spisovatel Vladislav Vančura odložil některé své tvůrčí plány a začal pracovat na originální historicko-beletristické epeji *Obrazy z dějin národa českého*. Na jaře 1940 vzbudil značný ohlas první díl Bassova *Čtení o roce osmačtyřicátém*.

Zatímco několik nakladatelů chystalo reedici Palackého díla *Dějiny národu českého*, připravilo nakladatelství Sfinx rozsáhlý kulturně historický sborník *Co daly naše země Evropě a lidstvu*, který se dočkal dvou po sobě rychle následujících vydání. Toto reprezentativní dílo, redigované proslulým filologem, profesorem Vilémem Mathesiem, shrnovalo v řadě populárních studií přínos českého národa evropské kultuře a civilizaci od nejstarších dob až po přítomnost. Ideu sborníku lapidárně vyjádřila Mathesiova předmluva:

„V dobách trpkých zkušeností, ale i odhodlané vůle k novému životu vydáváme toto dílo, aby hlasy odborníků domácích i cizích podaly svědectví o neznámé síle a hodnotě našeho národa. Po dobu celého tisíciletí jsme v evropské výměně kulturních statků udrželi svou bilanci vyrovnanou a mnohdy jsme dávali víc, než jsme přijímali. . . . V průběhu staletí jsme účinně a kladně zasáhli do všech oblastí evropské tvořivosti. Ani kruté následky bělohorské porážky nedovedly přerušit souvislé pásmo našeho tvůrčího usilování nebo je odsoudit k bezvýznamnosti. Tím méně to dovedou změny, které prožíváme dnes, neboť v protikladu k době po Bílé hoře . . . struktura národa zůstala nedotčená. Upevnit tímto přesvědčením naši sebedůvěru a spolu utvrdit v nás rozhodnutí, že se duchovnímu volání své tisícileté tradice nezpronevěříme — tot' úkol, který našemu sborníku dává sama doba, v níž vychází.“

Historická ohlednutí s aktualizační tendencí převládala i v populární edici *Svazky úvah a studií*. Šlo o sešitová vydání drobných rozprav a esejů, zastřeně se dotýkajících situace, v níž se český národ ocitl. Vlastenecký tón zazníval po celé období okupace v historických románech a povídkách, z nichž připomeňme alespoň díla Jiřího Mařánka, Karla Nového a Františka Kubky. Značný čtenářský ohlas měly též prózy, vracející se k lidovým kořenům národa a oslavující houževnatost a nezdolnost prostého českého člověka (Bassův *Cirkus Humberto*). Výrazem doby svého vzniku bylo i dílo zdánlivě zcela vzdálené soudobé české realitě — monumentální román nové torzo Karla Schulze *Kámen a bolest* (1942), zpřítomňující nejen tvůrčí zápas Michelangelův, ale i drama jedince uprostřed bouřlivé a kruté doby. Prožitek národního ohrožení a nový vztah k domovu, vlasti a tradicím se

výrazně projevil v české poezii. Svědčí o tom sbírky a skladby předních českých básníků, vydané v letech 1939—40: Horův *Jan houslista*, Halasova *Naše paní Božena Němcová*, Nezvalova sbírka *Pět minut za městem*, Seifertův *Vějíř Boženy Němcové a Světle oděná*. Tragická atmosféra doby nalezla svůj osobitý výraz v básnických obrazech Vladimíra Holana (*Sen, První testament*). Příznačné nálady úzkosti a opuštěnosti obřezají díla mladého česko-židovského básníka Jiřího Ortena, žijícího až do své tragické smrti v září 1941 v různých ilegálních úkrytech a publikujícího pod pseudonymy Karel Jílek a Jiří Jakub. Vedle alegorických básnických skladeb vznikaly ovšem i bojovné a rozhořčené verše, otevřeně reagující na válečnou a okupační skutečnost; vršily se v zásuvkách psacích stolů českých básníků a svého vydání se dočkaly až po roce 1945.

K dominantním žánrům české literatury v letech 1939—45 patřila rovněž psychologická próza, reprezentovaná především romány Václava Řezáče, Jaroslava Havlíčka, Miroslava Hanuše i Jarmily Glazarové. Analýza lidského nitra, téma souboje kladných a záporných vlastností v člověku i ohrožení společnosti ze strany patologicky narušených jedinců vytvářely prostor pro aktualizací paralely. Zvláště charakteristicky se tato tendence projevila v povídce Jaroslava Havlíčka *Kamenný orchestr*, která se mimo jiné zamýšlí nad sepětím člověka s odkazem minulosti a nad posilou, kterou může z jeho majestátu čerpat v mezní životní situaci.

III/3 *Divadlo a film výrazem nálad české společnosti*

Zvláštní role v kulturní rezistenci připadla **českým divadlům**, jež se často stávala místy výmluvných demonstrací národního smýšlení. Domácí i světová dramatická klasika oslovovala nyní české publikum mnohem bezprostředněji a pronikavěji než v předválečných letech. Vznikly a byly inscenovány i původní hry současných českých autorů, více či méně reagující na dobovou situaci, a zvláště dramatické adaptace literárních předloh. Aktualizačním podtextem přitahovaly na počátku okupace zejména inscenace divadla **D39 — D41** E.F. Buriana, jež se stalo ohniskem uměleckého protinacistického odporu. V tehdejší duchovním ovzduší dostávaly nový smysl i zdánlivě nepolitické inscenace jako Nezvalova *Manon Lescaut* nebo Dykův *Krysař*.

„Zatemněnými ulicemi putovali diváci do podzemního sálu porčíského, z jehož scény v přízračném šerosvitu promlouvala k současnosti jevištní báseň o krysaři, jehož pískala hubička krysy,“ vzpomínal po letech divadelní teoretik Jan Kopecký. „A na odchodu z divadla nesli si diváci v srdcích obraz chudého rybáře, jež přežil krysy i krysaře, neboť jako jediný z občanů ctihodného města *Hammeln* nemyslel na sebe.“

Burianovo divadlo bylo jako první z českých scén v březnu 1941 nacisty

uzavřeno a jeho šéf i choreografka Nina Jirsíková deportováni do koncentračního tábora. Také **Národní divadlo**, i za německé cenzury, promlouvalo k českému divákovi skrytou symbolikou mnoha vynikajících představení. Podobně působily ostatní pražské scény, divadla v Brně a Olomouci i v menších českých městech, jež plnila důležitou funkci regionálních vlasteneckých center. Mezi mladou generací měly pak živou odezvu avantgardní malé scény: **Divadélko pro 99** (1940–41) a **Větrník** (1941–44), v nichž začínala svou uměleckou dráhu řada pozdějších hereckých osobností. Poslání českého divadla v protektorátě skončilo 1. září 1944, kdy okupanti v souvislosti s eskalací totální války uzavřeli všechny české scény.

Významnou součástí protektorátní kultury byl **hraný český film**, nejmasovější a nejpobulárnější druh umění, působící na široké vrstvy obyvatelstva a pronikající i do zapadlých venkovských městeček. Také ve filmové tvorbě se zejména v prvních letech okupace projeví vlastenecké tóny, především v prepisech klasických děl české literatury. Největší divácký ohlas měly v roce 1940 filmová *Babička* a životopisný film o Františku Kmochovi *To byl český muzikant*, který zaznamenal rekordní návštěvnost a jehož promítání se stávalo skrytou protinacistickou demonstrací. Vlasteneckou akcí se staly i manifestační přehlídky českých filmů – **Filmové žně**, pořádané v letech 1940 a 1941 ve Zlíně *Českomoravským filmovým ústředím*. Přes nátlak okupantů nevznikl za celou dobu protektorátu jediný český film, který by propagoval kolaboraci či fašistickou ideologii. Vedle řady umělecky hodnotných filmů (*Turbina*, *Noční motýl*) byly natočeny i četné průměrné filmy zábavního žánru, jež pomáhaly lidem na chvíli se odreagovat od tíživé dobové reality. Filmy ze současnosti přitom až na detaily (například německo-české nápisy) pomíjely válečné a protektorátní realie: jejich děj probíhal jaksi *mimo čas*.

III/4 Postavení hudby a výtvorného umění

Mimořádně emotivně působila v oněch letech hudba. Příznačný byl opět příklon k národním klasikům, především k Bedřichu Smetanovi, jehož dílo, zvláště opery a cyklus symfonických básní *Má vlast*, se stalo symbolem nepokořitelnosti českého národa. Okupační orgány sice záhy zakázaly *Libuše* a *Branibory v Čechách* a posléze *Tábor* a *Blaník*, avšak duch Smetanova hudby, který nejvíce posiloval a dojímal české posluchače, dostatečně novy hudby, který zvýšil zájem o koncerty symfonických orchestrů i pěveckých sborů; vlasteneckého akcentu nabývaly též koncerty dechové a populární hudby, moderní jazzová hudba se pak stávala osobitou formou protestu české mládeže. Tragická doba inspirovala české skladatele k novým dílům, z nichž mnohá se podařilo uvést již v průběhu okupace. Na rozdíl od ostatních druhů umění byla totiž hudba nejméně

kontrolovatelná a postížitelná německou cenzurou, neboť těžko se dá prokázat skladateli, co konkrétního chce svou skladbou vyslovit. Celkem vzniklo v letech 1939—45 kolem 20 českých oper, 30 kantát a 30 symfonií. Připomeňme alespoň monumentální *České requiem* Ladislava Vycpálka z roku 1940, kantátu *Země mluví* Jana Hanuše (na slova Josefa Hory) z let 1940—41, *Svatováclavský triptych* a symfonickou báseň *De profundis* Vítězslava Nováka, složenou v roce 1941, operu Jana Hanuše *Plameny*, zkomponovanou v letech 1942—44, a konečně operu Rudolfa Karla *Tři zlaté vlasy děda Vševěda*, složenou v závěru války v nacistickém vězení.

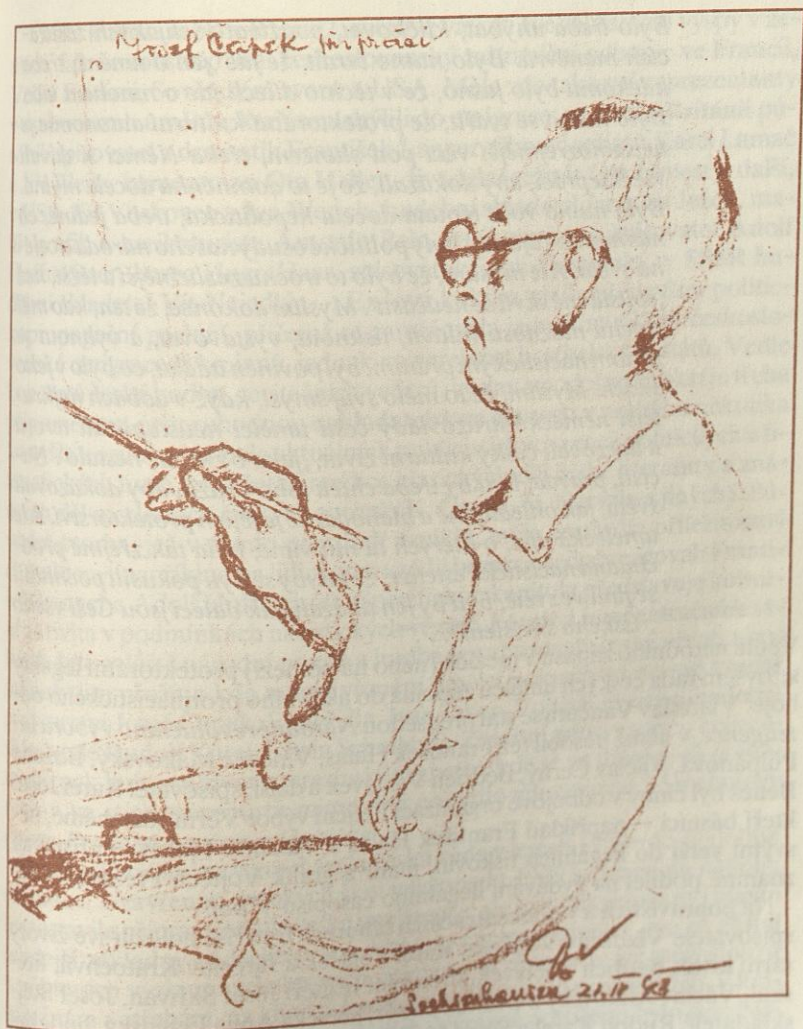
Stranou národního zápasu nezůstávalo ani české **výtvarné umění**. V ateliérech známých malířů, grafiků a sochařů vznikala díla, jež byla působivým podobenstvím válečných strádání, nacistické perzekuce, úzkosti i hrdinství tehdejších lidí, anebo vyznáním vztahu k vlasti či k odkazu národních dějin. Osudovou historickou zkoušku předjímalý již cykly *Oheň a Touha* Josefa Čapka a *Boje a zápasy* Emila Filly z let 1938—39; tragiku ohroženého národa, války a okupace pak vyjadřovaly obrazy Františka Muziky, Jaroslava Krále, Františka Jiroudka, Arnošta Paderlíka, Zdeňka Seydla, grafické cykly Václava Maška či Aloise Pitramanna, sochařská díla Karla Dvořáka, Karla Pokorného, Josefa Wagnera a Ladislava Beneše. Vlastenecká tendence se výrazně projevila v knižních ilustracích Karla Svobinského, Cyrila Boudy a dalších. V průběhu okupace vystoupilo i několik programových skupin výtvarných umělců, zvláště malířů — například skupina *Sedm v říjnu* (1939) a *Skupina 42* (1942) s výraznou osobností Kamila Lhotáka.

III/5 *Kultura a věda v odboji*

Po celé období protektorátu využívala česká kultura všech legálních možností k působení na co nejširší vrstvy národa. Musela přitom čelit nejen cenzurnímu tlaku a nebezpečí nacistických represí, ale též snahám okupantů o zneužití její autority ve službách kolaborace. V tomto nelehkém zápase jako celek obstála, i když v určitých vypjatých okamžicích byli někteří její představitelé donuceni k různým vnějším kompromisům, které se však zásadně nedotkly vlastního obsahu a charakteru národní kultury. Česká umělecká tvorba i český kulturní život (alespoň na úrovni hodné tohoto označení) zůstaly imunní vůči vlivům fašistických či fašizujících doktrín a těžko bychom hledali opravdové umělecké dílo českého autora, jež by obhajovalo nebo dokonce propagovalo kolaboraci s Němci.

Postavení a roli české kultury za protektorátu výstižně charakterizoval v roce 1946 literární a výtvarný kritik Jindřich Chaloupecký:

„Vystavovat, vydávat či hrát za okupace vyžadovalo oběti.

Poslední portrét Josefa Čapka,
vytvořený v dubnu 1943 v Sachsenhausenu Josefem Dobešem

Bylo třeba uhýbat, kličkovat, používat všelijakých zastíracích manévřů. Bylo nutno tvrdit, že jde jen o umění, třeba kdekomu bylo jasno, že v těchto dílech jde o mnohem více. Bylo nutno se tvářit, že protektorátní kulturní autonomie je nejsamozřejmější věcí pod sluncem, třeba Němci si dávali všecku práci, aby dokázali, že je to domněnka docela mylná. Bylo nutno volit témata docela nepolitická, třeba jedině, co nás mohlo zajímat, byly politické osudy našeho národa a celého světa. Ale myslím, že bylo to trochu záslužnější a těžší, než „soustavně skví se neúčastí“. Myslím dokonce, že ten, kdo měl trochu možnosti mluvit, tisknout, vystavovat, a vyhnout se přitom nacistickým přáním, byl povinen udělat, co bylo v jeho silách. Myslím, že to mělo svůj smysl, když v dobách nejkruťejší německé hrůzovlády čeští umělci neustupovali teroru a udržovali český kulturní život, „jako by se nic nestalo“. Nacisti, pravda, byli by třeba chtěli toho využít, aby dokazovali světu, jak ohleduplné a blahodárné je jejich protektorství. Ale umělecká díla, o kterých tu mluvíme, byla tak zřejmě protichůdná nacistické estetice, že kdyby se byli pokusili pochlubit se jimi ve světě, byli by jen ukázali, jak dalecí jsou Češi všeho „říšského smýšlení“ . . .“

Vedle národního zápasu v mezích (nebo na pomezí) protektorátní legality se ovšem řada českých umělců zapojila do aktivního protinacistického odboje: Vladislav Vančura se stal předsedou *Národně revolučního výboru intelligence*, v němž působil též František Halas, Vincenc Makovský, Božena Půlpánová, Václav Černý, Bedřich Václavek a další, spisovatel Karel Josef Beneš byl činný v odbojové organizaci Petiční výbor Věrní zůstaneme, někteří básníci — například František Halas a Vladimír Holan — přispívali svými verši do ilegálních tiskovin, malíř a grafik Vojtěch Preissig se významně podílel na vydávání ilegálního časopisu *V boj*.

Na **popravištích a v koncentračních táborech** třetí říše položili své životy spisovatelé Vladislav Vančura, Karel Poláček a Jaroslav Kratochvíl, literární kritik Bedřich Václavek, divadelní režiséři Josef Skřivan, Josef Stejskal, Václav Jirikovský a Oldřich Stibor, herečka Anna Letenská, hudební skladatelé Rudolf Karel a Karel Hašler, malíři a grafici Josef Čapek, Jaroslav Král, František Vojáček, Vojtěch Preissig a František Bidlo, sochař Zdeněk Dvořák a další. Věznění byli spisovatelé Karel Josef Beneš, Norbert Frýd, Petr Jilemnický, Karel Nový, dramatik, režisér a hudebník Emil František Burian, choreografka Nina Jirsíková, herečka Božena Půlpánová, hudební skladatel Václav Kaprál, dirigenti Karel Ančerl a Robert Brock, pěvci Karel Berman a Hanuš Thein, malíři a grafici Emil Filla, Otakar Mrkvička a Ondřej Sekora, sochař a medailér Otakar Španiel . . .

Česká kultura měla v letech 2. světové války i své zahraniční výspy v zemích, kde se soustřeďoval československý zahraniční odboj — ve Francii, Velké Británii, Sovětském svazu a USA. Měla zde také své reprezentanty v osobnostech umělců, kteří se uchýlili do emigrace: ve **Velké Británii** působili spisovatel a dramatik František Langer, filmoví režiséři Karel Lamač a Jiří Weiss, kameraman Ota Heller, divadelní režisér Ota Ornest a další, v **USA** Jiří Voskovec a Jan Werich, hudební skladatel Jaroslav Ježek, malíř, grafik a karikaturista Antonín Pelc, karikaturista a spisovatel Adolf Hoffmeister, herec Hugo Haas, spisovatel Egon Hostovský, v **SSSR** hudební skladatel Vít Nejedlý . . . Exilová kultura plnila především politikopropagační poslání, přičemž se zaměřovala jednak na okruh československé emigrace či krajanů, jednak na veřejnost hostitelských států. Vedle koncertů české hudby, recitačních večerů, výstav a podobných akcí je třeba připomenout pozoruhodnou **nakladatelskou činnost**: v průběhu několika let vyšla v exilu nejen řada aktuálních publicistických prací, politických a filozofických úvah, ale i četné reedice klasických děl české literatury a známých děl moderních českých autorů (K. Čapka, V. Nezvala a jiných). Původní tvorba, jež v tomto prostředí vznikla, měla zpravidla příležitostný charakter — například na lidickou tragédii bezprostředně reagovali František Langer a Adolf Hoffmeister. Specifickou kapitolu představuje kulturní aktivita v podmínkách nacistických **věznic, káznic a koncentračních táborů**, kde zvláště národní poezie a hudba povzbuzovala české vězně a pobíhaly jim přežít a kde mnozí vězňení umělci pokračovali ve své tvorbě (výtvarníci Josef Čapek, Emil Filla, Ivan Javor, Vojtěch Preissig, hudební skladatelé Rudolf Karel, Erwin Schulhoff). Zvláštní místo v tomto kontextu má pak kulturní život v terezínském ghettu, kde se ve stísněných poměrech a ve stínu transportů mimo jiné podařilo zinscenovat i Smetanovy opery *Prodaná nevěsta* a *Huňáček*.

Na rozdíl od kultury procházela **česká věda** v letech 1939—45 obdobím stagnace. Uzavřením vysokých škol v listopadu 1939 se nejen na několik let zastavila příprava mladé české inteligence, ale byly zlikvidovány i hlavní tehdejší základny vědecké práce. Úzký a omezený prostor pro ni zůstal v některých výzkumných ústavech, zejména na závodech, jež měly sloužit v některých potřebách, na klinikách a dalších lékařských pracovištích, v knihovnách, archívech, muzeích a galeriích. Výrazně postiženo bylo celé **české školství** stále více podřízované jednotným osnovám, směřujícím ke germanizaci a postupné likvidaci české vzdělanosti. Po vysokých školách se okupanti zaměřili na omezování středního školství a postupně zrušili řadu středních škol, zvláště gymnázií. Nacističtí vládcí neměli zájem na výchově dalších generací české inteligence. Uvědomovali si vůdčí úlohu inteligence v národě, a tak u národa, který chtěli plně zotročit, zaměřili své represe především proti ní. Ostatně měli k tomu i jiné důvody: příslušníci

inteligence byli významně zastoupeni v národním odboji. Stovky českých intelektuálů putovaly do německých věznic a koncentračních táborů, mezi nimi desítky předních vědeckých kapacit.

Seznam všech obětí, jež naše věda přinesla v průběhu nacistické okupace, by byl dlouhý. Jenom v letech 1941–42 byli popraveni tito vysokoškolští profesoři: historik antických dějin Vladimír Groh, někdejší rektor ČVUT Viktor Felber, zoologové Jaroslav Štorkán a Jaromír Šámal, právní historik Bohumil Baxa, slavista Josef Páta, profesor sociálního lékařství Hynek Pelc a pedagogický teoretik Jan Uher. Řada vysokoškolských učitelů zahynula v koncentračních táborech; zvláště těžce byly postiženy brněnské vysoké školy, jež jenom v průběhu jara 1942 ztratily v Mauthausenu osm profesorů. Avšak i v těžkých okupačních podmínkách pokračovala většina českých vědců ve své práci. Vznikla řada cenných monografií a objevných studií, rozvíjely se i mnohé výzkumné programy. Například ve Fragnerově farmaceutické továrně v Měcholupech byl koncem války vyvinut první český penicilin – Mykoin BF-510. Úprostřed pohnuté doby odhalovaly jednotlivé vědní obory nové horizonty, problémy a tematické okruhy. A na různých neakademických pracovištích posléze dozrávala nová vědecká generace, jejíž růst měl být přetržen 17. listopadem 1939.

hlava šestá

LÉTA 1945–1970

I. NÁSTUP A DŮSLEDKY STALINISMU
V ČESKOSLOVENSKU*I/1 Rozchod s politickým systémem předmnichovské republiky*

V 11 hodin dopoledne 3. dubna 1945 přijížděl za překrásného jarního počasí do Humenného zvláštní vlak. Na nádraží vítaly dvě čestné rotы československých a sovětských vojáků prezidenta **dr. Edvarda Beneše**, vracejícího se ze šestiletého exilu, spolu se členy jeho doprovodu a designovanými členy nové československé vlády. Ta byla jako první vláda na osvobozené domácí půdě oficiálně ustanovena následujícího dne a do jejího čela byl jmenován bývalý československý velvyslanec v SSSR **Zdeněk Fierlinger**.

Nová vláda byla výsledkem jednání mezi dvěma centry našeho zahraničního odboje, londýnským a moskevským, která probíhala v březnu 1945 v Moskvě. Přestože představy obou těchto center o podobě poválečného Československa se v mnoha směrech zásadně lišily, nedošlo při moskevských jednáních k dramatickým konfliktům. Londýnští i moskevští politikové se především shodli ve snaze zajistit si v osvobozené vlasti mocenské pozice, společná jim byla také nedůvěra vůči domácímu odboji. Pro jeho reprezentanty nebylo v nové vládě rezervováno ani jedno ministerské křeslo.

Ke shodě došlo při jednáních mezi reprezentanty londýnského a moskevského exilu také v klíčové otázce **reformy politického systému Československa**. V článku IX programového prohlášení nové vlády, tzv. **Košického vládního programu**, vyhlášeného 5. dubna, byl zakotven zákaz pravicově orientovaných stran první republiky. Na naší poválečnou politickou scénu se měli vrátit pouze sociální demokraté, národní socialisté, lidovci, slovenští demokraté a komunisté, kteří však byli reprezentováni dvěma stranami, KSČ a KSS. S revolučním sebevědomím se tak ignorovaly hlasy více než poloviny československých občanů, kteří v posledních předválečných volbách volili agrárníky, národní demokraty, živnostníky a ostatní strany, jejichž činnost neměla být obnovena. Posílení pozic levicově orientovaných stran bylo v poválečné Evropě obecným zjevem. Úplná likvidace pravicové opozice však byla v západoevropském kontextu něčím zcela výjimečným.

Německé obyvatelstvo
připravené k vystěhování
z Československa

Není pochyb o tom, že moskevská jednání probíhala pod taktovkou komunistů, kteří na ně byli na rozdíl od svých londýnských partnerů velmi dobře připraveni. Svědčí o tom i **složení nové vlády**. Podle dohody se jejími členy měli stát vždy tři ministři za každou povolenou stranu. Vzhledem k existenci dvou komunistických stran to znamenalo, že komunisté získali šest ministerských křesel. Vedle dvou místopředsedů vlády, Klementa Gottwalda za KSČ a Viliama Širokého za KSS, obsadili úřady ministrů vnitra (Václav Nosek, KSČ), informací (Václav Kopecký, KSČ), zemědělství (Julius D'uriš, KSS) a práce a sociálních věcí (Jozef Šoltéz, KSS). Připočteme-li k tomu skutečnost, že komunista Vlado Clementis byl jmenován státním tajemníkem na ministerstvu zahraničních věcí a že klíčová místa premiéra a ministra obrany získali zjevně ko-

munističtí sympatizanti Zdeněk Fierlinger a Ludvík Svoboda, máme před sebou obraz rozložení sil, nad kterým historikové dodnes kroutí hlavou. Extrémní levice ovládla bez boje mocenské pozice, umožňující jí zásadním způsobem ovlivnit vývoj v osvobozené republice.

Principem poválečného politického života se měla stát národní jednota. Tato zásada, odrážející přesvědčení, že jednou z hlavních příčin tragického konce první republiky byla její politická roztržitost a nejednotnost, dostala v moskevských dohodách svou institucionální podobu. Byla vytvořena Národní fronta Čechů a Slováků, orgán, ve kterém měli být zastoupeni představitelé všech povolených stran, a na jehož půdě se měly v první instanci a závazným způsobem řešit vznikající problémy. Zároveň se mu dávala pravomoc rozhodovat, kterým stranám bude do budoucna

činnost povolena. Národní fronta tak byla v politickém systému poválečného státu postavena do značné míry nad parlament a především mimo demokratickou kontrolu.

Navzdory oficiálně deklarované právní kontinuitě s první republikou nabývalo poválečné Československo velice rychle zcela nových a v mnoha případech pro demokratický vývoj nebezpečných rysů. Zákonodárná moc byla v prvních měsících nahrazována prezidentskými dekrety, které zásadním způsobem měnily podobu státu. Tak tomu bylo především v případě dekretů z 24. října 1945, kterými byly znárodněny doly a klíčový průmysl, potravinářský průmysl a banky a soukromé pojišťovny. Celkem bylo těmito akty znárodněno přes 3000 podniků, jejichž výrobní kapacita představovala téměř dvě třetiny našeho tehdejšího průmyslového potenciálu.

Velice nepříznivě se vyvíjela situace v oblasti lidských a občanských práv. Revoluční spravedlnost, podložená prezidentskými dekrety „o postrestání nacistických zločinců, zrádců a jejich pomahačů a o mimořádných lidových soudech“ (tzv. velký retribuční dekret z 19. 6. 1945), a „o restání některých provinění proti národní cti“ (tzv. malý retribuční dekret z 27. 10. 1945) šmahem odsuzovala k tvrdým trestům skutečné i domnělé kolaboranty. Československou politiku ovládla atmosféra strachu a podezřavosti. Našlo se jen málo politiků a novinářů, kteří byli ochotni riskovat a poukázat na zjevná bezpráví.

V plné míře se revoluční bezpráví projevilo ve vztahu k **národnostním menšinám**. Stabilita poválečného Československa měla být zajištěna nejen zjednodušením jeho politické scény, ale také jeho národnostního složení. Se souhlasem prakticky celé naší politické reprezentace bylo rozhodnuto zbavit se neslovanských menšin, Němců, kteří tvořili před válkou téměř 30 % obyvatelstva českých zemí, a Maďarů, jejichž počet na Slovensku dosahoval více než 17% celkového počtu obyvatel. S „řešením“ národnostního problému se začalo bezprostředně po osvobození a tato kapitola našich moderních dějin patří mezi ty nejsmutnější.

Němci i Maďaři se dostali v Československu do postavení bezprávné skupiny obyvatel. Jejich majetek byl zabaven a dán pod tzv. národní správu, byla jim konfiskována zemědělská půda. Byli zbaveni státního občanství a tím i jakékoli právní ochrany. Vlna poválečného nacionalismu, které se ani jedna z existujících politických stran nedokázala účinně postavit, plodila za této situace množství krutosti a nelidských aktů odvety. Pro ilustraci uved'me část výpovědi německého sociálního demokrata, antifašisty Aloise Ullmana o jednom z nejextrémnějších případů v Ústí nad Labem na konci července 1945. Výpověď byla učiněna bezprostředně po Ullmanově odsunu před americkými okupačními úřady v Německu:

„Když v 15.00 hodin končila pracovní doba a především zaměstnanci firmy Schicht měli jít domů přes labské mosty, řádily v blízkosti tržního náměstí nejdivočejší tlupy. Házely ženy s dětskými kočárky do Labe, a ty se staly terčí pro vojáky, kteří stříleli na ženské tak dlouho, až z proudu již nevyšly pluly. Také do vodních nádržů na tržním náměstí házeli Němce, a sotva se vynořili, tyčemi je stlačovali pod hladinu. Teprve kolem 17 hodiny se ukázalo několik ruských důstojníků, kteří se snažili vyklidit ulice. . . . Večer 31. července byli mrtví sneseni na tři sběrná místa a odvezeni nákladními auty. Na těchto třech místech se napočítalo na 400 mrtvých.“

Postup vůči menšinám vyvolával kritickou reakci ze strany západních spojenců. Na **Postupimské konferenci** byl sice schválen odsun německého obyvatelstva, měl však být prováděn organizovaně a pod dohledem nezávislé mezinárodní komise. V srpnu 1945 tak bylo ukončeno období tzv. divokého odsunu, v jehož průběhu byli Němci vyháněni ze svých domovů tím nekrutějším způsobem. Tzv. organizovaný odsun byl pak zahájen v lednu 1946 a podle údajů, které sdělil zahraničním věcím Jan Masaryk, jím bylo vysídleno 2 256 000 Němců. Podle pokynů tehdejšího ministerstva vnitra měl být zbytek německého obyvatelstva rozptýlen z pohraničí do vnitrozemí. V roce 1950 zůstalo podle oficiálních statistik v českých zemích 1,8% německých obyvatel.

Odsun maďarské menšiny podle německého vzoru Postupimská konference neschválila. Díky tomuto rozhodnutí musela československá vláda o transferu Maďarů jednat s vládou maďarskou. Ta nakonec přistoupila pouze na výměnu obyvatelstva, která se realizovala jen ve velmi omezeném rozsahu. Maďarskou menšinu, byt' vystavenou silnému slova-kizačnímu tlaku a opakovaným pokusům o přesídlení uvnitř Československa, tedy nepotkal v plném rozsahu tragický osud menšiny německé. V roce 1950 uváděly statistiky na Slovensku stále ještě více než 10% maďarského obyvatelstva a jeho skutečný počet byl ještě vyšší.

Neradostná právní situace v zemi se příliš nezlepšila ani poté, co 28. října 1945 zahájilo svou činnost **prozatímní Národní shromáždění**, složené z poslanců, delegovaných na základě dohod uvnitř Národní fronty politickými stranami a společenskými organizacemi. To nejen potvrdilo a prohlásilo za zákon doposud vydané prezidentské dekrety, ale zvláštním zákonem z května 1946 dokonce zaručilo beztrestnost těm, kteří se podíleli na poválečném bezpráví. V prvním paragrafu tohoto zákona stálo:

„Jednání, které by podle platných předpisů zakládalo soudně trestný čin, není trestné, pokud k němu v době od 30. září

1938 do 28. října 1945 z důvodů boje o znovunabytí svobody Čechů a Slováků nebo bylo-li výrazem touhy po spravedlivé odplatě za činy okupantů nebo jejich pomahačů.“

I/2 Zápás demokratických sil s komunisty

Provizorium, představované prozatímním Národním shromážděním a vládou vzešlou z dohod politických stran, mělo být v roce 1946 nahrazeno řádnými orgány, sestavenými na základě výsledků voleb. I když opatření, přijatá v průběhu minulých měsíců, vytvářela zcela jasné hranice, uvnitř kterých se volby mohly odehrát, spojovali s nimi ti, kteří byli znepokojeni politickým vývojem v poválečném Československu, značné naděje. Volby skutečně proběhly v rámci daných možností svobodně a za účinné kontroly. Ostatně ani nejmocnější politická síla ve státě, komunisté, neměli v tomto období důvod demokratický průběh voleb neústavně narušovat. Byli na ně velmi dobře připraveni. V jejich prospěch hovořil již zmíněný celoevropský příklon k politické levice. Komunisté byli ve vládě ve Francii a v Itálii, dokonce i populární Winston Churchill se musel v Británii před rokem sklonit před volebním vítězstvím labouristů. Významnou roli hrála obecná popularita Sovětského svazu a jeho Rudé armády osvoboditelky. Českoslovenští komunisté přidávali k těmto devizám svou obratnou politikou další body.

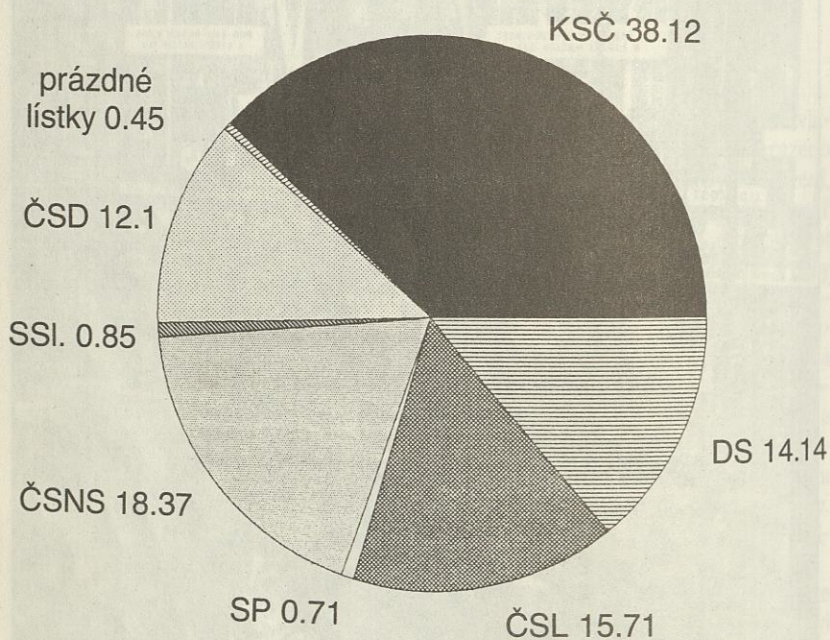
Velmi účinně využili mocenských pozic, které jim byly poskytnuty ve vládě Národní fronty. Teror, rozpoutaný v rámci retribučních opatření, byl komunistickým ministerstvem vnitra zaměřen především proti příslušníkům a přívržencům ostatních politických stran. Vstup do komunistické strany naproti tomu ve většině případů znamenal bezpečí i pro skutečné kolaboranty. Klíčovou roli sehrála skutečnost, že komunisté ovládli rozhodující místa ve vztahu k pohraničí. Přisvojili si roli rozdavače půdy bezzemkům z *Národního pozemkového fondu*, který vznikl z konfiskované německé, maďarské a kolaborantské půdy. V předvečer voleb byly v pohraničí rozdávány tzv. *dekrety o půdě*, které sice neměly žádnou právní platnost, nicméně působily velkoryse. Oblibu získávaly KSČ a KSS také okázale zdůrazňovaným nacionalismem, snahou interpretovat prováděné změny jako radikalismus národní, nikoli sociální. Tak například demonstrace na podporu rozdělení půdy zabavené Němcům a Maďarům byly organizovány pod heslem „*Odčítáme Bílou horu*“. V tomto směru poskytovalo cenné služby ministerstvo informací, kontrolující masové sdělovací prostředky.

Aby přívrženci bývalých pravicově orientovaných stran nedávali své hlasy největším komunistickým konkurentům, za které byli považováni

Pražané očekávají oznámení volebních výsledků před budovou Melantrichu na Václavském náměstí

Československo

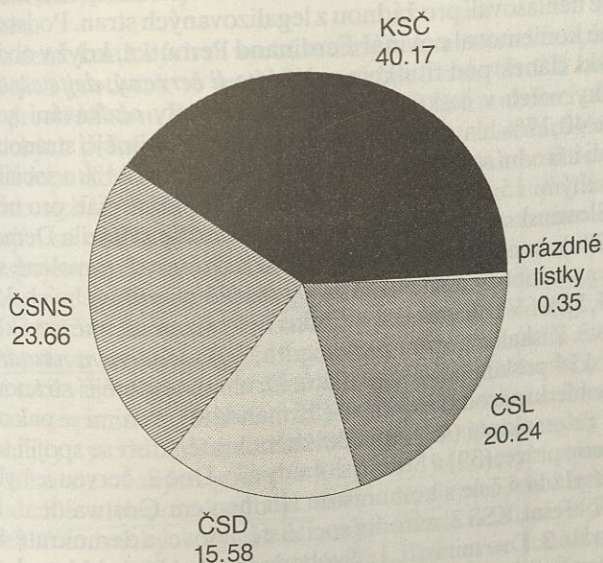

Volby do Ústavodárneho národného shromáždění (26. května 1946)

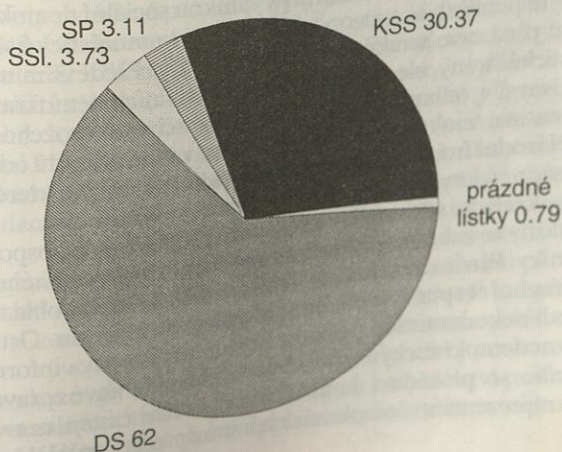
Vysvětlivky:

KSČ	Komunistická strana Československa
KSS	Komunistická strana Slovenska
ČSNS	Československá strana národně socialistická
ČSL	Československá strana lidová
DS	Demokratická strana
ČSD	Československá sociální demokracie
SSI.	Strana slobody
SP	Strana práce

České země

Slovensko

především národní socialisté, prosadili komunisté tzv. *bílé volební lístky*. To znamenalo, že voliči, kteří nebyli spokojeni se skromným politickým menu, nabídnutým jim Národní frontou, mohli svou nespokojenost dát na jevo tím, že nehlasovali pro žádnou z legalizovaných stran. Podstatu tohoto triku trefně komentoval novinář Ferdinand Peroutka, když v období Velikonoc otiskl článek pod titulkem „*Nedáte-li červený, dejte aspoň bílý*“.

Výsledky voleb v českých zemích odpovídaly očekávání komunistů. Získali zde 40,17% hlasů a stali se jednoznačně nejsilnější stranou. Za nimi následovali národní socialisté s 23,66%, lidovci s 20,24% a sociální demokraté s pouhými 15,58% hlasů. Velkým zklamáním však pro ně skončily volby na Slovensku. Rozhodujícím způsobem zde zvítězila Demokratická strana (62%), komunisté získali 30,37% a dvě nově povolené slovenské strany, Strana slobody a Strana práce, v zásadě zanedbatelných 3,73%, respektive 3,11%. V celostátním měřítku bylo nicméně vítězství komunistů přesvědčivé. Získali v novém parlamentu, *Ústavodárném národním shromáždění*, 114 poslaneckých mandátů. Druhou nejsilnější stranou zůstali i z tohoto pohledu národní socialisté (55 mandátů), za nimi se pak umístili lidovci (46), demokraté (43), sociální demokraté, kteří se spojili se slovenskou Stranou práce, (39) a Strana slobody (3). Dne 2. července byla jmenována **nová vláda** v čele s komunistou **Klementem Gottwaldem**. KSSČ v ní obdržela 7 křesel, KSS 2, národní socialisté, lidovci a demokraté 4 a sociální demokraté 3. Dva ministři, L. Svoboda (obrana) a J. Masaryk (zahraničí), byli bez politické příslušnosti.

Volby přispěly k významné diferenciaci československé politiky. **Komunisté** byli navzdory neúspěchu na Slovensku plni optimismu a vytyčili si ambiciózní cíl získat v příštích volbách v celostátním měřítku více než 50% hlasů. Na ostatní politické strany s výjimkou sociální demokracie začali již nepokrytě pohlížet jako na opozici. Také **nekomunistické strany** opustily původní představu semknuté Národní fronty. Především uvnitř národně socialistické strany, ale také u lidovců a sociálních demokratů, se začínaly prosazovat síly, odhodlané nedopustit pokračování v rozchodu s tradicemi parlamentní demokracie. Nový parlament v řadě případů odmítal závazný diktát Národní fronty, ta sama se stávala kolbištěm, na kterém se odehrávaly zásadní spory.

Demokratické síly sváděly s komunisty těžké boje o hospodářskou politiku, snažily se zabránit přílišnému posilování znárodněného sektoru naší ekonomiky. Předmětem neustálých konfliktů byla také oblast zemědělství, kde se rozhořel spor o radikální pozemkovou reformu. Ostré kritice podrobovali nekomunističtí poslanci postup ministerstva informací, kontrolujícího nedemokratickým způsobem rozhlas i filmové zpravodajství a pokoušejícího se prosadit i kontrolu tisku. Stále častěji uzavírali v těchto sporech reprezentanti demokratických stran přechodná účelová spojenectví.

Vytvořit mechanismus trvalé spolupráce se jim však nepodařilo. V rozhodujících momentech často převládly stranické zájmy, nekomunistické strany se neodhodlaly označit jednoznačně komunistickou politikou za protidemokratickou.

Taktika demokratických sil vycházela z představ o tradiční parlamentní politice. Jejich protivník se naopak pravidelně uchýlil k **mimoparlamentním prostředkům**. Parlament byl zasypán tisíci rezolucí na podporu komunistických požadavků, pravidelně se na jeho zasedání dostavovaly nejruznější deputace. Běžnou součástí argumentace komunistických ministrů při diskusích ve vládě byly výhrůžky lidovými nepokoji. Téměř každý spor, týkající se osudu průmyslových podniků, byl provázen stávkami. Mocným spojencem komunistických politiků při organizování těchto akcí byly **sjednocené odbory** v čele s Antonínem Zápotockým.

Důležitým trumfem v rukou komunistů zůstávala i nadále jejich pozice v **bezpečnostním aparátě**. Ovládli postupně nejen samotné ministerstvo vnitra, ale také všechny vedoucí útvary Bezpečnosti, především zpravodajství a státní bezpečnost. Ve snaze zdiskreditovat domácí nekomunistický odboj zahájily tyto složky prostřednictvím zmanipulovaných výpovědí K. H. Franka a zatčených gestapáků v roce 1946 nevybíravou kampaň proti jedné z hlavních postav odboje, doc. **V. Krajinovi**. Jejich agenti pronikli do nekomunistických stran a organizovali zde nejruznější provokace. Známost se stala například **mostecká aféra**, ve které se státní bezpečnost prostřednictvím agenta provokatéra pokusila obvinít čelné národně socialistické funkcionáře z přípravy státního převratu. Stejně původce měl i **krčmářský případ**. Národně socialističtí ministři P. Drtina a P. Zenkl spolu s ministrem zahraničí Masarykem obdrželi v září 1947 krabičky s výbušninou. Komunisty ovládaná policie nebyla schopna najít pachatele, ale vyšetřování zahájil z funkce ministra spravedlnosti také Drtina. Stopy vedly zřejmě na sekretariát KSČ do Olomouce, v průběhu vyšetřování bylo odhaleno také skladiště zbraní u komunistického poslance Jury Sosnara. Největšího úspěchu dosáhli policejní provokatéři v případě **spiknutí na Slovensku**, v rámci kterého se jim podařilo zdiskreditovat vedoucí představitelky demokratické strany, obvinil je ze spolupráce s luďáckou emigrací a přimět tak demokratického místopředsedu vlády Jána Ursínyho k odstoupení.

V průběhu roku 1947 se stávalo stále zřejmějším, že systém Národní fronty se dostává do **hluboké krize**. Sřetenutí mezi koaličními partnery se vyhrocovala, v zemi narůstala nespokojenost, způsobená nepříznivým hospodářským vývojem. Znárodněné podniky, zatížené rychle rostoucí byrokracií, se ukázaly jako neefektivní a jejich výrobky jako neschopné konkurence na zahraničních trzích. Produktivita zemědělství poklesla hluboko pod předválečnou úroveň, krizi prožívala především nová hospodář-

ství v pohraničí. Zásobování obyvatelstva vážlo a situaci zhoršovaly důsledky mimořádného sucha. Zaujata zcela vnitropolitickými problémy, jako by si naše veřejnost ani nepovšimla, že o dalším osudu Československa se v této době rozhodovalo také, nebo možná především, na poli politiky zahraniční.

„Klema uměl krásně rozdělovat role. To my jsme Klemu nechali a dělali jsme za něj tu špinavou práci. Klema dělal murdrce, ale vynadat, to jsem dostal za úkol já. Někdy Klema jen mrknul a už jsem věděl, o co jde . . .“

(Václav Kopecký o Klementu Gottwaldovi v neoficiálním projevu roku 1955)

I/3 Československo a Marshallův plán

Neměnnou zásadou politiky Národní fronty, nepodléhající jakékoli diskusi a nikdy veřejně nekritizovanou, bylo **spojenectví se Sovětským svazem**. Přestože oblíbeným motivem projevů československých politiků byla role ČSR jako spojnice mezi Západem a Východem, neodchýlila se naše zahraniční politika od skončení války ani jednou od linie politiky sovětské. Tato pozice byla udržitelná a západními spojenci tolerovatelná dotud, pokud existovala naděje, že spolupráce hlavních mocností antihitlerovské koalice potrvá i v poválečném období. S narůstající agresivitou Sovětského svazu na mezinárodním poli a s jeho zjevným odklonem od zásad evropské politiky, přijatých na Jaltě, se však situace změnila. Svět se ocitl na pokraji **studené války** a pro státy ubírající se středními cestami v něm již nebylo místa.

Československá zahraniční politika jako by tento fakt po dlouhou dobu nebrala na vědomí. Naši delegáti na mezinárodních konferencích nadšeně aplaudovali protiamerickým výpadům svých sovětských kolegů a ministr Masaryk se v zákulisí pokoušel uplatnit svůj příslovečný šarm a vysvětlovat, že to vše se děje pouze pro zachování vnějšího dojmu. Důsledky se projevily záhy. Již v průběhu roku 1946 uvázla na mrtvém bodě **jednání s Mezinárodní bankou o úvěr**, který byl vzhledem k pasivní platební bilanci Československa s dolarovou a librovou oblastí pro naše hospodářství klíčový.

V průběhu následujících měsíců se konflikty na mezinárodní scéně dále vyhrotily. Sovětský svaz, ujišťující ještě před nedávnem Stalinovými ústy Gottwalda, že nemá námitek proti vnitropolitickým odlišnostem na cestě svých spojenců ve střední a východní Evropě k socialismu, přistoupil k jejich brutální **sovětizaci**. Československo zůstalo jedinou zemí v této oblasti, která si zachovala znaky formální demokracie. Na druhé straně oficiální americká politika nastoupila cestu mobilizace sil k boji proti expanzivnímu postupu Sovětů. V atmosféře bezprostředního ohrožení svobodného světa

Ministr zahraničí J. Masaryk (první zleva) na pražském letišti po návratu z Moskvy 1947

vyhlásil v březnu 1947 americký prezident známou **Trumanovu doktrínu**, která rozlišovala pouze dvě kategorie států: demokratické nebo o demokracii usilující, a totalitní. Pouze prvním z nich se mělo do budoucna dostávat podpory USA.

I za této situace považovali naši politikové za možné uchovat pro Československo v mezinárodních vztazích výjimečné postavení. Vzhledem k jeho přetrvávajícím ekonomickým kontaktům a vazbám s rozvinutými západními zeměmi vznikala představa, že by mohlo přinejmenším hrát roli zprostředkovatele ekonomických kontaktů mezi Sověty a Západem. Také tato koncepce se však záhy ukázala jako iluzorní.

5. června 1947 vystoupil americký státní tajemník George C. Marshall s projevem, ve kterém nabídl pomoc Spojených států všem evropským zemím usilujícím o obnovu svého válkou zničeného hospodářství. „*Naše politika není namířena proti žádné zemi, žádné politické doktríně, ale proti hladu, chudobě, zoufalství a chaosu,*“ prohlásil. Zároveň však zdůraznil: „*Vlády, politické strany a skupiny, které usilují prodlužovat lidskou bídu, aby z ní politicky nebo jinak těžily, narazí na odpor Spojených států.*“ Jestliže Trumanova doktrína rozdělila svět v americkém pojetí na blok demokracie a blok jejích nepřátel, pak Marshallův projev nabízel evropským státům možnost rozhodnout se, ke kterému z nich se chtějí připojit.

Jednání o programu hospodářské obnovy Evropy, který se stal známý jako **Marshallův plán**, odhalila skutečnou podobu politické situace a rozložení sil na tomto kontinentě. Sovětský svaz odmítl účast na Marshallově plánu již na počátku června. Za ním následovala odmítavá stanoviska na Moskvě závislých zemí, a to přesto, že některé z nich (Jugoslávie a Polsko) projevovaly původně o program velký zájem. Pouze československá vláda považovala i po sovětském odmítnutí za možné o své účasti na Marshallově plánu jednat. Pro jistotu se však rozhodla vyslat do Moskvy delegaci vedoucí premiérem Gottwaldem, aby si ověřila Stalinův názor na své rozhodnutí. Rozhovory v Moskvě prokázaly jasně, že Sovětský svaz nadále nehodlá v té části Evropy, kterou považoval za svou sféru vlivu, tolerovat žádné projevy samostatného rozhodování. **Stalin** oznámil naší delegaci, že československou účast na Marshallově plánu bude kvalifikovat jako čin namířený proti SSSR, který zpochybňuje československo-sovětské spojení.

Mezi vedoucími československými politiky se nenašel ani jeden, který by měl odvahu se Stalinovým názorem polemizovat. Vláda přijala sovětské ultimátum bez jakýchkoli protestů. Příslowečná **železná opona**, rozdělující Evropu na východní a západní, totalitní a demokratickou, **dosedla v létě 1947 až k zemi**. Odmítnutím Marshallova plánu si Československo ponechávalo do budoucna již jen zanedbatelný prostor pro rozhodování o tom, na kterou její stranu vlastně patří. Je přitom pro systém Národní fronty charakteristické, že tento vskutku historický krok byl učiněn bez jakékoli diskuse v parlamentě. Československá veřejnost nebyla o významu a obsahu jednání v Moskvě informována prakticky vůbec. Filmový týdeník z června 1947, zachycující příjezd vládní delegace ze Sovětského svazu, hovořil pouze o podpisu velice výhodné dohody mezi ČSR a SSSR, která prý byla „*dalším krokem k posílení hospodářské spolupráce mezi evropskými státy*“.

I/4 Únorový převrat

V souladu se stalinskou politikou vůči střeoevropským a východoevropským spojencům Sovětského svazu se vyhraňoval i postup československých komunistů vůči domácím spojencům. Mizela jejich ochota k jakýmkoli kompromisům, neshody ve vládě se odehrávaly na pokraji vládní krize. Ve slepé uličce se v důsledku jejich postupu ocitla i jednání o nové ústavě. Nekomunistické strany na druhé straně opožděně, ale přece nacházely společnou řeč jak v parlamentě, tak na okresní a místní úrovni. Naděje na vytvoření společné fronty posílily výsledky listopadového sjezdu sociálně demokratické strany, na kterém se velká část delegátů vyslovila pro obranu demokratických principů. Mezi komunisty vzrůstala nedůvěra ve výsledky

přítích voleb a prosazoval se požadavek vypořádat se s politickým protivníkem neústavní cestou. Na počátku roku 1948 rozhodlo komunistické vedení zahájit „mobilizaci mas“ ke střetnutí se „silami reakce“. Na 22. února svolaly komunisty ovládané odbory do Prahy **sjezd závodních rad**, o šest dní později se zde měl konat **sjezd rolníků**. Politické napětí v zemi vrcholilo.

Předmětem rozhodujícího střetnutí ve vládě se staly poměry v Bezpečnosti. Nekomunistické strany požadovaly objasnění krčmářského případu a mostecké aféry, chtěly vytvořit komisi pro vyšetřování postupu bezpečnostních orgánů na Slovensku. Ministr vnitra V. Nosek odpověděl **presuny ve velitelském sboru Bezpečnosti**, které měly komunistům zajistit úplnou kontrolu hlavního města. 13. února vláda rozhodla, aby realizace ministrových rozkazů byla zastavena. Nosek se odmítl rozhodnutí vlády podřídit. 17. února se ministři národně socialistické, lidové a demokratické strany dohodli, že nebude-li usnesení splněno, podají **demisi**. Doufali, že v rozhodujícím okamžiku se k nim připojí i ministři sociálně demokratičtí, kteří v posledních střetnutích spolupracovali s protikomunistickým blokem.

Rozhodnutí o demisi demonstrovalo jasně, nakolik byli demokratičtí politikové v zajetí iluzí o možnosti svébt boj s komunisty parlamentní cestou a nakolik jim chyběl jasný plán dalších společných akcí. Rozhodli se riskovat **zásadní konflikt** ve chvíli, kdy veškeré výhody byly jasně na straně protivníka. Komunisté měli pod kontrolou nejdůležitější mocenské nástroje, zmobilizovali již své stoupence, kteří měli v nejbližších dnech zaplavit rozhodující politické centrum — Prahu. Měli také pevně zformované a dynamické vedení a mocného zahraničního spojence, na jehož podporu se mohli spolehnout. Naproti tomu demokratické strany spojovalo pouze odmítnutí nedemokratického postupu komunistů. Mezi nekomunistickými politiky panovala stranická řevnivost, žádný z nich nebyl natolik výraznou osobností, aby se mohl ujmout řízení probíhajícího boje. Vazby Československa na Západ byly zásadním způsobem narušeny a většina světových politiků je považovala za definitivní součást sovětského bloku.

Své naděje vkládali odstupující ministři do prezidenta Beneše, který se stále ještě těšil velké autoritě jak mezi politiky, tak ve veřejnosti. Mezi jeho ústavní pravomoci patřilo jmenovat v případě vládní krize úřednickou vládu a především vypsát **předčasné volby**. Hlavně národní socialisté byli před svědčení, že výsledky voleb by vyzněly v neprospěch komunistů. Prezident mohl také **demisi odmítnout**, a tak donutit komunisty, aby se buď podřídili rozhodnutí vlády a vrátili se tak alespoň dočasně k ústavním pořádkům, nebo aby nesli zjevnou a nepochybnou vinu za rozbití Národní fronty.

20. února, poté co se ukázalo, že ministr Nosek dosud nesplnil usnesení vlády, oznámili ministři Petr Zenkl, Hubert Ripka, Jaroslav Stránský

a Prokop Drtina (nár. soc.), Jan Šrámek, František Hála, Adolf Procházka a Jan Kopecký (lid.), Štefan Kočvara, Ivan Pietor, Mikoláš Franek a Ján Lichner (dem.) oficiálně prezidentu republiky, že odstupují ze svých úřadů. Komunisté byli na tento krok připraveni a již následujícího dne přišli s vlastním návrhem řešení vzniklé krize. Požadovali, aby prezident demisi přijal a doplnil vládu o ministry podle jejich představ. V atmosféře perfektně zinscenovaných masových demonstrací komunistických přívrženců, s představou hrozící občanské války a následujícího sovětského zásahu, našel stárnoucí a nemocný Beneš dostatek odvahy pustit se do boje. **25. února 1948** přistoupil na komunistické požadavky, přijal demisi demokratických ministrů a jmenoval vládu složenou téměř výlučně z komunistů a jejich nejvěrnějších spojenců. Klement Gottwald mohl manifestantům na Staroměstském náměstí triumfálně oznámit „porážku reakce“.

Následujícího dne vydaly vlády Spojených států, Francie a Velké Británie prohlášení o událostech v Československu, ve kterém konstatovaly, že „prostřednictvím uměle a záměrně vyvolané krize a za použití jistých metod, vyzkoušených již předtím na jiných místech, bylo znemožněno svobodné působení parlamentních institucí a zavedena skrytá diktatura jedné strany pod zástěrkou vlády národní jednoty“. Toto hodnocení bylo jistě výstižné. K dalším krokům ve prospěch československé demokracie neměly v té době západní mocnosti ani dostatek sil, ani dostatečně silný motiv. Převzetí moci komunisty bylo provázáno početnými vystoupeními na jejich podporu. Proti převratu demonstrovala jen nevelká skupina studentů, dožadujících se přijetí u prezidenta Beneše. Rozhodující část obyvatel zůstala pasivní a mlčící většinou, která si nedovedla představit, co bude následovat.

„ . . . ne všechen československý lid si přeje zánik demokracie, ale Vy pánové a Vámi vedená strana si přeje, abych svým podpisem zabil demokracii v Československu a zradil nejen sebe, ale i celému národu nejdražší přísahu, jež tkví ve slovech slibu Presidentu-Osvoboditeli: ‚Věrní zůstaneme.‘

Jestli tak činím, tedy jenom proto, abych zabránil bratrovražedným bojům, jimiž mně vyhrožujete a jež jste schopni vyvolat. Věřím, že lid československý pochopí můj čin a při nejbližší příležitosti ve své většině prokáže, že jsou mu cizí metody, jichž užíváte, a že jste podceňovali mravní vyspělost, věrnost a demokratický smysl našeho lidu. “

(Z magnetofonového záznamu projevu Edvarda Beneše k delegaci, vedené Klementem Gottwaldem, při podpisu demise demokratických ministrů v únoru 1948)

1/5 *Konec nylonového věku*

Navzdory všem politickým problémům a hospodářským obtížím byla prvá poválečná léta obdobím prudkého rozvoje v oblasti **vědy a kultury**. Československo se především okamžitě po válce široce otevřelo světu. Tradiční vědecké instituce, *Královská česká společnost nauk*, *Česká akademie věd a umění* a *Československá národní rada badatelská* rychle navázaly na své předválečné kontakty v Evropě i v zámoří. Zároveň se ve větší míře začaly rozvíjet styky se sovětskými vědeckými pracovišti. Do Prahy přijížděli špičkoví světoví vědci nejrůznějších oborů, stala se místem řady významných kongresů.

Československá veřejnost měla možnost seznamovat se s **kulturním děním v zahraničí**. Záhy se na knižních pultech objevily překlady současné světové literatury (populární byl například John Steinbeck), na scénách našich divadel se hrála díla moderních dramatiků (např. J.P. Sartre). V kině se promítaly filmy sovětské filmové avantgardy (S. Ejzenštejn), stejně jako produkty kinematografie britské, francouzské a dalších. Na konci roku 1946 se na jejich plátna vrátil i Hollywood. Vyhladovělým divákům byla nabídnuta špičková díla F. Capry, O. Wellse a M. Curtise, spolu s úspěšnými velkofilmy jako *Alibaba a čtyřicet loupežníků*, nebo *Dvě děvčátka a námořník*. Do Československa přijížděli přední interpreti vážné hudby (např. Ch. Munch a L. Bernstein), v roce 1946 byl poprvé uspořádán festival *Pražské jaro*. V módních kavárnách hrály zahraniční jazzové orchestry.

Pestrý obraz nabízel také pohled na aktivitu naší **domácí kultury**. Velká její část se v souladu s předcházející tradicí přihlásila k levici a někteří se dokonce jako vedoucí úředníci ministerstva informací přímo zapojili do komunistického úsilí o ovládnutí kultury (V. Nezval, I. Olbracht). Nadále však zaznívaly i hlasy opačné. Na Filozofické fakultě UK v Praze se pořádaly ostré diskuse o marxismu (J.B. Kozák, V. Černý). S revolučně levicovým pojetím kultury, reprezentovaným týdeníky *Tvorba a Kulturní politika*, polemizovaly lidovecké *Obzory*, Černého *Kritický týdeník* a Peroutkův *Dnešek*. Proti bojovným zastáncům socialistického realismu vystupoval K. Teige.

V návaznosti na vysokou předválečnou úroveň se veřejnosti představili také **výtvarníci**. Vedle starší generace (J. Zrzavý, Fr. Tichý) se výrazně prosazuje za války zformovaná **skupina 42**, na kterou navázal spolek **Hollar** (Fr. Gross, Fr. Hudeček, K. Spiček, J. Smetana, L. Zívř). Událostí se stala výstava mezinárodního surrealismu, konaná v Praze v listopadu 1947, na které se představila také naše surrealistická **Skupina Ra** (V. Zykmond, J. Istler, V. Tikal a další).

Po počátečních potížích, souvisejících se znárodněním kinematografie v květnu 1945, se začal prosazovat také **československý film**. *Siréna* reži-

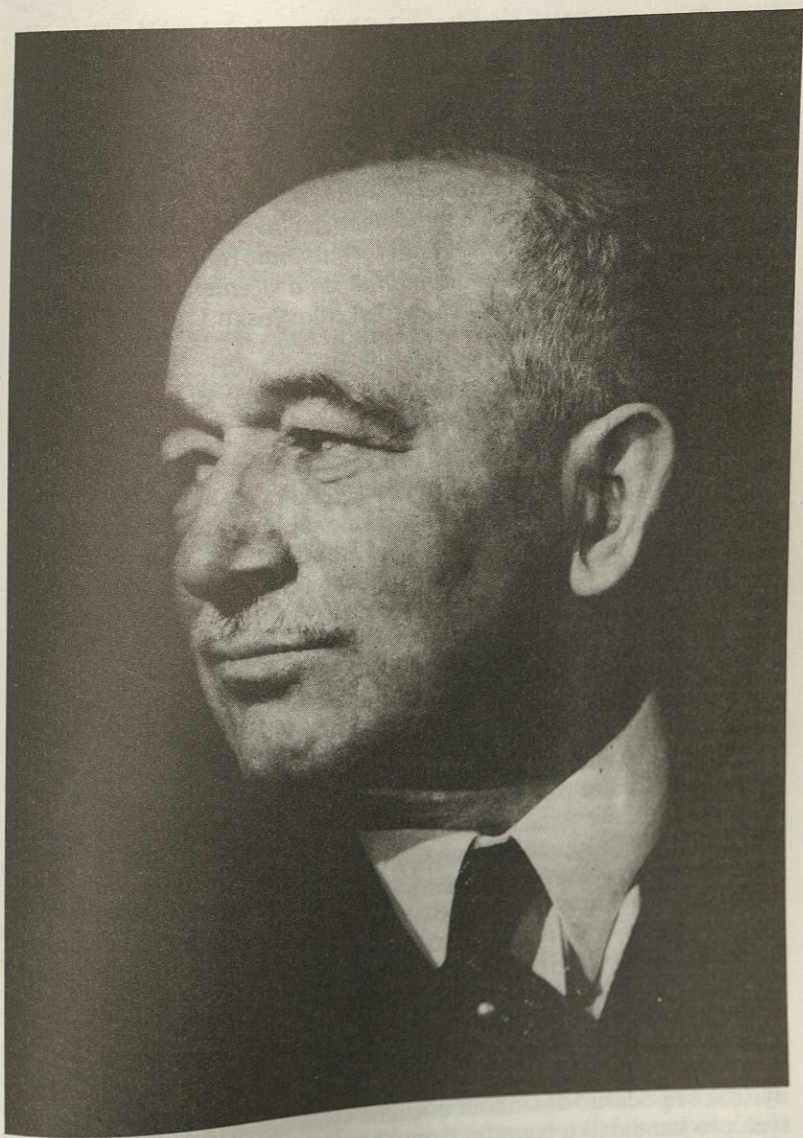
séra K. Steklého zvítězila v roce 1947 na mezinárodním filmovém festivalu v Benátkách. Vznikla také řada dalších významných filmových děl, *Řeka čaruje* (V. Krška), *Čapkovy povídky* (M. Frič), *Daleká cesta* (A. Radok) a další. Vytváří se slavná česká škola **animovaného filmu** (J. Trnka, H. Týrlová).

Vzrušenou atmosféru prvních poválečných let, která spisovatel Josef Škvorecký nazval nylonovým věkem, patrně nejbezprostředněji vyjadřovala **jazzová hudba**. Mladá poválečná generace se s ní mohla seznámit již na sklonku války prostřednictvím stanice ABSE, která vysílala zprávy a především hudbu pro americké vojáky v Evropě. Po osvobození ovládl jazz i naši hudební scénu. Melodie z proslulého hudebního filmu *Alexander's Ragtime Band*, zprostředkované naším fanouškům *orchestrem Karla Vlacha*, zněly jako oslavná hymna nad zrozením nového poválečného světa. S Vlachovým orchestrem spolupracoval po návratu ze Spojených států také Jan Werich. Z jejich spolupráce vzešla inscenace *Divotvorný hrnec*, kterou na naše scény vstoupil nový žánr, muzikál.

Únorový převrat udělal za nadějným vývojem naší kultury náhlou a tragickou tečku. **Socialistický realismus** ve své nejdogmatictější podobě se stal mírou všeho dění v kultuře. A co nad něj bylo, od třídního nepřítele bylo. Vazby s kulturním děním na západ od železné opony byly zpřetrhány. Dopusud nezávislé umělecké a kulturní spolky zanikly a na jejich místě byly vytvořeny centralizované instituce (*Svaz československých spisovatelů* v březnu 1949). Také československá věda se orientovala téměř výlučně na spolupráci se sovětskými partnery. Její organizace byla přestavěna podle sovětského modelu. V roce 1950 bylo zřízeno *Ústředí vědeckého výzkumu* a o dva roky později *Československá akademie věd*.

Paradoxním, nicméně charakteristickým rysem zahájené kulturní revoluce byl nekritický návrat k obrozeneckým modelům role kultury. Nositelem těchto tendencí byl především ministr školství, věd a umění a první předseda ČSAV Zdeněk Nejedlý. Jeho koncepce kulturního dění směřovala k hledání nových tradic „lidově demokratického“ tábora, k jakémusi novému slovanství, které již nemělo být zaměřeno pouze proti německví, ale proti Západu. Již v roce 1946 vydal Nejedlý spisek *Komunisté dědici velkých tradic českého národa*, který měl prokázat, že nastolení komunistické diktatury bylo odvěkým snem našeho lidu. Dospěl v něm k pozoruhodným závěrům: „*Dnes by Hus byl hlavou politické strany a jeho tribunou by nebyla kazatelna, ale pražská Lucerna nebo Václavské náměstí. A jeho strana by byla velmi blízko, o tom můžeme být přesvědčeni, nám komunistům.*“ Střízlivěji bylo na naši národní minulost pohlíženo z „druhé strany“.

„*Tyto emigrační vlny opakovaně odsávaly výkvět obyvatelstva, v zemi zůstávali drobní rolníci a řemeslníci. Ti, jak se zdá, nebyli nikdy ve chvílích krize schopni prokázat pevnost,*

Dne 3. září 1948 zemřel Edvard Beneš.

odvahu a ušlechtilé vlastnosti, ale raději se skláněli před politickými bouřemi, které v zemi zuřily. Tito lidé vždy dávali přednost přežití bez zbytečného boje před bojem za svou svobodu. Během třistaleté habsburské nadvlády, která skončila roku 1918, si Češi vypěstovali mimořádný vrozený talent kritchému a rafinovanému odporu vůči existujícímu režimu. Jsou mnohem zdatnější v opozici, než když jsou sami u vlády a čelí problémům výstavby a uplatňování pozitivní moci, se kterou měli v moderní době jen dvacetiletou zkušenost.

(Z tajné depeše velvyslance USA v Československu Laurence A. Steinhardta, 30. dubna 1948)

I/6 Teror jako prostředek přeměny společnosti

Hned po svém únorovém vítězství přistoupili komunisté k budování **totalitního politického systému**, kterým byla veškerá reálná moc soustředěna do rukou úzkého okruhu nejvyšších funkcionářů komunistické strany, stojících mimo jakoukoli demokratickou kontrolu. Zákonodárné orgány i vládní instituce se staly pouhými vykonavateli stranických příkazů. Nekomunistické politické strany měly být nadále pouhou zástěrkou diktatury. Počet jejich členů byl drasticky redukován (u národních socialistů např. z téměř 600 000 na necelých 15 000), do jejich čela byli postaveni komunisty vybraní funkcionáři. Sociálně demokratická strana byla v červnu 1948 přímo začleněna do KSČ. Na všech úrovních politického, hospodářského i kulturního života proběhly čistky, prováděné jak státními orgány, tak speciálně zřízenými *akčními výbory Národní fronty*. Bezprostředně po únoru bylo z práce propuštěno více než čtvrt miliónu osob.

Postoj nového režimu k demokracii byl jasně demonstrován způsobem, jakým byly 30. května zorganizovány **volby do parlamentu**. Proběhly v atmosféře nepokrytého zastrašování a byly při nich porušeny veškeré zásady svobody a otevřenosti. Pokusy o protikomunistickou předvolební agitaci byly stíhány Bezpečností a trestány. Voličům byla předložena *společná kandidátka Národní fronty*, na kterou nebyl zařazen žádný opoziční politik. Tento systém byl pak zachován i při všech následujících volbách v Československu až do pádu komunistického režimu. Ani zmíněná opatření však nemohla komunistům zajistit vítězství v takovém rozsahu, jaký si přáli. Proto byly výsledky voleb ještě v krajských volebních centrech **falšovány**. Tak se podařilo dosáhnout oficiálně vyhlášených výsledků, podle kterých pro kandidátku Národní fronty hlasovalo **89,2 %** voličů.

7. června 1948 abdikoval po několika marných protestních akcích (odmítl podepsat návrh nové ústavy, uzákonující převzetí moci ve státě dělnickou třídou, stejně jako nový volební zákon) prezident Beneš. O týden po-

zději zvolilo Národní shromáždění prezidentem **Klementa Gottwalda** a následujícího dne byla jmenována pátá poválečná vláda v čele s Antonínem Zápotockým. Ještě jednou se v této situaci dokázaly demokratické síly zmobilizovat k protestu. 19.–27. června proběhl v Praze již rok připravovaný Všesokolský slet. Jeho účastníci dali ve slavnostním průvodu otevřeně najevo své sympatie k bývalému prezidentu Benešovi a své pohrdání jeho nástupcem Gottwaldem. Ještě v průvodu bylo zatčeno několik desítek sokolů, okamžitě byla v této organizaci zahájena čistka. K dalšímu otevřenému střetu s Bezpečností a k následnému zatýkání došlo při zářijovém pohřbu E. Beneše.

Komunisté reagovali vyhlášením „ostrého kursu proti reakci“, jehož výrazem se stal Zákon na ochranu lidově demokratické republiky č. 231 a další represivní opatření, umožňující bezohlednou likvidaci zbylé opozice. Byly zřízeny tábory nucené práce, nezákonnost, včetně fyzického mučení, se stala trvalým rysem postupu Bezpečnosti i justice. Jeho ostří bylo obráceno především proti příslušníkům bývalých nekomunistických stran, nekomunistického odboje za 2. světové války a vojákům z našich zahraničních jednotek na Západě. Zvláštní pozornost byla věnována katolické církvi, považované komunisty po únoru za nejnebezpečnějšího protivníka. Byl vytvořen pečlivě propracovaný systém „výroby“ politických procesů, jejichž obětí se stalo asi 230 000 našich občanů.

Není možné v několika odstavcích odhalit plnou hrůzu politických procesů 40. a 50. let. Jmenujme tedy alespoň ty nejznámější. Již na konci roku 1948 byli před soud postaveni představitelé našeho odboje v čele s generálem Heliódorem Píkou a odsouzeni k vysokým trestům, generál Píka byl popraven. V květnu 1950 byl zahájen největší poválečný politický proces s Miladou Horákovou a spol., na který přímo navazovaly desítky dalších soudních přelíčení. Celkově v nich bylo vyneseno 14 trestů smrti a 52 doživotních trestů. Konečně od března 1950 do července 1954 probíhal seriál procesů s českými a slovenskými církevními hodnostáři, se kterými bylo odsouzeno i množství laických osob. Podle údajů českého historika Karla Kaplana se ještě v roce 1956 nacházelo ve vězení 433 duchovních.

V září 1949 přijeli do Československa první sovětští poradci, pověřeni Stalinem pomoci českým a slovenským soudruhům při zavádění sovětských zkušeností. Zvláštním úkolem řady z nich bylo hledat třídního nepřítel uvnitř komunistické strany. Výsledkem bylo zatýkání na nejvyšších stranických místech. Prvními oběťmi se stali komunisté, kteří bojovali ve španělské občanské válce, příslušníci jugoslávských partyzánských oddílů, ti, kteří strávili válku na Západě, a jak již bylo pro poválečnou společnost příznačné, židé. Čistka v komunistické straně vyvrcholila procesem s vedoucím protistátního spikleneckého centra v čele s dosavadním generálním tajemníkem KSČ Rudolfem Slánským. V procesu bylo vyneseno 11 rozsud-

ků smrti. Na lavici obžalovaných usedli v tomto případě lidé mnohdy přímo zodpovědní za zločiny spáchané po komunistickém převratu. Zůstává historickým paradoxem, že odsouzeni byli svými vlastními soudruhy za zločiny, které nikdy nespáchali.

*„Mne sem Stalin poslal dělat procesy, nemohu ztráčet čas. Ne-
přišel jsem diskutovat, ale přišel jsem do Československa svo-
rotit golovy. Raději vykrotím stopadesát jiných krků, než by
měli vykrotit můj vlastní.“*

(Teodor Baláž cituje sovětského poradce „Lichačeva“ před vyšetřovací komisí pro politické procesy, 1963)

Vlna represí v letech 1948—1953 rozbila veškerou protikomunistickou opozici. Na rozdíl od protektorátu se nepodařilo zorganizovat významné podzemní hnutí odporu. V prvních měsících po únoru se sice v zemi objevilo množství letáků, vyzývajících k odboji proti novému režimu, ale tato aktivita neměla dlouhého trvání. Zoufalé akty individuálního odboje (bratři Mašíňové) zůstaly pouze izolovanými akcemi.

Nejmasovějším projevem **nesouhlasu s komunistickým režimem** byla emigrace. Podle oficiálních údajů odešlo v letech 1948—1951 ilegálně do zahraničí něco přes 25 000 našich občanů. Mnozí z nich odcházeli s iluzí, opírající se o zkušenost z 1. a 2. světové války, že v zahraničí bude vytvořen III. odboj a že vývoj v Československu bude zvrácen v důsledku vývoje mezinárodního. Jejich život na Západě byl zpočátku velmi obtížný. Pobyt v uprchlických táborech se rovnal bez nadsázky boji za uhájení existence. Během jednoho až dvou let se však většinou zařadili do života západní civilizace.

Do emigrace odešla po únoru 1948 řada významných osobností. Jmenujme zde alespoň národní socialisty P. Zenkla, V. Krajínu, H. Ripku, J. Stránského, I. Herbena a F. Peroutku, lidovce A. Klimka, A. Procházku, I. Ducháčka a P. Tigrida, nebo sociálního demokrata B. Laušmana, který byl později orgány StB unesen z Rakouska a v Československu postaven před soud. Mezi emigranty byli i generálové S. Ingr, F. Moravec a M. Ferjenčík, stejně jako diplomaté, například zástupce ČSR při OSN J. Papánek, a významní představitelé naší kultury, filozof E. Kohák, houslista a dirigent R. Kubelík a klavírista R. Firkušný. Mnozí z nich se v zahraničí věnovali především svým profesím a do politiky a krajanského hnutí se zapojovali jen příležitostně.

Československý exil nevystupoval jednotně a trpěl vnitřními rozpory, projevujícími se například v rozdílném hodnocení úlohy prezidenta Beneše, odsunu Němců i politiky demokratických stran v období 1945—1948. Sřešší organizací měla být *Rada svobodného Československa*, v jejímž čele stál Petr Zenkl. Ten však do ní odmítal přijmout politiky, kteří kritizovali činnost nekomunistických stran po 2. světové válce a zpravidla patřili

k těm stranám, které byly v tomto období zakázány. Vedle Rady vznikla v zahraničí řada zájmových organizací československého exilu. V roce 1950 bylo například v USA zřízeno *Ústředí československého sokolstva* v zahraničí, založena zde byla také *Československá společnost pro vědy a umění*, která plnila pro naše exulanty i roli nadace. Nemalou aktivitu vyvíjeli Čechoslováci v zahraničí v oblasti publicistiky. Pro Československo začaly vysílat rozhlasové stanice jako například *Svobodná Evropa* z Mnichova nebo *Hlas Ameriky* z Washingtonu. Všude tam, kde se objevila větší koncentrace Čechoslováků, začaly vycházet krajanské noviny a časopisy. Některé z nich, zvláště časopis *Svědectví* vydávaný Pavlem Tigridem v Paříži, si získaly značnou popularitu i doma, když k nám za uvolněnějšího období konce šedesátých let začaly být pašovány.

1/7 *Základy socialistické ekonomiky*

Bezprostředně po uchopení moci zahájil komunistický režim **likvidaci soukromého sektoru** našeho národního hospodářství. Od dubna 1948 přijal parlament v rychlém sledu řadu *znárodnovacích zákonů*, týkajících se podniků s více než 50 zaměstnanci a firem působících v oblasti velkoobchodu, stavebnictví, zahraničního obchodu, polygrafie, cestovního ruchu a pohostinství (ke znárodnění největších průmyslových a těžebních komplexů došlo již po roce 1945). V rozporu s přijatými zákony postihlo záhy znárodnování i podniky menší. Na konci roku 1948 pracovalo již více než 95% zaměstnanců v průmyslu ve státním sektoru. Následovala masová likvidace soukromého řemesla, maloobchodu a živností. Stát, a jeho prostřednictvím komunistická strana, se stal monopolním pánem nad československou ekonomikou.

Spolu se zánikem soukromého sektoru zanikly rychle i všechny formy hospodářské demokracie. Ekonomika měla být nadále řízena z jednoho centra a podle jednoho **ústředního plánu**. Rozhodujícími se při hospodářském rozhodování staly politické cíle. K jejich realizaci se podle sovětského vzoru a za pomoci sovětských expertů vytvořila početná a mocná hospodářská byrokracie, na jejímž vrcholu stál *Státní úřad plánovací*. Poslušným nástrojem centrálního řízení se staly také odbory, pověřené nyní hlavně dohledem nad plněním plánu a zvyšováním pracovní výkonnosti. Za tímto účelem byly organizovány nejrůznější „*socialistické soutěže*“ a „*údernická hnutí*“.

Byla zahájena rozsáhlá **prestavba našeho průmyslu**, vycházející z koncepcce Československa jako strojírenské velmoci, jako zbrojnice stmelujícího se sovětského bloku. Bez ohledu na skutečné možnosti a potřeby země byl důraz položen v prvé řadě na **těžké strojírenství**. V atmosféře příprav

na blízký válečný konflikt byl vývoj tohoto odvětví diktován především potřebami armády. **Zbrojní výroba** vzrostla až na jednu třetinu celkové produkce našeho strojírenství. Výrazně se zbrzdil rozvoj ostatních odvětví hospodářství, především spotřebního průmyslu a služeb. Do těžkého průmyslu byly přesouvány kvalifikované pracovní síly i takzvané neproduktivní zaměstnanci. Tento postup byl kromě jiného účinným prostředkem k likvidaci středních vrstev.

Zcela se změnilo postavení Československa ve vztahu k mezinárodnímu hospodářskému systému. Naš **zahraniční obchod** byl přeorientován na Sovětský svaz a jeho satelity. Relativně vyspělé československé hospodářství tak dostalo za partnery země nedostatečně vyvinuté a jim přizpůsobovaly strukturu své výroby. Ze strany SSSR šlo při tom o jednoznačný diktát. Při jednáních o hospodářské smlouvy sovětské zastupci přímo určovali, co se bude a co nebude v Československu vyrábět. Plnění sovětských požadavků bylo jednou z hlavních příčin nesmyslné přestavby našeho průmyslu. Za účelem koordinace vývoje jednotlivých ekonomik uvnitř sovětského bloku byla v roce 1949 zřízena **Rada vzájemné hospodářské pomoci (RVHP)**. Jejím strategickým cílem bylo dosáhnout úplné nezávislosti tohoto uskupení na kapitalistickém světě.

Důležitou a charakteristickou součástí přechodu k socialistické ekonomice byla kolektivizace zemědělství. Komunisté, kteří získali po válce podporu voličů na vesnici prosazováním radikální pozemkové reformy a sliby, že u nás nikdy nedojde k zakládání kolchozů, k ní přistoupili v roce 1949, kdy byl přijat *zákon o jednotných zemědělských družstvech*. Po neúspěšném pokusu přesvědčit rolníky, aby do družstev vstupovali dobrovolně, proběhlo v letech 1950—1953 násilné združstevňování. Jeho výsledky byly jednoznačně negativní. Nově vytvořená družstva se téměř okamžitě ocitla v zoufalé hospodářské situaci a rolníci využívali své příležitosti k tomu, aby z nich opět vystoupili. Motivem kolektivizace však nebylo zlepšení ekonomické situace vesnice, ale likvidace samovýrobců jako obtížně politicky ovladatelné skupiny obyvatelstva a uvolnění pracovních sil pro rychle rostoucí těžký průmysl. Proto se v letech 1955—1958 přistoupilo k druhé vlně kolektivizace. Na jejím konci existovala již družstva ve více než 80% obcí. Poměr drobných a středních rolníků na celkovém počtu obyvatelstva klesl podle oficiálních statistik v porovnání s rokem 1948 v Čechách z 15,7% na 2,1%, na Slovensku z 32,2% na 6,8%. Hospodářská výkonnost zemědělství se pochopitelně nezlepšila a Československo zůstalo po celé poválečné období závislé na dovozu potravin.

„Máme v naší obci třídního nepřítel? Splnila obec dodávky masa a obilí? Proč ta a ta osoba, přestože nepracuje, si dobře žije? Proč a co si různé osoby potají šuškají? Proč není zájem o sovětské filmy? Proč majitelé domů při státních osla-

vách nevyvěšují vlajky? Kdo a proč sabotuje v obci různé příkazy? Za všemi všemi těmito otázkami je skrytý nepřítel, kterého jest nutno odhalit . . .“

(Směrnice pro zařazování osob do táborů nucených prací, 1949)

I/8 Smrt Vůdce světového proletariátu

5. března 1953 zemřel **Josif Vissarionovič Stalin**. Tato událost vyvolala v celém světě vlnu nadějí a napjatého očekávání. „*Svět ví, že smrtí Josefa Stalina skončila jedna éra,*“ prohlásil americký prezident Dwight Eisenhower. Zároveň zdůraznil, že Spojené státy jsou připraveny učinit celou řadu kroků k dosažení pokroku ve vzájemných vztazích mezi velmocemi: „*Znám jedinou otázku, na které pokrok závisí, a to, co je Sovětský svaz připraven učinit.*“ Také britský premiér Winston Churchill označil Stalinovo úmrtí za „*vrcholnou událost*“. Navíc poskytl novému sovětskému vedení jednoduchou radu, pokud šlo o to, co by mělo udělat pro zlepšení mezinárodní situace. Sověti by podle něj prostě měli „*přestat dělat věci, které my jim také neděláme*“.

Stalinovi nástupci podnikli v následujícím období skutečně některé kroky, které naznačovaly, že zmíněné naděje byly opodstatněné. V Moskvě se začalo hovořit o **mírovém soupeření** mezi kapitalismem a socialismem. V červenci 1953 bylo podepsáno příměří v Koreji, kde před třemi lety rozpoutal Sověty podporovaný severokorejský režim krvavou válku. V květnu 1955 se SSSR rozhodl podepsat rakouskou státní smlouvu, stáhnout své jednotky z Rakouska a umožnit tak této zemi po deseti letech průtahů normalizaci nezávislou existenci. Záhy poté normalizoval své styky s Jugoslávií, kterou Stalin v roce 1948 vyobcoval z tábora svých spojenců. Konečně kterou Stalin v roce 1948 vyobcoval z tábora svých spojenců. Konečně v červenci téhož roku se v Ženevě sešli nejvyšší představitelé Francie, Spojených států, Velké Británie a Sovětského svazu. Vedoucí postavou sovětské delegace byl zde již **Nikita Sergejevič Chruščov**, který se pro následující období stal určující osobností sovětské politiky. Přestože schůzka nečlonesla žádné konkrétní výsledky, rozepsal se evropský tisk rozsáhlým „*duchu Ženevy*“, který měl být předzvěstí zásadních změn v mezinárodních vztazích.

Gesta nového sovětského vedení však ještě zdaleka neznamenal ukončení studené války. Naznačovala pouze, že SSSR bude patrně do budoucna hledat nové cesty k prosazování svých zájmů, které nemusí nutně kopírovat přímočarou agresivní linii minulých let. Stalin prý před svou smrtí opatrně varoval své spolupracovníky, že až odejde, „*zakroučí jim imperiálně mocnosti krkem jako kuřatům*“. Chruščov nyní dokazoval, že se „*světovým imperialismem*“ vypořádá po svém. Ani jeho cesta v zahraniční politice neměla být cestou nenásilnou a bezpečnou. Již za rok

byl duch Ženevy zapomenut díky krvavému **potlačení maďarské revoluce**. Svět čekaly ještě takové ukázky nové sovětské zahraniční politiky jako **berlínská krize** (stavba berlínské zdi, 1961) a **karibská krize** (spor o rozmístění sovětských jaderných hlavic na Kubě, 1962), při kterých chybělo jen málo, aby se hrozba termonukleární války stala realitou. Navzdory těmto skutečnostem znamenal Chruščovův příchod k moci novou kvalitu ve vývoji poválečného světa, a to především díky rozchodu s nejkřiklavějšími projevy nezákonnosti a zločinné zvůle, který prosadil v oblasti vnitřní politiky.

II. ČESKOSLOVENSKÁ SOCIALISTICKÁ REPUBLIKA

II/1 *Iluze změn a proměny iluzí*

Očekával-li někdo, že změny v Kremlu se zásadním způsobem odrazí i na situaci v Československu, byl zklamán. Přestože záhy po Stalinovi zemřel i jeho *pražský místodržící* Klement Gottwald, nedošlo na rozhodujících místech ve státě k žádným mocenským přesunům. Prezidentem byl zvolen **Antonín Zápotocký**, jeho dosavadní úřad předsedy vlády převzal Viliam Široký a prvním mužem stranického aparátu se stal Antonín Novotný. Ti všichni patřili již dříve do úzké skupiny nejvyšších komunistických vládců a bez velkých diskusí také pokračovali v dosavadní politice.

Již od poloviny roku 1952 byla připravována **měnová reforma**, kterou komunistické vedení chtělo řešit hrozivě narůstající problémy v zásobování, vyvolané přestavbou průmyslu a úpadkem zemědělské výroby. Vyhlášena byla 30. května 1953 s platností od následujícího dne. Zároveň byl zrušen lístkový systém prodeje potravin a průmyslového zboží a zavedeny jednotné maloobchodní ceny. Pro většinu obyvatelstva znamenala tato opatření šok. Životní náklady prudce vzrostly, úspory ztratily svou hodnotu. Poprvé od února 1948 došlo k masovým projevům nespokojenosti a **protivládním demonstracím**. V Plzni vyšlo do ulic okolo dvaceti tisíc demonstrantů, k jejich rozehánění musela být nasazena armáda a Lidové milice. I komunistické vedení, dávno již odtržené od těch, kterým vládlo, si muselo přiznat, že jeho popularita výrazně poklesla.

Ani katastrofální stav hospodářství, ani projevy nespokojenosti nevedly k úvahám o možných změnách dosavadní politiky. Až si na počátku července nové sovětské vedení pozvalo do Moskvy A. Zápotockého, aby mu vytklo nereálné hospodářské plánování a přílišný důraz na těžký průmysl, tedy přesně to, co naši ekonomice v minulých letech nadiktovalo, bylo i v Praze rozhodnuto vyhlásit **nový politický kurs**. Jeho hlavními body měl být přesun od těžkého k lehkému průmyslu, „obezřetnější“ přístup ke kolektivizaci, důraz na zvyšování životní úrovně a také důsledné dodržování zákonnosti.

*Na X. sjezdu KSČ – zleva V. Široký, N. S. Chruščov, A. Novotný,
A. Zápotocký*

Hlavním mluvčím nové politiky se stal sám prezident Zápotocký, ještě nedávno hlavní zastávce politiky tvrdé ruky, a demonstroval tak neměnný rys našich komunistických špiček, totiž neochvějnou poslušnost ve vztahu k sovětským soudruhům. V průběhu léta Zápotocký dvakrát vystoupil s projevy, ve kterých kritizoval násilné združstevňování a slíbil, že se mu nebude bránit, pokud bude chtít z JZD odejít. V podobném duchu se vyslovalo i záříjové zasedání ústředního výboru KSČ, na kterém byla také nedávná doporučení Sovětů oficiálně zahrnuta do stranického programu. Na podzim byly sníženy ceny téměř třiadvaceti tisíc druhů zboží a optimisté mohli začít věřit, že v politice vedení KSČ dochází skutečně ke změnám.

Skutečnost byla jiná. Ve struktuře průmyslu byla provedena jen minimální změny, převaha těžkého strojírenství zůstala zachována, a to přesto, že pro jeho výrobky přestával být na trzích RVHP odbyt. Rolníci, kteří vystoupili z družstev, se již za dva roky po Zápotockého slibech stali obětí nové vlny kolektivizace. Jako zcela prázdné se ukázaly fráze o zákonnosti. Po-

stupně se sice začínalo s rušením táborů nucených prací, ale poměry v běžných věznicích se většinou vůbec nezlepšily. Ještě v dubnu 1954 proběhl v Bratislavě politický proces v rámci čistek uvnitř komunistické strany. Byla ustanovena komise pro přešetření politických procesů, ale její hlavní direktivou bylo, v žádném případě nepřešetřovat ty největší z nich. Na konci roku 1955 zůstala z nového kursu pouze soustava nových řádů a vyznamenání, která byla v jeho rámci vytvořena pro nejlepší pracovníky a podniky.

V té době se však již v Moskvě připravovala událost, která měla poklid československého vedení narušit. V únoru 1956 se zde sešel **XX. sjezd KSSS**, na kterém Chruščov vystoupil s kritikou **kultu osobnosti**, odsoudil mnohé aspekty stalinské politiky a uvedl řadu údajů o jeho zločinech. I když Chruščovův projev pouze poodhalil skutečnou tvář stalinismu, vyvolal ve světě obrovskou reakci. Byl zpochybněn pilíř, na kterém stál nejen Sovětský svaz, ale celé jeho impérium.

Vedení československých komunistů se i za této situace zpočátku domnívalo, že bude možné přejít Chruščovova odhalení mlčením. Teprve ve chvíli, kdy o nich informoval prakticky veškerý světový tisk, bylo rozhodnuto seznámit s nimi řadové komunisty. V dubnu byla zahájena na toto téma v komunistické straně diskuse, vyvolávající na jedné straně pocity hlubokého rozčarování, na druhé velké naděje. **Kritika** zazněla z Moskvy, přišli s ní sovětští soudruzi, a to se zdálo být dostatečnou zárukou, že tentokrát jsou změny skutečně na dosah. Z diskusí vzešel požadavek podívat se stejně kriticky i na svou vlastní minulost. Logicky byla nastolena otázka, jak tomu bylo s politickými procesy u nás a především kdo za ně nese zodpovědnost. Vedení strany bylo nuceno přislíbit nápravu v ekonomice, ve státní správě a v justici.

V té době se však již **diskuse o potřebných změnách** rozběhla i mimo rámec komunistické strany. Aktivovaly se odbory, mládežnické organizace, o svém větším podílu na správě státu začaly uvažovat dokonce i živořící nekomunistické strany. Na konci dubna proběhl **sjezd Svazu spisovatelů**, na kterém zazněla řada vystoupení, vyslovujících se pro svobodu tvorby a celkovou demokratizaci společnosti. V této chvíli učinilo stranické vedení iluzím o možném rozsahu změn rázný konec. Na počátku května prohlásilo diskusi k XX. sjezdu za skončenou. Závěry, které z ní vyvodilo, měly k demokratizaci daleko. Na červnové celostátní konferenci KSČ byla přijata řada usnesení o likvidaci byrokratismu, změnách v řízení ekonomiky a odstraňování překážek rozvoje aktivity v podnicích a na nejnižších stupních státní správy, ale ve všech případech šlo pouze o kosmetické úpravy starého systému. Namísto o *potrestání zločinů* se hovořilo o *odstranění chyb*.

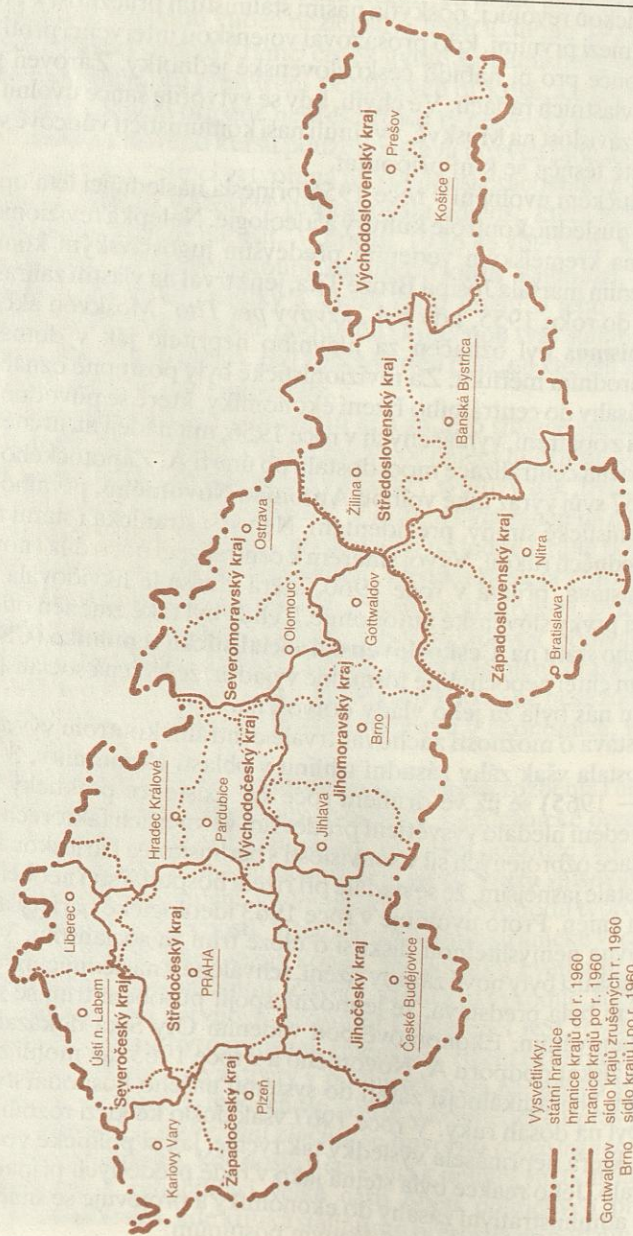
Vývoj událostí v **Polsku**, kde došlo v červenci k dělnickým bouřím v Poznani a následně k rehabilitaci velké části obětí politických procesů, a především v **Maďarsku**, kde kritika stalinismu přerostla na podzim v anti-

komunistickou revoluci, poskytla našim stalinistům příležitost k protiofenzívě. Byli mezi prvními, kdo prosazoval vojenskou intervenci proti Maďarsku, dokonce pro ni nabídli československé jednotky. Zároveň provedli čistku ve vlastních řadách. Ve chvíli, kdy se vytvořila šance uvolnit alespoň poněkud závislost na Moskvě, vyvinuli naši komunističtí vůdcové veškerou snahu ještě těsněji se k ní připoutat.

Po krátkém uvolnění v roce 1956 přinesla následující léta opětovnou snahu po důsledné kontrole kultury a ideologie. Nálepka revizionismu byla přisouzena kremelským vedením především jugoslávským komunistům pod vedením maršála Josipa Broze Tita, jenž trval na vlastní zahraniční politice, až do roku 1955, kdy byl „krvavý pes Tito“ Moskvou akceptován. **Revizionismus** byl označen za hlavního nepřítele jak v domácím, tak v mezinárodním měřítku. Za revizionistické byly postupně označeny i pokusy o zásahy do centrálního řízení ekonomiky, které se původně zdály jako jediná z opatření, vyhlášených v roce 1956, mít naději na určité uplatnění. Opětovná centralizace moci dostala po úmrtí A. Zápotockého na konci roku 1957 svůj výraz také volbou **Antonína Novotného**, prvního tajemníka komunistické strany, prezidentem. Nejvyšší stranická i státní funkce se ka komunistické strany, prezidentem. Nejvyšší stranická i státní funkce se ocitly v jedné ruce. Vývoj směrem k centralizaci potvrdila i nová, socialistická ústava, přijatá v roce 1960, která v zásadě likvidovala doposud existující prvky slovenské autonomie. Tehdy byl také změněn oficiální název našeho státu na **Československá socialistická republika (ČSSR)**. Novez našeho státu na **Československá socialistická republika (ČSSR)**. Nový tým chtěl nepochybně formálně vyjádřit, že kýžená socialistická společnost u nás byla za jeho vlády dotvořena.

Představa o možnosti zachovat trvale centrální kontrolu vývoje společnosti dostala však záhy zásadní trhlinu v oblasti **ekonomiky**. 3. pětiletka (1961 — 1965) se již ve druhém roce své existence prakticky zhroutila. I když vedení hledalo vysvětlení především ve vnějších faktorech (částečná mobilizace ozbrojených sil v souvislosti s berlínskou a karibskou krizí), stávalo se stále jasnějším, že se nadále při řízení hospodářství neobejde bez zásadních změn. Proto uvolňuje v roce 1963 ideologické bariéry a připouští donedávna nemyslitelnou diskusi o úloze trhu za socialismu. Výsledkem těchto diskusí byly nové zásady řízení, schválené v následujícím roce. Jejich základem byla představa, že je možné spojit působení trhu se socialistickým plánováním. Ekonomové pod vedením Oty Šika dokázali pro svůj projekt získat podporu A. Novotného a v roce 1965 tak mohli začít s jeho realizací. Nejradikálnější zásah do systému našeho hospodářství od roku 1948 byl na dosah ruky. V roce 1967 však došlo ke krizi rozvíjející se reformy, která nepřinášela výsledky tak rychle, jak si politické vedení představovalo. Jeho reakce byla stejná jako v řadě předešlých případů. Obnovují se administrativní zásahy do ekonomiky a projevuje se snaha vrátit se ke starým, osvědčeně neosvědčeným postupům.

Administrativní členění Československa 1949 — 1990

II/2 Jistota všedního dne

Skutečnost, že žádná z vyhlášených velkých změn, žádné ze slibovaných zásadních vylepšení se v poválečném Československu až do konce šedesátých let neuskutečnily, neznamená, že by se život jeho obyvatel v tomto období nezměnil. V prvé řadě se postupně stával bezpečnějším. Vlna revolučného teroru poté, co byli likvidováni, často fyzicky, političtí protivníci a příslušníci sociálních skupin, které se zdály vládcům nebezpečné nebo obtížně ovladatelné, odezněla. Počet *prvohlavových* rozsudků podle paragrafů I. hlavy zvláštní části trestního zákona zůstával sice i v 60. letech vysoký (okolo 2500 ročně), ale represe ztrácely svou původní zběsilou iracionalitu. Československo i nadále zůstalo **policejním státem**, ale prostý občan, který „se neplete do politiky“, si mohl být od konce padesátých let v zásadě jist, že nebude v noci vytažen z postele a odvečen neznámo kam.

Lidem se vcelku dařilo lépe. **Osobní spotřeba** obyvatel od roku 1953 stoupala. Spotřeba potravin na jednoho obyvatele překročila v polovině padesátých let předválečnou úroveň a její vzestup se až do šedesátých let nezastavil. Sociální a nemocenské pojištění se po přestavbě na sklonku 50. let zařadilo mezi nekomplexnější v Evropě. Kvalita služeb ve zdravotnictví byla sice nízká, ale byla pro všechny. Co je zvlášť charakteristické, téměř všichni se měli stejně. **Mzdová nivelizace**, téměř neustále kritizovaná, nebyla nikdy zlikvidována. Pravda, asi milión našich občanů žilo pod hranicí chudoby, ale byli to většinou důchodci a ty není příliš vidět a jen zřídka slyšet. Uniformitu příjmů doprovázela uniformita spotřeby. Sortiment zboží na trhu byl velmi úzký, a tak s výjimkou úzké skupiny privilegovaných, kteří mohli nakupovat v obchodech *Darexu* a později v *Tuzexu* (obchody zásobované západním zbožím, v nichž se platilo zvláštními kupóny), se všichni oblékali a obouvali téměř stejně. Zoufalý nedostatek **niterných hodnot** ve společnosti vedl k různým patologickým jevům jako rychle vzrůstající rozvodovost, ztráta citu pro rozlišení poctivé práce a okrádání, citu pro kulturní, hmotné i duchovní hodnoty, rozbujelá konzumní životní filozofie, což si uvědomovalo stále více lidí.

Šed' každodenního života nahrazoval režim svým občanům pravidelnými svátky a oslavami nejrůznějšího druhu. Prvomájové průvody, vojenské přehlídky a folklórní slavnosti vždy přilákaly davy lidí, kteří, zdá se, se na nich opravdu bavili. Velkých úspěchů dosahovaly mamuti sportovní podniky na čele se spartakiádami, které byly pořádány od roku 1955 každých pět let. Sportovišť pro rekreační sportovce spíše ubývalo, než přibývalo, státní reprezentaci však byla věnována velká péče. Rozdíly v rodinných příjmech však byla závisely především na počtu ekonomicky činných členů rodiny. To vedlo k **vysoké zaměstnanosti žen**. Ani jim však socialismus nezaručil slibovaná práva. Jejich platy byly nižší než platy mu-

žů ve stejné kategorii, a vzhledem k nízké úrovni služeb a neustálým nedostatkům v zásobování disponovaly mnohem menším množstvím volného času. To se negativně odráželo na situaci rodiny, přinášelo problémy při výchově dětí.

Vzrůstající úspory začaly v šedesátých letech umožňovat občanům nákup zboží dlouhodobé spotřeby. Životní styl se začal měnit. Přišla doba sobot a nedělí trávených na usilovně budovaných a udržovaných chatách. Po kotrmelcích komunistické politiky v posledních letech přišla doba zjevného **nezájmu obyvatelstva o věci veřejné.**

Od šedesátých let se začala také zlepšovat informovanost našich občanů o situaci na Západě. Zahraniční vysílačky byly sice i nadále rušeny, rozšiřoval se ale okruh těch, kteří mohli do kapitalistických států vycestovat. V roce 1965 vyjelo na Západ asi 168 tisíc našich občanů, v roce 1967 již více než 300 tisíc. Československo pomalu vystupovalo ze své izolace a na jeho každodennosti to bylo znát. Měnil se především **životní styl mládeže.** Již na konci 50. let k nám pronikl rock'n'roll. Z parků a laviček se rock'n'roll dostal do klubů v okrajových čtvrtích velkých měst. V šedesátých letech se vliv západní hudby prosadil ještě výrazněji. Vznikají první **bigbeatové kapely**, kterým se již občas daří uchytit se na gramofonových deskách. Dlouhé vlasy, džínsy a znepokojivě hlasitý zvuk elektrofonických hudebních nástrojů signalizují, že mládež se začíná vzdalovat od funkcionářských ideálů Svazu mládeže.

Stejně tak se začíná významná část naší **umělecké scény** vzdalovat od zatuchlých ideálů socialistického realismu. Nevyhlášeno se začíná realizovat sebevědomé heslo sjezdu spisovatelů z roku 1956: „*Spisovatelé, svědomí národa*“. Autoři jako M. Kundera, J. Škvorecký, B. Hrabal, nebo D. Tatarka pojmenovávají ve svých dílech pocity doby, které neviděli, nebo nechtěli vidět tehdejší vládcí. Stejným směrem se ubírá i naše dramatické umění (V. Havel, I. Vyskočil, J. Topol) a film, jehož **nová vlna** (M. Forman, I. Passer, J. Němec, V. Jasný a další) se stává světově známým pojmem. Nové umění agresivně proniká do nedávno ještě neotřesitelných jistot československého všedního dne a připravuje půdu pro návrat občanů do politiky. Nikoli však podle direktiv, připravovaných dosavadním vedením komunistické strany.

III. ČESKOSLOVENSKO A BREŽNĚVOVA DOKTRÍNA

III/1 *Pokus o reformu socialismu v Československu roku 1968*

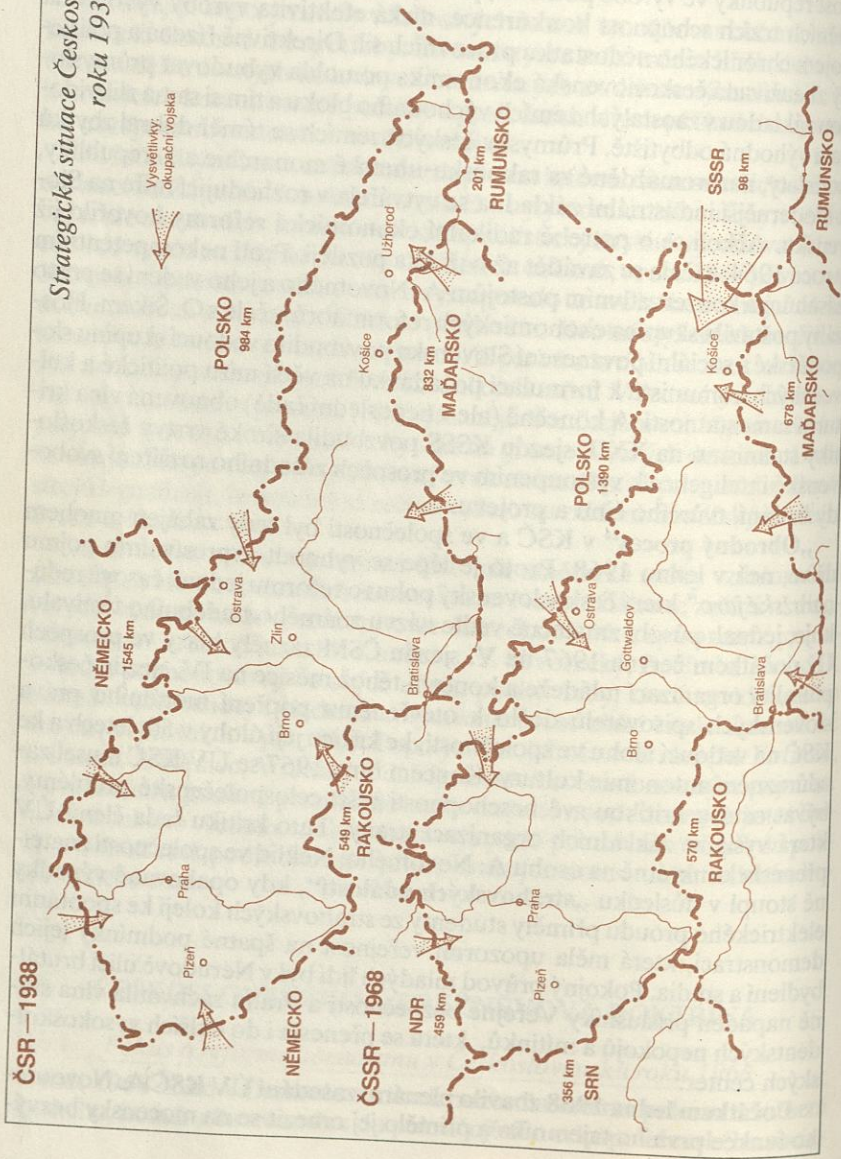
V roce 1968 došlo v Československu k pozoruhodnému pokusu o vnesení lidského, humánního rozměru do pokračujícího celospolečenského socia-

listického experimentu. U počátku koncepce „socialismu s lidskou tvář“ stálo vystrážlivění nad neslavnými důsledky „úspěšného budování socialistické společnosti“. Kolektivizované zemědělství prohlubovalo nesoběstačnost republiky ve výrobě potravin, průmyslové výrobky ztrácely na zahraničních trzích schopnost konkurence, nízká efektivita výroby vyvolávala dojem chronického nedostatku pracovních sil. Direktivně řízená a politicky zneužívaná československá ekonomika pomohla vybudovat průmyslovou základnu v zaostalých zemích východního bloku a tím si sama zlikvidovala výhodná odbytíště. Průmysl v českých zemích se téměř dobral zbytků podstaty, nashromážděné za rakousko-uherské monarchie a 1. republiky, a modernější industriální základna se vytvářela v rozhodující míře na Slovensku. Ačkoli se o potřebě radikální **ekonomické reformy** hovořilo již v roce 1964, začala se zavádět až o tři léta později. Proti nekompetentním zásahům a konzervativním postojům A. Novotného a jeho vedení se proto záhy postavila skupina ekonomických reformátorů v čele s O. Šikem. Hozdářské a sociální povznesení Slovenska povzbudilo vedoucí skupinu slovenských komunistů k formulaci požadavků na větší míru politické a kulturní samostatnosti. A konečně (ale v neposlední řadě) obnovená vlna kritiky stalinismu na XXII. sjezdu KSSS povzbudila široké vrstvy československé inteligence k vystoupením ve prospěch zásadního rozšíření svobody badání, tvůrčího činu a projevu.

„**Obrodný proces**“ v KSČ a ve společnosti byl tedy zahájen mnohem dříve, než v lednu 1968. Proto je lépe se vyhnout expresivnímu pojmu „*pražské jaro*“, který československý pokus o reformu jednak časově redukuje, jednak působí zmatečně vedle názvu známého hudebního festivalu. Už počátkem června 1967 na V. sjezdu ČSM zazněly hlasy ve prospěch plurality organizací mládeže a koncem téhož měsíce na IV. sjezdu československých spisovatelů došlo k otevřenému popření morálního práva KSČ na vedoucí úlohu ve společnosti, ke kritice její úlohy v 50. letech a ke zdůraznění autonomie kultury. Koncem října 1967 se ÚV KSČ musel vzdát ostrou kritikou své neschopnosti řešit celospolečenské problémy, která vyšla ze základních organizací strany. Tuto kritiku řada členů ÚV přenesla konkrétně na osobu A. Novotného. Neklid ve společnosti ztlačil se stoupl v důsledku „*strahovských událostí*“, kdy opakované výpadky elektrického proudu přiměly studenty ze strahovských kolejí ke spontánní demonstraci, která měla upozornit veřejnost na špatné podmínky jejich bydlení a studia. Pokojný průvod mladých lidí byl v Nerudově ulici brutálně napaden příslušníky Veřejné bezpečnosti a Prahu zachvátila vlna studentských nepokojů a mítinků, která se přenesla i do dalších vysokoškolských center.

Počátkem ledna 1968 zbavilo plenární zasedání ÚV KSČ A. Novotného funkce prvního tajemníka a přimělo jej omezit se na mocensky bezvý-

Strategická situace Československa roku 1938 a 1968

znamný úřad prezidenta republiky. Do čela strany byl povolán **Alexander Dubček**. Dubček zpočátku hledal oporu v lidech, jež považoval za sobě oddané, kteří však jeho důvěru hluboce zklamali (například G. Husák a V. Bilák). Na druhé straně při odstavování osob, spjatých s bývalým vedením, objevil účinnou zbraň v podobě veřejného mínění a zejména spolupráce se sdělovacími prostředky. Svým přívětivým, neoficiálním chováním si rychle získal značnou popularitu. Společnost mu velkoryse promíjela nedostatek určité politické koncepce, který evidentně zmátl i moskevské vedení v čele s Leonidem Brežněvem. Po Dubčekově příkladu začali mnozí straničtí a státní funkcionáři spatřovat ve své práci záchvěvy „vyššího poslání“. Mnozí z nich, třebaže neměli v úmyslu nic zásadně měnit, chtěli spravovat veřejné záležitosti lépe než dosud. Nehodlali ustoupit od plánovitého způsobu řízení národního hospodářství, ale vadila jim jeho nízká produktivita a zejména nadměrné plýtvání s beztak dost omezenými prostředky. Ostatně ani většina obyvatelstva neuvažovala o změně ekonomického a společenského řádu. **Reformní komunisté** vůbec nepomýšleli na zavedení politického pluralismu (projev A. Dubčeka na květnovém zasedání pléna ÚV KSČ). I Josef Smrkovský, muž s image lidového politika, nehovořil o nastolení klasické demokracie, nýbrž o demokratizaci veřejného a stranického života. Podobně se i takový teoretik systémových změn, jakým byl Zdeněk Mlynář, stavěl proti obnovení sociálně demokratické strany. Naprostě nepochopení věci prokázal Vladimír Koucký, který před odjezdem na konzultativní schůzku komunistických a dělnických stran v Budapešti na přelomu února a března 1968 prohlásil:

„... Novotný na lednovém plénu prorokoval, co všechno se bude dít, když ho sesadíme, a co se děje? Nic se neděje!“

V průběhu března duch reformy pronikl na okresní konferenci KSC a ovládl odborové hnutí. Antonín Novotný rezignoval na úřad prezidenta a 30. března byl jeho nástupcem zvolen **Ludvík Svoboda**. Nový prezident jmenoval vzápětí novou vládu v čele s **Oldřichem Černíkem** a **Josef Smrkovský** zaujal místo předsedy Národního shromáždění. Nová vláda i staronový parlament (volby do zastupitelských sborů byly odloženy) zahájily práci na přípravě federativního uspořádání státu. Počátkem dubna přijal ústřední výbor *Akční program KSČ* a koncem května na plenárním zasedání dal zelenou tržnímu modelu, čímž se vlastně zbavoval možnosti přímých zásahů do národního hospodářství. Ve stejné době již stranické vedení muselo čelit **útokům „bratrských stran“** zemí Varšavské smlouvy na demokratizační proces v Československu, a to opakovaným zdůrazňováním vlastního odhodlání zabránit změně společenského systému. Podobně se vyskytly izolované projevy nesouhlasu s reformou socialismu (červnový aktiv Lidových milicí v Praze, zastřená výzva 99 zaměstnanců Pragovky k mocenskému zásahu ze strany SSSR, vystoupení V. Biláka na

stranickém fóru). Nervozitu vyvolalo červnové štábní cvičení vojsk Varšavské smlouvy na československém území. Sovětské velení jej dokonale využilo k právě ozbrojené invazi.

„Je přitom třeba, abychom zůstali realisty. Dokonce se tvrdí — doufejme, že oprávněně — že je to jeden z charakteristických rysů naší národní povahy. Realismus nám radí, abychom velmi pečlivě uvážili všechny podmínky, které působí kolem nás. Především nás toto uvážení v dnešní situaci nesporně provede k závěru, že Československo zakotvené mezi socialistickými státy poprvé ve své historii získalo takové zabezpečení svých hranic a své státní existence, jaké ještě předtím naše dějiny nepoznaly. Je dnes nemožné, aby se opakoval Mnichov, aby se opakoval 15. březen 1939.“

(Z rozhovoru ředitele Ústavu pro mezinárodní politiku a ekonomiku Antonína Šnejdárka pro *Večerní Prahu*, 2. dubna 1968)

Obavy neostalinistů ze stranických vedení SSSR, Polska, Maďarska, Bulharska a NDR, že reformní proces v Československu se vymkne kontrole KSČ, nebyly plané. Po **květnovém plénu ÚV KSČ** strhlo nadšení i ty občany, kteří doposud posuzovali možnost celospolečenské obrody skepticky. V podnicích spontánně vznikaly rady pracujících (v aktivitě vedla *Federace lokomotivních čet*), činnost obnovil *Junák* a *Sokol*, na veřejnosti se po dlouhé době objevily uniformy legionářů a západních letců, byly založeny nové organizace (*Svaz vědeckých pracovníků* a jiné), aktivizovaly se církev a náboženské společnosti. Zárodkem pluralitní demokracie se staly *Klub angažovaných nestraníků (KAN)* a *Klub 231*, sdružující bývalé politické vězně komunistického režimu (koncem června schválilo NS zákon o soudní rehabilitaci). Cenzura byla prakticky paralyzována a přibývalo novinových článků, odhalujících zločiny KSČ na lidu Československa. Některé osoby, obtížené břemenem minulosti, tuto situaci psychicky nezvládly a uchýlily se k sebevraždě. Dne 27. června 1968 (v předvečer okresních konferencí KSČ) otiskly některé noviny „*Prohlášení 2000 slov*“, které zřetelně naznačilo, že v reformním procesu je třeba pokračovat bez ohledu na KSČ a v případě potřeby i proti jejím zájmům.

V té době **nenávistná kampaň** zejména sovětského, východoněmeckého a bulharského tisku proti československé cestě k demokracii vrcholila. V polovině července byla svolána porada představitelů SSSR, NDR, Bulharska, Polska a Maďarska do Varšavy, která formulovala stěžejní zásadu **Brežněvovy doktríny**, to jest povinnost komunistických stran bránit socialismus a mezinárodní postavení socialistického společenství. Z této povinnosti se odvozovalo právo mocensky zasahovat do vnitřních záležitostí socialistických států. ÚV KSČ zaujal odmítavé stanovisko ke *společnému dopisu pěti stran*, zúčastněných na varšavské schůzce. Na přelomu července

Srpen 1968 na pražských ulicích

a srpna se sešli členové politbyra ÚV SSSR a předsednictva ÚV KSČ v Cierne nad Tisou. Otevřený a hrubý nátlak sovětských představitelů se minul účinkem, stejně jako 3. srpna v Bratislavě, kam si sovětské vedení přivolalo na pomoc své spojence z varšavské schůzky. Na setkáních s Dubčekem v Karlových Varech a Komárně neuspěli ani Walter Ulbricht, ani János Kádár (straničtí vůdci z Německé demokratické republiky a Maďarska). Československé vedení však nevyvodilo z těchto jednání logický závěr, že se Varšavská smlouva chystá k **ozbrojenému zásahu**. Veřejnost byla uchválena projevy mezinárodní solidarity (mimo jiné i z Polska), uzavřením mezistátních smluv s Bulharskem i Maďarskem a zejména návštěvami z Jugoslávie (Josip Broz-Tito) a Rumunska (Nicolae Ceaușescu). Připravovala se uvítat v Československu generálního tajemníka OSN U Thanta, chys-

taly se svobodné volby, XIV. sjezd KSČ, ustavující sjezd sociální demokracie . . .

Dne 20. srpna začalo jednat předsednictvo ÚV KSČ. V. Bil'ak, E. Rigo, A. Kapek, J. Piller a A. Indra se pokusili využít situace ke změně politického kurzu, protože byli nepochybně informováni o **v pádu vojsk Varšavského paktu** (s výjimkou Rumunska), který vlastně začal týž den v pozdních večerních hodinách. Druhého dne (21. srpna 1968) se na československém území nacházelo kolem 750 000 cizích vojáků a na 6000 tanků. Představitelé KSČ a státu (A. Dubček, O. Černík, J. Smrkovský, F. Kriegel, B. Šimon, J. Špaček) byli odvečeni na sovětské území. Přestože na ozbrojený boj nebylo ani pomyslení, spontánní **odpor proti okupaci** sovětské vedení zaskočil. Manifestace, stávky, náhradní rozhlasové vysílání a další akce neustávaly. Objevilo se množství tiskovin, plakátů a nápisů, vyjadřujících podporu vedení státu. Zkrachoval pokus o zřízení kolaborantské „*dělnicko-rolnické vlády*“, mimo jiné proto, že předsednictvo ÚV KSČ přehlasovalo v noci z 20. na 21. srpna kolaborantskou frakci a veřejně oznámilo, že invaze proběhla bez vědomí legitimních československých představitelů a odporuje všem normám mezinárodního práva. Smutným dokladem tohoto faktu byly i desítky obětí z řad civilního obyvatelstva.

Demokratický svět invazi do Československa jednoznačně odsoudil, byl jí však nesporně zaskočen. Omezil se proto na neúčinné, třebaže upřímně míněné **projevy solidarity**. Lze tedy předpokládat, že mu v zásadě přišla vhod zpráva o zahájení **sovětsko-československých jednání** v Moskvě 23. srpna 1968. Delegation vedená prezidentem ČSSR L. Svobodou byla doplněna odvečenými představiteli československé vlády na maximální počet. Československá delegace měla poměrně přesné informace o situaci doma, kde sílily projevy odporu proti okupaci, věděla i o *mimořádném sjezdu KSČ* (označeném jako XIV. v pořadí a později anulovaném) v Praze-Vysočanech, který vznesl požadavek stažení cizích vojsk. Přesto se tato delegace podřídila diktátu Brežněvova vedení a souhlasila s časově neomezenou („dočasnou“) přítomností sovětských vojsk na československém území. S výjimkou **Františka Kriegla** také všichni podepsali takzvaný *moskevský protokol* a třebaže tak učinili pod nátlakem, žádný z nich později platnost svého podpisu nezpochybnil. Mimořádný sjezd Komunistické strany Slovenska, který se vzdor okupaci rovněž konal a původně se přihlásil k závěrům vysočanského sjezdu, se 28. srpna z iniciativy G. Husáka od těchto závěrů naopak distancoval. V jedné z nejkritičtějších chvil v dějinách národa a státu sehráli vedoucí komunisté (podle A. Dubčeka „*správcovia národního dědičstva*“) jednu ze svých nejsmutnějších rolí.

Zpočátku velmi málo působící vysílání *Vltavy* a tisk *Zpráv* se však záhy dočkaly odezvy u té části vedení KSČ, jež začala chápat, že v případě sovětské vojenské okupace nejde o proces krátkodobý a že jej československé vedení není schopno v žádném případě ovlivnit. Do konce listopadu 1968 byla **probrežněvovská frakce** vedení KSČ v podstatě zformována a zahájila svůj nástup k moci. Významnou roli zde sehrál šéfredaktor sovětské rozvědky Viliam Šalgovič. Z jeho iniciativy se začalo připravovat schéma „očisty společnosti“. Záhy se ukázalo, že sovětské vedení nechce dodržovat ani závazky, které na sebe přijaly SSSR i ČSSR moskevskými protokoly. Stále však se hovořilo o krátkodobém pobytu sovětských vojsk. Díky diferencovanému přístupu dokázalo toto vedení rozdělit ÚV KSČ a československou vládu na řadu frakcí. V rámci ústupového boje obětovalo vedení KSČ některé politiky, kteří měli důvěru veřejnosti. Nejprve musel odejít F. Kriegel a záhy jej následoval generál V. Prchlík. Zvýšil se i tlak na mocenský aparát, zejména ministerstva obrany, vnitra a spravedlnosti. I když zpočátku šlo o tlak spíše platonický, protože málokdo byl ochoten sovětské příkazy vykonávat, vznikala i v těchto složkách „zdravá jádra“, která později prováděla celospolečenskou čistku podle dispozic normalizátorů.

V této situaci se stále ještě dařilo udržovat pozice reformních představitelů státu, i když pro normalizaci poměrů se vyslovil i prezident republiky L. Svoboda, který byl po dlouhé měsíce symbolem toužených společenských změn. Síla veřejného mínění totiž potlačovala v prvních měsících po okupaci všechny snahy o změnu reformního kurzu. Koncem října 1968 se dokonce podařilo zdánlivě posílit pozice reformních komunistů. Byl přijat *zákon o československé federaci*, který poprvé v historii zakotvil rovnoprávné postavení českých zemí a Slovenska. Na počátku roku 1969 vstoupil v platnost, ale již ve zcela jiných podmínkách. Dalším úspěchem reformních sil bylo posílení úlohy odborového hnutí, které připravovalo všeodborový sjezd k podpoře vedení KSČ v obraně proti sovětskému tlaku.

Tato dílčí vítězství však nevyvážila stále se zvyšující pocit **únavy a deziluze** vycházející ze skutečnosti, že byly v podstatě zmrazeny všechny reformy v oblasti ekonomiky a politiky. Výsledkem tohoto jevu byl vzestup **emigrace**, jejíž složení podle informace Státní bezpečnosti pro předsednictvo ÚV KSČ z konce roku 1969 představovalo 70% lidí do 35 let a zároveň 38% lidí vysokoškolsky a středoškolsky vzdělaných. V **listopadu 1968** se uskutečnilo zasedání ÚV KSČ, kde se začaly prosazovat díky sovětským výhrůžkám na adresu československého vedení probrežněvovské síly. Ty se dokázaly uplatnit i v rámci *byra pro řízení stranické práce v českých zemích*, kde jednoznačně ovládly pozice. Z úřadu předsedy Federálního shromáždění musel odstoupit J. Smrkovský.

Sovětské vedení došlo na přelomu listopadu a prosince 1968 k závěru, že odliv reformních tendencí v československé společnosti pokračuje příliš

pomalů. Na prosincových zasedáních v Kyjevě došlo k **ostré konfrontaci** s československou delegací, neboť Brežněv tvrdě požadoval čistky v KSČ i v celé společnosti a zdůraznil možnost nového použití síly, pokud nedojde v ČSSR k jednoznačnému příklonu k sovětskému stanovisku. V souvislosti s tímto jevem se mobilizovaly **stalinistické skupiny** v československé společnosti. Na setkání jejich stoupců v pražské Lucerně, Čechii, hotelu Tichý a jinde se objevily požadavky na ráznou odvetu vůči reformním komunistům. Podobně se formovaly levicové složky v *Socialistické akademii*. Z řad komunistických intelektuálů, nepřejících reformnímu procesu, vyšla *Levá fronta*. Na druhé straně přetrvával odpor proti okupaci v rámci studentského hnutí a odborů, sjednocovala se stanoviska nejružnějších složek kulturní fronty a došlo k řadě protestních akcí proti sovětské okupaci. Vlna protestů a odporu Čechů a Slováků vyvrcholila v souvislosti s protestním sebeupálením **Jana Palacha** a **Jana Zajíce**, činem do té doby v evropském prostředí nepředstavitelným, který šokoval světovou veřejnost. Pozdější jednání branného a bezpečnostního výboru Federálního shromáždění na jaře 1969 ukazuje, jak nastupující kolaborační režim nebyl schopen pochopit morální obsah činu obou studentů.

Ústupový boj probíhal i v **ekonomické oblasti**, kde se již počátkem roku 1969 znovu objevily tendence centrálně řídit národní hospodářství, nepřipustit svobodu podnikání, posílit valutový monopol státu a další mocenské zásahy do hospodářství. Sovětské a východoněmecké požadavky na větší zapojení československé ekonomiky do systému zemí RVHP fakticky směřovaly k tomu, aby československá ekonomika opět doplácela na socialistickou ekonomickou integraci. Řada ekonomů a vedoucích hospodářských pracovníků na tuto okolnost upozorňovala, ale reformní vedení stále jasněji ztrácelo pozice a bylo zřejmé, že je neubrání. O jeho rozhodující porážce rozhodl „*hokejový týden*“ v březnu 1969, kdy po vítězství ČSSR nad mužstvem SSSR na mistrovství světa v ledním hokeji ve Stockholmu došlo při spontánních oslavách, jež v Praze dostaly politický podtext, k živelným projevům nespokojenosti s trvajícím okupací republiky. Vyšloupení obyvatelstva využily kolaborantské složky bezpečnosti, které zinscenovaly útok na pražskou kancelář Aeroflotu a na některé další objekty. Sovětské posádky byly mobilizovány, řadě československých představitelů se dostalo výhrůžného ujištění, že Sověti nezaváhají před novým použitím síly, pokud budou protisovětské akce pokračovat. Přesvědčovací akce prezidenta L. Svobody, prvního tajemníka ÚV KSČ A. Dubčeka a dalších politiků nevedly k ničemu. Deziluze lidí dosáhla takové hranice, že zastavit ji mohlo pouze jedno: **represe**.

Manifestace k výročí 25. února 1948 na pražském Staroměstském náměstí (snímek z počátku 70. let)

III/3 *Nástup normalizátorů a politické čistky* (duben 1969 – podzim 1969)

Na základě informací o událostech „hokejového týdne“ L. Brežněv rozhodl o likvidaci reformistů v KSČ, vládě, parlamentu, složkách Národní fronty, armádě a bezpečnosti. Sovětská volba nového vedoucího činitele strany a fakticky i státu padla nikoli na V. Biláka (který jmenování do jisté míry očekával), ale na **Gustáva Husáka**. G. Husák patřil k významným slovenským politikům. Po jeho zatčení a uvěznění v 50. letech se mu dostalo glorioly vlastence a ryzího komunisty. Když byl na základě rozhodnutí předsedy Novotného roku 1960 propuštěn z vězení, nastoupil politickou dráhu, která vyvrcholila významným podílem na reformním procesu 1968. Ambiciózní G. Husák však propadl soukolí moci. Počátkem roku 1969 pochopil, že reformě je konec, stejně jako jejím protagonistům. Zpočátku se připravoval k ústupovému boji, ale brzy kapituloval nejen před sovětským tlakem, ale především před tlakem prosovětských členů vedení KSČ.

Dubnové plénum ÚV KSČ roku 1969 rozhodlo o odvolání A. Dubčeka, který byl brzy poté vyloučen z KSČ, stejně jako desítky dalších členů ústředního výboru. V několika vlnách pak následovala **čistka** v celé československé společnosti, která v zásadě skončila na jaře 1971. Vyloučením z KSČ a fakticky i zákazem výkonu povolání bylo postiženo téměř 30 000 lidí, z armády bylo propuštěno 17% členů velitelského sboru, ze Státní bezpečnosti odešla téměř třetina proreformních důstojníků. Díky čistkám v akademii věd, jejích ústavech, na vysokých školách, v kulturních institucích a sdělovacích prostředcích došlo ke stagnaci československé vědy a kultury. Základní a střední školy opustila v důsledku represí čtvrtina všech učitelů. V následujícím období se G. Husákovi z jeho původních záměrů podařilo prosadit pouze jedině: nedošlo k politickým procesům v masovém měřítku. K zatýkání odpůrců normalizace (skupina P. Uhla, generál V. Prchlík) však došlo již roku 1969. Soudní procesy se zatčenými se odehrály o dvě léta později.

Základem **normalizačního programu** se stalo vypracování analýzy, přednesené na poradě vedoucích tajemníků KSČ na podzim 1970. Na 1500 stran textu bylo věnováno ideologickému zdůvodnění sovětské invaze a nastupující normalizace. Shrnující dokument vešel do dějin pod názvem *Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti od XIII. sjezdu KSČ*. Dokument prezentoval sovětskou akci jako „bratrskou a internacionální pomoc“ a československé události roku 1968–69 jako „kontrarevoluci“. Přesto na přelomu července a srpna 1969 přijela do ČSSR „konzolidační“ delegace, vedená tajemníkem ÚV KSSS V. Grišinem, který tlumočil Husákovi Brežněvovu nespokojenost s postupem normalizace v ČSSR. Události spojené s prvním výročím sovětské okupace prokázaly autentic-

ký postoj většiny obyvatelstva ČSSR. Šlo nejen o řadu obětí střelby SNB, ČSLA a Lidových milicí, o desítky zraněných, o obrovské materiální škody, o nasazení československé armády proti lidu, ale i o celkový obraz situace. Vedení SSSR se přesvědčilo, že Husákova metoda politické pacifikace nevede k rychlým výsledkům, a vynutilo si použití podstatně tvrdších metod. Normalizace vstoupila do třetí fáze.

Návštěva československé stranické a vládní delegace v SSSR v říjnu 1969 se opět nesla v duchu moskevského diktátu. Sověti jmenovali další osobnosti, které okamžitě musely opustit politickou scénu, a rozhodli o tom, že z KSČ musejí být vyloučeni ti komunisté, kteří se uchýlili do emigrace. Poslední středisko protisovětského odporu v KSČ, ve vedení pražské stranické organizace, bylo likvidováno dosazením Antonína Kapka a prezidentu Svobodovi byla dána příležitost osvědčit své normalizačtorské schopnosti. V celkovém kontextu událostí pak podepsání nové *smlouvy mezi SSSR a ČSSR o vzájemné pomoci a spolupráci* na počátku května 1970 v Praze znamenalo z hostitelské strany víceméně uznání vazalské závislosti. Nová smlouva (včetně tajného dodatku o výsadách sovětského vojenského kontingentu v ČSSR) byla pro Československo ve všech položkách ztrátová.

Okamžitě po Brežněvově odjezdu začala nová vlna čistek, zakládání nových organizací (například *Socialistického svazu mládeže*), formování nových vedení uměleckých svazů a podobně. Normalizační systém se však necítil ohrožen pouze „pravicí“ v československé společnosti, ale i extrémními proudy levice. I jí zasáhl tlak normalizátorů a vedl k rozpuštění Levé fronty (seskupení marxistických kulturních pracovníků) a k integraci *Leninského svazu mladých* v rámci SSM. Vedle bývalých stalinistických politiků v KSČ se objevila i jejich nástupnická generace (J. Varholík, O. Čmouř, A. Himl, J. Poledník a další).

Přibližně v tomto období byla dokončena i směrnice vytvářející nepřekonatelné **kádrové bariéry**. Několik set tisíc bývalých komunistů i protivníků z nekomunistických řad bylo přiřazeno k desítkám tisíc lidí, kteří se nalézali pod stálou kontrolou již od roku 1948 (se zákazem výkonu povolání a publikační činnosti, platovými stropy a dalšími omezeními). *Státní bezpečnost* dostala příkaz ke **sledování** většího počtu lidí, takže počátkem roku 1970 bylo na zasedání branného a bezpečnostního výboru Sněmovny lidu konstatováno, že tato organizace oproti roku 1968 zdvojnásobila své stavy. Citelně byla omezena možnost vycestování do západních států, jež byly v předchozích letech oblevy Čechům a Slovákům nakrátko zpřístupněny. Právě tento fakt z velké části ovlivnil silnou vlnu emigrace. Pokračovalo i tažení proti reformním částem ostatních politických stran. Na základě vnějšího tlaku došlo ke změně vedení jak u Československé strany socialistické, tak u strany lidové i u slovenských stran. V mnoha případech,

jak o tom svědčí materiály předsednictva ÚV KSČ z let 1969–1972, byly požádány o vyjádření odpovídající sovětské mocenské orgány. Na mnoha místech byli občané posuzováni podle toho, zda se stýkají s příslušníky sovětských posádek či nikoli. Snahou normalizačního vedení země bylo dosáhnout opět vysokého stupně byrokratizace státního aparátu, likvidovat opoziční stranickou i bezpartijní inteligenci ve vědě, kultuře a umění, stejně jako absolutizovat moc **stranické nomenklatury**.

V důsledku toho se silně snížila úroveň řízení státu ve všech složkách jeho činnosti, ekonomikou počínaje a politickým vedením konče. Dalším důsledkem byla stále větší izolace československé společnosti od světa, zejména v oblasti technických a společenských věd, stejně jako struktury výroby. U značné části společnosti převládl v důsledku čistek postoj, který můžeme charakterizovat jako naprostou lhostejnost. Tím posledním, co dovršilo tragédii spojenou s vývojem nejen KSČ, ale celého evropského komunistického hnutí, byl převládající strach členské základny z represí, který vedl ke **stagnaci** a k degeneraci veškeré stranické politiky. Jen velmi málo odpovědných politiků dokázalo dospět k poznání, že normalizace v Československu znamená konec socialistického pojetí dějinného vývoje. Roku 1989, po změnách ve východní a střední Evropě, prohlásil významný americký politolog Z. Brzezynski, že rok 1968 byl taktickým vítězstvím SSSR, ale strategickým vítězstvím protikomunistických demokratických sil.

hlava sedmá

LÉTA 1970—1993

I. PROBLÉMY KONTINUITY A DISKONTINUITY
DĚJIN

Vývoj v letech 1968—69 zafixoval ve starších generacích trauma Mnichova a mladším generacím rázně naznačil, že budou muset svá nejlepší léta obětovat neveselému tažení do země zaslíbené, která sejevila na dosah a zničehonic se vzdálila na dlouhých dvacet let, což ovšem tehdy nikdo netušil. Na uspokojivý výklad **příčin pádu** do určité mrtvolnosti let 1970—89 si bude muset naše historiografie ještě chvíli počkat, jedno je však zřejmé už dnes. Český národ — věren své vlastnosti nepřístupovat k osudovým a zvláště nepřijemným věcem zpřima — se nedokázal bezezbytku vyrovnat s dědictvím neslavných protektorátních let, a to se mu vymstilo v letech padesátých. S jejich pravdivým hodnocením se u nás nijak zvlášt' nespáchalo ani koncem 60. let, zatímco Poláci a Maďaři dokázali vystrízlivět už roku 1956. Proto Čechy a Slováky potkalo totěž o dvanáct let později. Další dvě desetiletí převládalo úsilí odtrhnout tuto republiku od historických kořenů a zbavit její obyvatele autentické **identifikace s vlastními dějinami**. Srpen 1968 v mnohém připomínal Mnichov 1938, období do dubna 1969 zase druhou republiku. Členu politbyra ÚV KSSS, pověřenému dohledem nad likvidací československých reforem, se neoficiálně přezdívalo „Kuzněcov-Neurath“. Smrt Jana Opletala a Otakara Sedláčka otrásla veřejným míněním stejně jako dobrovolná oběť Jana Palacha a Jana Zajíce. V mnohém je možné srovnat demonstrace z 28. října 1939 a 21. srpna 1969. Ale tady zřejmě veškerá analogie končí. Stavět například vedle sebe generály Aloise Eliáše a Ludvíka Svobodu, třebaže byli oba postaveni do situace podobné, není možné. Zatímco první riskoval a obětoval život, druhý neriskoval ani dobrovolnou abdikaci a nakonec musel být k ní donucen. Rozněž v obecném měřítku nedosáhla národnostní nechuť k Sovětům tak extrémních poloh, jako svého času nechuť vůči Němcům, a před problém otevřeně všeobecně viditelné kolaborace nebylo postaveno v posledním dvacetiletí zdaleka tolik lidí jako v letech 1939—45.

Třebaže se většina národa s německou okupací naoko smířila, přece jen v něm září 1939 zažehlo naději, že v průběhu 2. světové války bude sen

o německé Evropě zničen. O třicet let později tato naděje takřka neexistovala. Ve **studené válce** dominoval kremelský mráz nad chladicí pěnou Pentagonu a na „horkou válku“ nebylo ani pomyslení. Určitou naději skýtala na přelomu 60. a 70. let roztržka mezi sovětským a čínským vedením, která přerostla v ozbrojené incidenty na společných hranicích. USA sice dosáhly roku 1969 mimořádného úspěchu vstupem svých kosmických pilotů na povrch Měsíce, ale ve stejné době prohrálo vojenské velení i státní administrativa boj s veřejným míněním a zahájilo přípravy na ukončení války ve Vietnamu. Pozornost světových společenství se vůbec přenesla od vývoje v Evropě k **problémům třetího světa**. Roku 1970 dovršil nigerijský vojenský režim genocidu Ibů a likvidaci jejich odštěpeneckého státu Bifra, 1971 nastoupil genocidní režim v Ugandě, 1976 v Kambodži a Etiopii. Bojem proti těmto režimům byly naopak motivovány útoky Indie proti Východnímu Pakistánu (Bangladěš) roku 1971, Vietnamu proti Kambodži roku 1978 a Tanzánii proti Ugandě roku 1979. Roku 1973 vystřídaly v Chile levičácké násilí Allendeho režimu pravicové násilnosti Pinochetovy diktatury. Roku 1975 obdržely nezávislost portugalské kolonie Angola a Mosambik a okamžitě zabředly do občanské války. Následovala občanská válka v Libanonu a nepokoje v Jihoafrické republice.

Ve většině těchto konfliktů se angažovalo husákovské vedení ÚV KSČ a státu **materiální a propagandistickou podporou**. Odhlédneme-li od charakteristické okolnosti, že toto vedení téměř vždy podporovalo režimy v demokratickém světě zcela zprofanované, nikdo nemůže z československého režimu let 1970–89 sejmout spoluvinu na zločinech genocidních vlád a mezinárodních teroristů. Československé zbraně (zvláště trhavina *semtex*) obohacovaly výzbroj Irské republikánské armády, v Československu se školili velitelé palestinských teroristů, českoslovenští poradci pomáhali Libyi připravovat agresi vůči Čadu, a podobných příkladů by bylo možno uvést mnohem více. Husákův režim jednal v duchu důvěrných inostrukcí z Moskvy, dokonce je svou horlivostí překonával. Na druhé straně nebyl schopen si za své služby vydobýt podobnou míru jisté nezávislosti, jakež se těšily ve vnitropolitické oblasti třeba Polsko a Maďarsko. Naopak zejména na chodu ministerstva zahraničí lze doložit takřka naprostou **ztrátu suverénního a samostatného postavení ČSSR** v zahraniční politice. Vedení KSČ a státu vystupovalo vůči všem dezintegračním tendencím v rámci Varšavské smlouvy, což vyvrcholilo účastí na přípravě vojenské intervence v Polsku na přelomu let 1980–81. Něco takového omluvit nelze, třebaže se v Polsku nakonec neuskutečnila, ale je nutno upozornit na paralelu Husákovy jednání s postupem W. Gomulky. I jej vynesl k nejlivnějšímu postu ve státním obrodním procesu (Polsko, 1956), aby se později stal jeho zavilým odpůrcem v jiné zemi.

Na sklonku roku 1979 vyústila Brežněvova doktrína v nejnebezpečněj-

ší krok, který mohl vyvolat globální konflikt. Vpád sovětských vojsk do Afghánistánu znamenal zásadní porušení sfér vlivu, vytyčených po 2. světové válce. Americký prezident F.D. Roosevelt musel kdysi přistoupit k všeobecnému zavedení státních zásahů do ekonomiky, aby USA mohly válčit proti mocnostem Osy. **Ronald Reagan**, zvolený do téhož úřadu roku 1980, musel naopak odstranit bariéry omezující svobodu trhu, aby USA dokázaly SSSR „uzbrojit“. Reaganova administrativa se ani nemusela příliš ohlížet na (jako obvykle zavádějící) analýzy expertů — sovětologů. Dala celému světu najevo, že světová ropná krize v důsledku arabsko-izraelské války roku 1973 USA neoslabila, naopak, že jsou silnější, než byly předtím. Prezident sám označil SSSR za „říši zla“ a demokratické veřejné mínění konečně odmítlo nechat se nadále mást „kremelskými jestřáby“, kteří odhodili holubičí mimikry v Afghánistánu. Na rychlý rozvoj zbraňových systémů v USA (střely s plochou dráhou letu, laserem naváděné pumy, letouny nezachytitelné radarem, zbraně umístěné v kosmu) reagovala sovětská vláda mimo jiné **uzavřením smluv**, na jejichž základě byly sovětské rakety středního doletu předšunuty do palebných postavení na území ČSSR a NDR. Kromě toho existovala tajná nelegální dohoda mezi husákovským a brežněvovským vedením o skladování nukleárních náloží na československém území. Tyto sklady byly skutečně v sovětských vojenských újezdech v severních Čechách a na severní Moravě vybudovány. Podzemní sklady z doby okupace a kasematy československých pevností z roku 1938 ukrývaly chemický a biologický vojenský materiál. Drancování nalezišť uranu sovětskou vojenskou správou namísto Jáchymovska postihlo po roce 1968 zejména Českolipsko.

Roku 1982 zemřel Leonid Brežněv a na jeho místo nastoupil Jurij Andropov, muž temné minulosti, který však dobře chápal nutnost rozchodu s doktrínou svého předchůdce. Po jeho brzké smrti brežněvovci prosadili na nejvyšší post Konstantina Černěnka, avšak ani on jej dlouho nezastával. Roku 1985 byl vystřídán **Michailem Gorbačovem**. Jím zahájená „**přestavba**“ (*perestrojka*) sovětské společnosti nebyla ničím víc než přiznáním, že vnitropolitická situace SSSR je natolik kritická, že už nepomáhá osvědčená metoda odvracení pozornosti od hmotné a duchovní bídy obyvatelstva k problémům zahraniční politiky. Zároveň se v sovětském slovníku objevilo nové slovo „glasnost“ označující otevřenější zveřejňování společenských a ekonomických problémů v SSSR, ta ovšem měla dosud své meze. Ostatně ani perestrojka nebyla úspěšná. Afghánistán se proměnil v „*sovětský Vietnam*“ (a bylo jen otázkou času, kdy jej intervenční vojska vyklidí), roku 1983 zabránily USA vojenskou silou vývozu revoluce z Kuby na Grenadu a o tři léta později uštědřilo americké letectvo tvrdou výstrahu libyjskému diktátorovi M. Kaddáfímu, zatímco SSSR se omezil na verbální protesty. KGB s horlivou pomocí československého a východoněmeckého

režimu setrvačností dále udržovala po celém světě ohniska neklidu, ale nezodpovědná a arogantní politika v duchu Brežněvovy poststalinistické doktríny byla nenávratně minulostí. „Světová socialistická velmoc“, která si ještě roku 1968 mohla před tváří celého světa dovolit pošlapat základní principy mezinárodního práva, stejně jako práv lidských a občanských, náhle pocítila, že praská ve všech svých švech.

II. SPOLEČNOST ZAŽIVA POHRBENÁ

II/1 „Úspěchy“ plánovaného hospodářství

Normalizační vedení KSČ a „znormalizovaná“ členská základna byly bezesporu k mnoha nepopulárním krokům vedeny vnějším tlakem. Záhy však vycítily možnost vytvořit a stabilizovat režim, který by zabraňoval lidem talentovaným a podnikavým rozvíjet své schopnosti a zúročit svoji iniciativu v podobě publicity, postavení a majetku. Byla proto vytvořena celá řada instrumentů, které tyto hodnoty zajišťovaly naopak lidem přecelá vážně profesionálně neschopným a charakterově defektním. Stranická le-
vážně profesionálně neschopným a charakterově defektním. Stranická le-
gitimace, jeden ze zcela konkrétních instrumentů, se stala „živnostenskými listem“, či lépe „pracovní knížkou“, a otevírala cestu k snadné kariéře. S tím byla spojena povinnost vysedávat na schůzích a školeních, účastnit se manifestací, z nichž prvomájová dostala lidové označení EX-
PO (existenční pochod), a zejména bedlivě donášet na ty, kdo se těmto povinnostem vyhnuli. KSČ si osobovala právo hrubě zasahovat do pracovních podmínek i soukromí nestraníků. Projevy jejich nelояálnosti řešily stranické skupiny na pracovištích, málokterému z bezpartijních bylo dovoleno zastávat vedoucí místo, v němž se navíc ocitl pod přímým dohledem stranické nomenklatury.

Rakouský policejní absolutismus doby Metternichovy a zejména Bachovy vždy ponechával neprivilegovaným určitý prostor ke společenské realizaci v oblasti kulturní a zejména hospodářské. Podobnou průchodností se československý normalizační režim zdaleka nevyznačoval. Zrušením *zákona o podniku*, který mohl být zásadním stupněm na cestě k tržnímu hospodářství, byla národní ekonomika zcela podřízena nekompetentním zásahům v duchu okamžité politické potřeby. Na stranických sjezdech ovšem byla příčina důsledně zaměňována za následek a ekonomické nezdarů za úspěchy. Pouze tak bylo možno zdůvodnit správnost nastoupené cesty budování „reálného socialismu“ a zároveň úspěšně odvracet pozornost od hlavního viníka hospodářských potíží – stranického vedení. Na ně padá hlavní zodpovědnost, že v zájmu dalšího růstu průmyslové

i zemědělské výroby neúnosně zvyšovalo dluh, který byl vědomě předkládán ke splacení příštím, i ještě nenarozeným generacím. Jestliže růst objemu výroby dosahoval řádově desetinásobků hodnot z prvních poválečných let, pak aktivní obchodní bilance zůstávala zhruba na stejné úrovni. To bylo neklamným znamením nesmyslného samoučelu „výroby pro výrobu“, kdy podstatnou část energetické produkce (odhaduje se 80-85%) pohltil hutní průmysl a těžké strojírenství, které naopak zase vyráběly nákladná zařízení pro velkokapacitní energetické zdroje. Protože takzvaný obranný průmysl byl z politických a strategických důvodů přesunut z podstatné části na Slovensko, málokdo si uvědomoval, že právě zde spočívá hlavní příčina ekonomického drancování a ekologické devastace severních Čech.

Zatímco civilizovaný svět hledal cesty minimalizace **spotřeby energie** (zejména v důsledku stoupajícího napětí mezi Izraelem a arabskými zeměmi a otevřeného íránsko-iráckého konfliktu v 80. letech), československé vedení jednak spoléhalo na přísun poměrně levné ropy ze SSSR, jednak sázelo na budování **atomových elektráren** (Jaslovské Bohunice A-2, Dukovany, Temelín). Nepoučily je ani negativní zkušenosti s uváděním elektrárny Jaslovské Bohunice A-1 do chodu, ani havárie v ukrajinském Černobyly roku 1986. Tuto ekologickou katastrofu vedení dokonce obyvatelstvu zpočátku zatajilo a ani později nepřistoupilo k účinným opatřením v zájmu jeho ochrany. O své se přihlásila i „*přehradářská lobby*“, která již v 50. letech zaplavila krajinu svými betonovými monstry a rozhodla se sama sebe překonat výstavbou vodního díla Gabčíkovo. Ze stejných kruhů vyšla iniciativa plánující vybudování průplavu mezi Odrou, Labem a Dunajem. Na nesmyslnosti tohoto projektu nic nemění okolnost, že se jím zabývala řada osobností v minulých staletích. Klasickým příkladem stavby, diktované politickými ohledy, se stalo **pražské metro**. Už po srpnové invazi 1968 bylo jasné, že stoupenci podzemní dráhy budou poraženi. Obrovská nákladnost výstavby metra v geologicky náročných podmínkách měla být vyvážena možností využít podzemních prostor jako krytů v případném jaderném konfliktu. Z politických důvodů byl zavržen už hotový československý prototyp vozu pro pražské metro. Nahradil jej zbytečně masivní, nevzhledný a energeticky náročný výrobek mytiščínské vagonky ze SSSR.

To je jen jedna z ukázek potupné závislosti na nepřijemném, ale mocném sousedu. V oblasti **zahraničního obchodu**, hlavního zdroje valut, československý export vždy vyklízel pole tam, kde o určitou oblast nebo obor projevíli zájem výrobci ze SSSR. Kromě toho na nátlak sovětského vedení byli vyhozeni nebo emigrovali z československých zahraničně obchodních společností nejlepší odborníci, kteří byli vystřídáni lidmi, obávajícími se náhlého odvolání, a proto usilujícími o vlastní obohacení za

každou cenu. Nákupy nekvalitního zahraničního zboží se v seriózním obchodním světě nechvalně proslavil zejména *Tuzex*, ale ostatní společnosti (takzvané „výsadky“, protože měly výsadu obchodovat monopolně v určitém oboru) nebyly o mnoho lepší. Rovněž československé **zastupitelské orgány** se na přání Moskvy ochotně stávaly agenturami mezinárodního terorismu a těšily se proto takové pověsti, že se Čechoslováci při pobytu v zahraničí často museli se svými problémy obracet na diplomatická zastupitelství neutrálních úřadů nebo na nezávislé mezinárodní iniciativy. Jen díky tomu byl například vyřešen problém návratu československých občanů, zadržovaných v Angole bojovníky odporu proti místní vládě, podporované Moskvou a Havanou.

Valutové zisky z obchodu s cizinou plynuly na příkaz politbyra ÚV KSČ do Moskvy na podporu „mezinárodního dělnického hnutí“ a mezinárodního terorismu. V obchodním styku mezi zeměmi **Rady vzájemné hospodářské pomoci** se uplatňoval jako měnová jednotka „převoditelný rubl“, vůči němuž byl kurs československé koruny uměle stlačován. Kromě toho se do SSSR vyváželo zboží dobré nebo špičkové jakosti výměnou za nekvalitní výrobky, polotovary i suroviny. Přes toto dvojí znevýhodnění dosáhla ČSSR vůči Sovětskému svazu vysoce aktivní obchodní bilance, i když později se ukázala řada těchto pohledávek jako zřejmě trvale nedobytných. V obchodním styku mezi sovětskými satelity se uplatňovala intence podle zásady „urvi, co můžeš“. Výrobní monopol na určité druhy zboží nenuťil producenty dbát o jeho kvalitu, takže obchod v rámci RVHP se úspěšně přiblížil systému kanalizace s uzavřeným okruhem.

„**Nedostatková ekonomika**“ se však nijak nedotýkala prominentní vrstvy společnosti, pro kterou byl vždy dostatek luxusního západního zboží za symbolické ceny. Speciální péči nabývalo vládní zdravotnické zařízení SANOPZ. Vybrané statky a družstva tuto vrstvu zásobovaly ekologicky nezávadnými potravinami, zatímco ostatní obyvatelstvo bylo odkázáno na zeleninu z velkoprodukčních podniků kontaminovanou dusičnany, ovoce s obsahem olova, maso znehodnocené hormony, mléko obsahující polychlorované bifenylly a závadnou pitnou vodu. V **ekologicky nejpostíženějších oblastech** prudce vzrostl počet onemocnění horních cest dýchacích u dětí, rizikových těhotenství u matek a rakovinných novotvarů u všeho obyvatelstva. Průměrný věk se ocitl na jedné z nejnižších hodnot v evropských statistických tabulkách. Vrcholem cynismu bylo vyplácení finančních bonifikací („pohřebného“) obyvatelstvu rizikových zón. Podobným vrcholem nezodpovědného pokusnictví se v první polovině 70. let stal vládní projekt na **zvýšení populačního přírůstku**, aby byl do budoucna zajištěn potřebný počet nedobrovolných budovatelů reálného socialismu. Původci tohoto plánu dosáhli zamýšleného výsledku pomocí finanční motivace mladých manželství, nepřipravili však školství,

Tento snímek G. Husáka (krátce po jeho zvolení prezidentem republiky) byl uveřejněn pod názvem „Setkání, na něž se nezapomíná“

zdravotnictví a bytový fond na nečekaně rychlý a početný přírůstek obyvatelstva. Nedomyšlenost celého záměru se usilovně překrývala překotným tempem výstavby obudných betonových sídlišť na často prvotřídní zemědělské půdě po okrajích městských aglomerací. Paneláky však pronikly i do menších obcí, které rázem ztratily svou specifickou tvářnost.

II/2 *Boj o vědomí národa*

Proti předchozímu období let 1945—68 se **kulturní fronta** na pozadí politického vývoje Československa podstatněji diferencovala. Život v Československu se vrátil po krátkém vybočení let 1968—1969 s jistými modifikacemi do stavu, v němž se nalézal v padesátých letech. Utrpěla představa o možnosti reformy socialismu a normalizace donutila část reformní reprezentace k emigraci nebo odchodu do ilegality. Ti nejotřelejší, zpravidla průměrní a podprůměrní, se dali plně do služeb normalizačního režimu. Navíc bylo třeba počítat s generací, která se nemohla pro svůj nízký věk v roce 1968 politicky angažovat a nepodléhala tedy všeobecným prověrkám. Část z nich využila příležitosti k zaplnění opuštěných míst po vyhozených kulturních pracovnících, zatímco druhá část se pokoušela v rámci možností přistupovat poctivě ke své práci a nekompromitovat se ani ve službách režimu, ani na straně **disentu**. Oficiální zrušení cenzury roku 1968 přetrvalo i dobu normalizace. Nastoupila však morálně pokleslejší 1968 přeživalo i dobu normalizace. Nastoupila však morálně pokleslejší instituce — *autocenzura*. Systém schvalovacích komisí, kulturních referentů a všemocných šéfredaktorů byl natolik neprůchodný, že autoři, kteří chtěli publikovat, hrát a zpívat, malovat nebo filmovat, podstupovali řadu samočistujících procesů, jenž rozhodně nezůstal bez následků na kvalitu tvorby. Konkrétní zásahy moci směřovaly především do oblasti **masových sdělovacích prostředků**. Zákazy se týkaly všech narážek na politické dění, zmínek o osobách žijících v emigraci či disentu a také všeho, co se týká církve a náboženství. Nejnevinnější erotika se stala tabu v zemi, kde řada prominentů byla naopak dobře zásobena i nejtvrďší pornografií.

Úroveň běžné **filmové a televizní tvorby** citelně poklesla. Filmoví tvůrci, kteří před rokem 1968 dosáhli světového uznání (J. Menzl, V. Chytilová, V. Jasný a další) se museli potýkat se značnými obtížemi. Jedině odchodu do ciziny a možnosti tvůrčího růstu vděčil M. Forman za tři filmové *Oskary*. V emigraci zůstala i řada vynikajících herců, zatímco jejich prorežimní kolegové sklízeli honoráře za účinkování v ideologických televizních seriálech (*Muž na radnici, Okres na severu, Třicet případů majora Zemana, Rodáci*), které obracely na ruby obraz nejen současného života, ale i nedávné minulosti. Nedostatkem možnosti ke srovnání využil scénarista J. Dietl k zorganizování výkonné manufaktury na výrobu se-

riálů podstatně stravitelnějších (například *Nemocnice na kraji města*). V podobných manufakturách si mohli anonymně přivydělat umělci oficiálně zakázaní. Ze stejných důvodů i řada literárních děl a překladů vyšla pod jménem jiného autora, který obvykle neprovokoval bdělost inkvizitorů ze *Svazu československých spisovatelů*.

Oficiální **divadelnictví** zaznamenalo přínos pouze v pompézních opravách řady budov, aby se navenek prokázala péče státu o kulturu. Umělce postavené mimo kulturní dění donutil vztah k divadlu k novému, *bytovému divadlu*. Renomovaní herci spolu s amatéry nastudovali pro úzký okruh diváků hry klasické i moderní a provozovali je ve vlastních bytech. Ani obliba malých divadelních forem nepoklesla. Nabitá hlediště *Činoherního klubu*, divadla *Na zábradlí*, *Semaforu*, brněnského divadla *Na provázku*, liberecké *Ypsilonky* a dalších lákala diváky nejen popularitou svých herců, ale i snahou dramaturgie o aktuální výraz. Zhruba od poloviny 80. let se začalo rozvíjet divadlo provozované generací nezatíženou ani oficiální kulturou, ani vztahem k zakázaným autorům. Do kulturního povědomí vstoupila *Pražská pětka*, soustředující několik malých souborů okrajových čtvrtí Prahy působících v malých klubech. Vedle zmíněného bytového divadla udržovaly v Československu kontinuitu kulturního vývoje na psacím stroji rozmnožované časopisy, sborníky a knihy, pro které se vžil ruský název **samizdat**. Vydávaly je různé skupiny autorů počínaje bývalými politiky a historiky z roku 1968 (časopis *Dialog*) a konče lidmi ve věku nezatíženém traumatem „obrodného procesu“ (například časopis *Vokno*). Tato činnost se počtem vydaných titulů postupně mohla úspěšně rovnat s oficiální produkcí. V zahraničí se tato produkce rozvíjela jednak kolem exilových časopisů (Tigrídův časopis *Svědectví* ve Francii a Pelikánovy *Listy* v Itálii), rozhlasových stanic *Svobodná Evropa*, *Hlas Ameriky*, *Svoboda*, *BBC* nebo exilových vydavatelstvích (*Sixty-Eight Publishers* manželů Škvoreckých v Kanadě, *Index* v Kolíně nad Rýnem a další). Značnou oblibu si získala jazykově přístupná a mnohem méně cenzurovaná polská literární a publicistická produkce. Totéž je možno říci o sovětském zpravodajství v době *glasnosti*, to jest po roce 1985.

Poměrně značnou nezávislost si zachovala moderní hudba. Písňové texty provázel po celé období 1970–1989 politický podtext — od generace, spojené s léty šedesátými (M. Kubišová, Spirituál kvintet, Vodňanský + Skoumal, Paleček + Janík, V. Třešňák, J. Hutka, V. Merta, V. Mišík, J. Kainar, V. Hrabě) k těm, jejichž razantní nástup spadl do 80. let (K. Plíhal, J. Novhava, P. Dobeš, J. Čert). Pozoruhodnou stálou oblibu si udržovala tvorba dvojice Suchý + Šlitr a vzdor „železné oponě“ neklesal počet příznivců emigrovavšího K. Kryla. Domácí folkové festivaly se těšily zájmu mladých posluchačů, stejně jako konfidentů a pracovníků represivních složek. V jejich aktivitě byl však patrný posun. Jestliže proti skupině *Plastic People of*

the Universe vystupovala StB v 70. letech se systematickou tvrdostí od samého počátku, proti *Pražskému výběru* zasáhla roku 1983 až po sérii od-suzujících článků v časopise *Tvorba* a po oficiálním zákazu jeho hudebních vystoupení.

Počátkem roku 1977 vyzvalo hnutí **Charta 77** normalizační režim k demokratické otevřené diskusi na legálním základě. Podepsáním tohoto textu vzniklo občanské hnutí s neomezeným politickým spektrem, v němž se setkali vyloučení komunisté na jedné straně se zásadními odpůrci komunismu na straně druhé. Náplní jeho činnosti byl dohled nad dodržováním lidských práv v Československu, upozorňování na nezákonnosti a porušování tehdy platné komunistické ústavy a snaha o zahraniční publicitu těchto excesů. Paralelně s Chartou působil **Výbor na obnovení nespavedlivě stíhaných**. V předlistopadové době si Charta již získala takovou mezinárodní prestiž, že mnoho oficiálních zahraničních delegací se v Praze setkávalo s jejími představiteli, často ještě před jednáním s vládními činiteli. Seznam dokumentů vydaných Chartou 77 dosáhl před listopadem 1989 přes 550 položek. Páteř hnutí tvořila umělecká a vědecká inteligence. Signatáři, kteří pro politické postoje své, svých rodičů nebo příbuzných, nesměli studovat nebo vykonávat své povolání, zastupovali dělnické profese. Dělnictvo, které (s výjimkou vysoce kvalifikovaných profesí) již za německé okupace příliš neosvědčilo politický rozhled ani stavovskou nebo národní hrdost, zůstalo jako celek pasivní. Navíc většina národa o existenci Charty 77 ani o jejím poslání nic nevěděla.

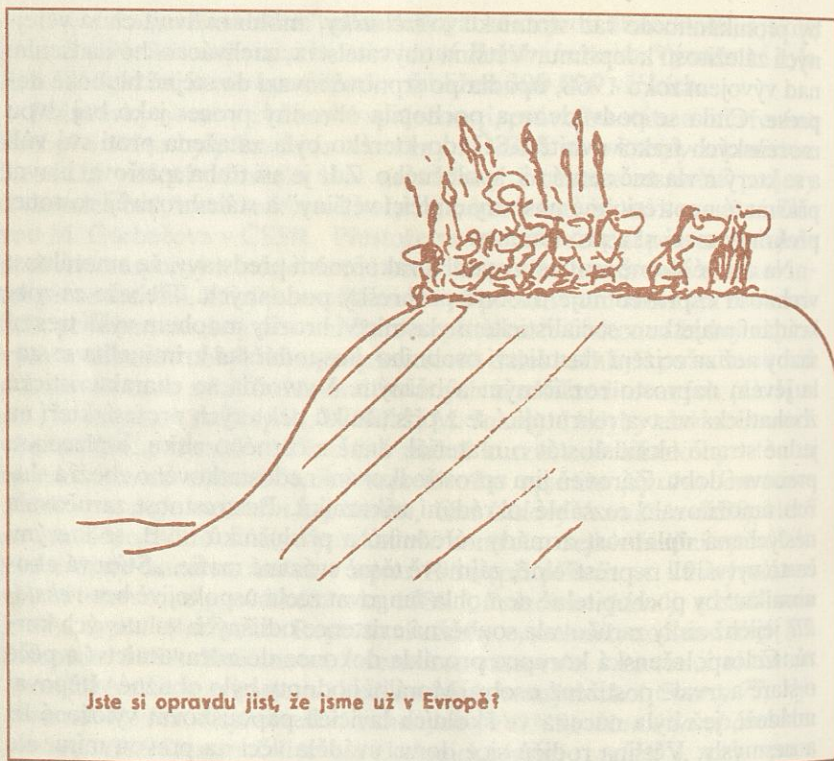
Proto se ani československý komunistický režim nemusel cítit ohrožen zdaleka do té míry jako v sousedním Polsku, kde spojenectví dělnictva a inteligence dalo vzniknout silnému a nezávislému odborovému hnutí **Solidarność**. Rovněž zastoupení technické inteligence v Chartě 77 nebylo reprezentativní, třebaže normalizační režim paralyzoval i zavádění inovací v exaktních oborech, ve výrobě, dopravě a službách. Avšak **společenskovědní obory** byly nejvíc postiženy bezduchým dělením na marxistické a nemarxistické (buržoazní), takže jejich zástupci tvořili v opozici, postavené mimo zákon, většinu. Výraznou postavou se stal sedmdesátiletý filozof **Jan Patočka**, který podlehl fyzickému a psychickému vyčerpání z mnohahodinového výslechu ve služebně StB (Státní bezpečnosti). Počet „**vězňů svědomí**“ v 70. a 80. letech byl podstatně nižší než v letech padesátých, ani soudy si již netroufaly vynášet tak drakonické tresty jako dříve. To však utrpení vězňů ani vinu soudců nijak nezmenšuje. Justice ostatně byla již obezřetelnější a činy motivované politicky (například **násilné opuštění republiky**) hodnotila výlučně jako kriminální. Na konto **Sboru nápravné výchovy (SNV)** a **Státní bezpečnosti** padá několik záhadných úmrtí ve věznicích i v řadách disidentů a podzemní církve. Neoficiál-

ní církevní organizaci režim pronásledoval se stejnou důsledností, s jakou protežoval kolaborující duchovní z hnutí *Pacem in terris*. Významná byla *katolická petice*, kterou podepsalo přibližně 300 000 věřících.

Požadavky obnovy občanské společnosti, právního státu a otevření se Evropě i světu byly šmahem označeny za *útok na principy socialismu*. Stranické vedení odmítalo brát na vědomí i některé nesmělé projevy z vlastních řad, které se kumulovaly zejména v souvislosti s první návštěvou M. Gorbačova v ČSSR. Přestože se v tomto vedení prosazovali jednotlivci s nesporným intelektem, i u nich se projevila naprostá absence inteligence sociální, která je stavěla na roveň primitivním sadistům ze složek StB, pověřených „bojem s vnitřním nepřitelem“. Nakonec žádný z „nových soudruhů“ nebyl ochoten prosazovat dalekosáhlejší požadavek než odstranění osob zvláště demoralizovaných a zdiskreditovaných (G. Husák, L. Štrougal, A. Kapek, V. Bilák, M. Jakeš). I kdyby však staronové vedení KSČ projevilo vůli k určité změně kurzu, nedokázalo by v tomto smyslu ovlivnit některé složky represivního aparátu (*správa kontrarozvědky pro boj s vnitřním nepřitelem*, část *Lidových milicí* a další), které se pravděpodobně začaly vymykat vši kontrole. Jejich řádění způsobilo vážné újmy demonstrantům v srpnu 1988 (při příležitosti 20. výročí sovětské intervence), počátkem roku 1989 („*Palachův týden*“), a na 1. máje a 21. srpna téhož roku. Represivní zásahy vyvrcholily známou akcí 17. listopadu 1989. Neúčinnost teroru kontrastovala s rostoucí aktivitou opozičních skupin a iniciativ. Vedle organizovaných akcí *Charty 77*, *Výboru na obranu nespravedlivě stíhaných (VONS)*, *Hnutí za občanskou svobodu (HOS)* se mobilizovalo ekologické hnutí („*zelení*“), zcela spontánně se zdvihla roku 1989 vlna protestů proti opakovanému věznění V. Havla a dalších disidentů. Jestliže Charta 77 měla přes tisíc signatářů, u petice *Několik vět* dosáhl jejich počet mnoha tisíc.

II/3 Život v „šedé zóně“

Období let 1970—89 se vyznačovalo naprostou absencí právního stavu. Naplňoval se okřídlený výrok sv. Augustína: „*Remota iustitia quid sunt regna nisi magna latrocinia*“ (co jsou státy, není-li v nich spravedlnost, než velká lotrovství). Moderní pojetí teritoriality práva (určité právo platí na určitém území pro všechny bez rozdílu) bylo potlačeno feudálně-stavovským pojetím personality práva. Podle něho byla větší část osob zcela svázána řadou bezduchých právních norem, zatímco menší díl zcela povznesen nad jakákoli zákonná ustanovení, a tím spíše i nad principy morální. Tento stav byl dvojnásob nebezpečný. Předně vedl k **apolitizaci** širokého spektra společnosti. Prozíraví a slušní lidé se záhy zbavili iluze, že

kajících osobností (tenistů, hokejistů a dalších) dala přednost emigraci. V tomto ohledu byla vzácně zajedno s talentovanými vynálezci, umělci i podnikatelskými individualitami, které dokázaly ještě duchovně a materiálně obohatit již dost zámožné země svobodného světa.

Posrpnová emigrace, jejíž počty se někdy odhadují na 700-800 000 osob, vedla ke ztrátě nezanedbatelné části elity českého a slovenského národa. Signalizovala, že v normalizační společnosti vládnu zoufalé poměry, a třebaže to režim všestranně zastíral, nedokázal přesvědčit lidi, že taková masa obyvatelstva opustila zemi z pouhé rozmazlenosti. Mužská populace navíc procházela školou skepse v armádě, kde zavládly otrěsné, absurdní poměry. Informace o **výstřelcích normalizačního režimu**, které nebylo možno ututlat (jako většinu ostatních), doplněná šeptandou, zpeřstřovaly úmornou šed' každodenních front v obchodech a na úřadech. Všude byl občan vydán všanc aroganci těch, kteří byli živi z jeho daní i z jeho okrádání. Různé instituce byly zaplaveny malichernými udáními.

Karikatura Vladimíra Jiráňka
z roku 1969

Hustá síť pracovišť *kádrové a personální práce* vytvářela obraz jednotlivce, v němž často nebylo vůbec podstatné, co skutečně dělal nebo říkal, ale to, co se říkalo o něm. Kádrováky bylo možno v leccčems obelhat, proti dohledu závistivých spolupracovníků a sousedů obrana neexistovala.

Normalizační režim dlouho na své *opory*, které byly tím spolehlivější, čím více se samy zkompromitovaly, spoléhal. S diferencovanou (zejména mzdovou a daňovou) politikou se ztotožňovaly určité společenské kategorie (například státní zaměstnanci, členové KSČ, cikánské obyvatelstvo) nebo určité regiony (hornické revíry, industrializované oblasti Slovenska orientované na zbrojní výrobu). Zatímco v kapitalismu tradičně platilo, že mnoho pracovitých a schopných lidí pracuje pro sebe a pro svrchované schopného a pracovitěho kapitalistu, v *reálném socialismu* mnoho neschopných parazitů přihlíželo, zda se několik schopných a pracovitých v jejich zájmu náležitě činí. Ale i tyto tvořiví jedinci pociťovali znechucení nad často marnou a nesmyslnou prací. Ztráta niternosti vedla k hledání

různé náhradní životní náplně. Lidé nezřídka hledali **náhradní smysl** své existence v „chalupářské horečce“. Tam zapomínali na politickou realitu, nemilované zaměstnání, všední problémy. Byli svými vlastními pány (mimo oficiálně diktovaný čas a prostor) a ještě si mohli vypěstovat trochu nezávadných, a tedy nedostatkových, potravin. Ti, kdo žádnou chatu nevlastnili, se zavírali do městských bytů, kde přijímali návštěvy dobrých přátel a věnovali se svým koníčkům a ještě častěji televizní (bačkorové) kultuře. Vánoce opustil duch radostné zvěsti o narození Vykupitele a ovládl je kult obžerství. Úspory obyvatelstva se staly vynuceným jevem, protože nabídka cestování, kulturních podniků i průmyslových výrobků zdaleka neodpovídala poptávce.

Odpolitizování veřejného života a uzavření se do soukromí měly přece jen i svou **odvrácenou stránku**. Mnoho lidí nepřestalo i v normalizační atmosféře vychovávat své děti a utvrzovat své přátele v neměnné hierarchii lidských a občanských hodnot. Zkrášlovali své soukromí, pídili se po vstupenkách na koncerty a jiné kulturní podniky, stáli v obvyklých čtvrtěních frontách na nové knihy a radovali se z každého titulu, který se podařilo prosadit přes hradbu zloby a ignorance. Mnozí organizovali přátelská sportovní utkání nebo seznamovali mládež s přírodou a historickými památkami, třebaže obojí se často nacházelo v zoufalém stavu. Rozsáhlou aktivitou se vyznačovaly kluby přátel vojenské historie, zejména válečné techniky a historického šermu. Trempink, pronásledovaný především v padesátých letech, se stal opět formou protestu proti státnímu zájmu (*establishmentu*), stejně jako návštěvy míst spjatých s „nemarxistickou“ minulostí (poutní střediska, hrob TGM v Lánech, bojiště z dob habsburské monarchie). Dařilo se organizovat symposia, přednáškové cykly i publikační podniky, které se vyznačovaly značnou mírou nezávislosti. Stranickému a vládnímu vedení se vymstila likvidace *Ústavu pro výzkum veřejného mínění* na sklonku roku 1969. I pověstná Státní bezpečnost s všudypřítomnou armádou kádrováků a donašečů evidentně podcenily koeficient růstu **všeobecné nespokojenosti**. Slabost režimu a zejména systému Varšavské smlouvy se projevila jejich neschopností zabránit masovému útěku východoněmeckých občanů do Spolkových republik Německa a Rakouska přes československé území. To vše konečně vyvrhlo v listopadových dnech roku 1989. Komunistický režim, který sám sebe rozkládal, dospěl podobně jako brzy předtím v Polsku či v Maďarsku, k neslavnému konci. Listopad 1989 uzavřel jednu kapitolu národních dějin.

II/4 *Od 17. listopadu ke vzniku České republiky*

Rožnětkou výbuchu nahromaděné nespokojenosti se stalo brutální roze-
 hnání demonstrace, kterou na pátek 17. listopadu 1989, den 50. výročí po-
 pravy devíti českých představitelů studentského hnutí a uzavření vysokých
 škol nacisty, svolaly nezávislé studentské iniciativy a zaštil Městský výbor
 SSM. Pobouření veřejnosti, vyvolané paralelou mezi postupem nacistic-
 kých a komunistických represivních sil, vystupňovala ještě falešná, zřejm-
 ě tajnými službami vyrobená zpráva o zabití jednoho studenta policií. (Poza-
 dí akce 17. listopadu není stále ještě objasněno, co si od ní někteří aktéři sli-
 bovali a jak k něčemu takovému mohlo vůbec dojít, se můžeme jen domý-
 šlet.) Obyvatelstvo začalo téměř okamžitě písemnými protesty hromadně
 odsuzovat tento zákrok, žádalo jeho vyšetření, někdy i revizi některých
 prvků dosavadní politiky. Od násilí se opatrně, ale předvídavě distancova-
 ly i části oficiálních struktur, totiž Čs. strana socialistická a Socialistický
 svaz mládeže a — což je zejména důležité — již v pondělí 20. listopadu i je-
 jich deníky (Svobodné slovo a Mladá fronta). Veřejným vypovězením boje
 komunistickému režimu se stala stávka studentů vysokých a částečně
 i středních škol a divadel. Stávky tak zahájily tzv. něžnou či sametovou re-
 voluci, jak poeticky pojmenovali západní novináři pád komunismu v Čes-
 koslovensku, charakteristickou tím, že místo na násilné prostředky spolé-
 hala na informační a propagační působení.

Jako představitel opozičního hnutí se v neděli 19. listopadu vytvořilo
Občanské fórum (OF), reprezentující široké názorové spektrum obyvatel.
 Na Slovensku se pak obdobným způsobem konstituovala **Veřejnosť proti
 násilíu (VPN)**. I když se do politického života vrátil opět Alexander Dub-
 ček a další příslušníci generace z roku 1968, roli všemi uznávané autority
 převzal Václav Havel. Mohutnými manifestacemi, pořádanými odpůrci
 režimu, tzv. **disidenty** (z lat. *dissidere* = být vzdálen, nesouhlasit, neshodo-
 vat se, franc. *dissident* = rozkolník, jinověrec) ve dnech 21.–26. listopadu
 zprvu na Václavském náměstí a později i na Letenské pláni, dávali Pražané
 najevo, že změnu, konec vlády jedné strany, si přeje drtivá většina národa.
 Příchod dělníků z ČKD s transparenty a prapory na Václavské náměstí
 znamenal, že KSC ztratila oporu i u té skupiny obyvatelstva, jejímž jménem
 vládla. Někteří představitelé komunistického vedení se sice pokusili po-
 hnout k ozbrojenému převzetí moci Lidové milice a armádu, ale svůj záměr
 neprosadili. Na mimořádném zasedání Ústředního výboru KSC 24. listo-
 padu podalo demisi Jakešovo vedení a odstartovalo tím ústup komunistů
 od moci. Prahu ještě v nočních hodinách zaplavily rozradostněné davy ob-
 čanů, připíjejících si na oslavu pádu nenáviděného režimu. Zvrat nepřivo-
 dil ani pokus premiéra Adamce zformovat vládu s rozhodující převahou
 příslušníků KSC.

Pod stupňujícím se tlakem opozice odstoupil 10. prosince (symbolicky v Den lidských práv) z prezidentského úřadu Gustáv Husák, který však ještě krátce před abdikací jmenoval tzv. vládu národního porozumění, vedoucí vysokým úředníkem a bývalým komunistickým ministrem pro legislativu Mariánem Čalfou. V nové vládě získali převahu nekomunisté, zvláště zástupci Občanského fóra a Verejnosti proti násiliu, kteří tak přejímali odpovědnost za řízení státu. Zrušením ústavního článku o vedoucí úloze komunistické strany ztratila KSC dosavadní politický monopol a její vedení muselo souhlasit i s odvoláním řady svých poslanců ze zákonodárných sborů. Na jejich místa byli kooptováni představitelé nových politických sil. Takto transformované Federální shromáždění, jehož předsedou se stal později Alexander Dubček, zvolilo 29. prosince 1989 prezidentem Václava Havla.

Nová vláda začala s přípravou ekonomické reformy, o jejíž pojetí se rozpoutal prudký politický zápas mezi sociálně demokraticky orientovaným místopředsedou vlády Valtrem Komárkem a federálním ministrem financí Václavem Klausem, stoupencem neoliberální tzv. chicagské ekonomické školy Milтона Friedmana. Klaus na svou stranu strhl skupinu ekonomických ministrů, mezi nimiž získával stále větší respekt Vladimír Dlouhý. Hlavním úkolem vlády však byla postupná změna právního řádu a příprava demokratických voleb. Konaly se již 8. a 9. června 1990 a spíše než volebním aktem byly referendem, v němž občané řekli jasně ne komunistické straně. S převahou zvítězilo Občanské fórum (nadpoloviční většina hlasů v českých zemích), na Slovensku pak překvapivě Verejnosť proti násiliu, která za sebou nechala i Křesťansko demokratické hnutí, vedené disidentem Jánem Čarnogurským. Nové Federální shromáždění zvolilo 5. července prezidentem České a Slovenské Federativní Republiky (jak zněl od jara 1990 nový oficiální název Československa) opět Václava Havla.

Obyvatelům státu však nebylo souzeno pokojně pokračovat v politické a ekonomické transformaci společnosti. Obě vítězná hnutí složitou situaci nezvládla a ani zvládnout nemohla, poněvadž v nich rychle začalo docházet k vnitřnímu štěpení. Občanské fórum se na počátku roku 1991 rozpadlo. Liberálně smýšlející skupina, kladoucí důraz na nadstranické řešení problémů, se soustředila v Občanském hnutí (OH), vedeném Jiřím Dienstbierem. Klausovi stoupenci pravicové politiky a radikální ekonomické reformy založili početně nepoměrně silnější Občanskou demokratickou stranu (ODS), jež měla nejvíce křesel i ve federálním parlamentu. Již dříve se z Občanského fóra vyčlenila Občanská demokratická aliance (ODA), malá, ale vlivná konzervativně-liberální strana, reprezentovaná Danielem Kroupou a Pavlem Bratinkou, k níž se přiklonili též Vladimír Dlouhý a Jan Kalvoda. Také ve Verejnosti proti násiliu převládly dezintegrační tendence, ústící v odchod většiny členstva do nově založeného Hnutí za demokratic-

ké Slovensko, v jehož čele stanul Vladimír Mečiar. Pravicově smýšlející členové VPN se později ustavili v nepočetnou Občanskou demokratickou unii. K další politické diferenciaci společnosti pak docházelo v nejrůznějších kampaních a zápasech, z nichž uved' me alespoň Havlův neúspěšný pokus o rozšíření prezidentských pravomocí i boj o lustrační zákon, jehož cílem bylo odstranit z vedoucích funkcí státního sektoru členy bývalé komunistické nomenklatury a příslušníky i spolupracovníky zrušené Státní bezpečnosti. Nadějí na posílení pozic se nevzdávaly ani staronové (Československá sociální demokracie), nové (Křesťansko demokratická strana) či překotným vývojem procházející tradiční (KDU – Československá strana lidová) strany, jejichž zástupci se octli v parlamentu.

Hlavní politický zápas po volbách roku 1990 se soustředoval kolem dvou problémů: pojetí **ekonomické reformy** a uspořádání **vztahů mezi Čechy a Slováky**. Již od podzimu 1990 bylo zjevné, že se prosadí Klausova koncepce hospodářské transformace. K jejímu přijetí přispělo i celkové nahlázení většiny české společnosti, spojující se zásadní změnou hospodářství nadějí na lepší budoucnost. Projekt ekonomické reformy, jak jej vypracoval Václav Klaus a jeho tým, spočíval na zdůraznění jedinečného významu soukromého vlastnictví, podnikatelské aktivity, konkurenčního prostředí a maximální možné redukci státních výdajů. V rámci uplatňování této koncepce byla postupně zrušena omezení v oblasti zahraničního obchodu, tři-

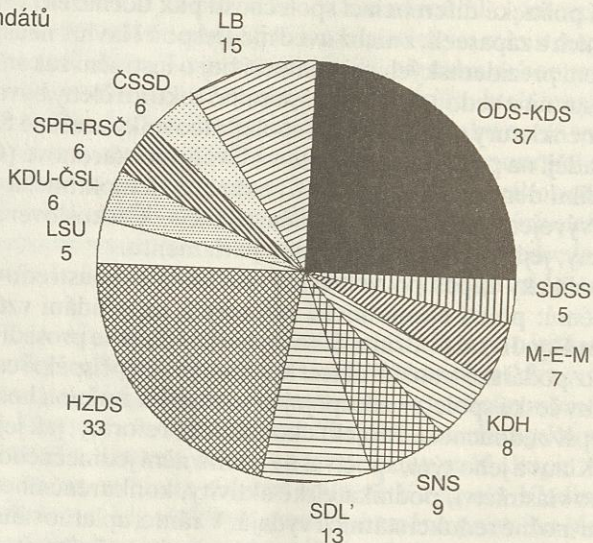
Voleb se zúčastnilo 6 485 739 občanů České a 3 088 426 občanů Slovenské republiky. Pro vstup do zastupitelských orgánů platila pětiprocentní klausule. Hlasy odevzdané pro strany (či hnutí), které této hranice nedosáhly, propadly v prospěch vítězů. Šlo zhruba o 20 % všech hlasů. Pravidla pro přidělování mandátů a hlasování v obou komorách Federálního shromáždění se řídila tzv. zákazem majorizace, čímž mělo být zajištěno, aby jeden národ díky své početní převaze nemohl prosadit rozhodnutí v neprospěch druhého národa. Obě národní reprezentace se musely vždy domluvit, na druhé straně se tak dal parlament velmi snadno zablokovat.

ODS – KDS: Občanská demokratická strana – Křesťanskodemokratická strana, LB: Levý blok, ČSSD: Čs. sociální demokracie, LSU Liberálně sociální unie, KDU – ČSL: Křesťanská a demokratická unie – Čs. strana lidová, SPR – RSC: Sdružení pro republiku – Republikánská strana Československa, ODA: Občanská demokratická aliance, HSD – SMS: Hnutí za samosprávnou demokracii – Společnost pro Moravu a Slezsko

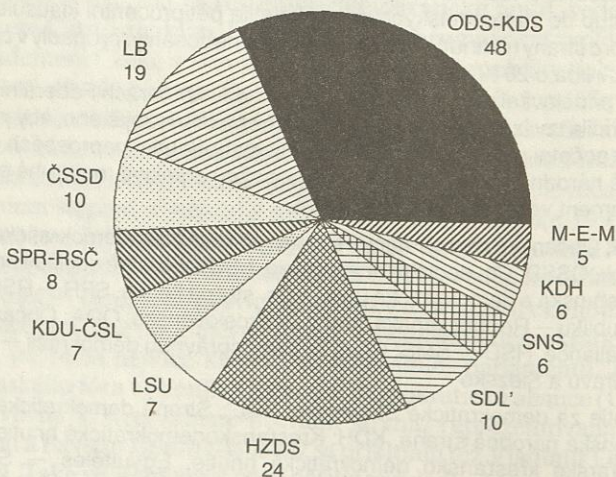
HZDS: Hnutie za demokratické Slovensko, SDL': Strana demokratickej ľavice, SNS: Slovenská národná strana, KDH: Kresťanskodemokratické hnutie, M – E – M: Maďarské křesťansko demokratické hnutie, Együttélés – Spoluzitie – Wspólnota, Maďarská ľudová strana, SDSS: Sociálno – demokratická strana na Slovensku

Sněmovna národů Federálního shromáždění

počet mandátů

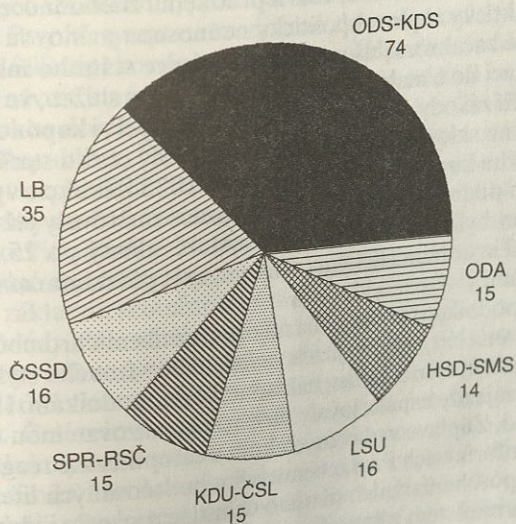

Sněmovna lidu Federálního shromáždění

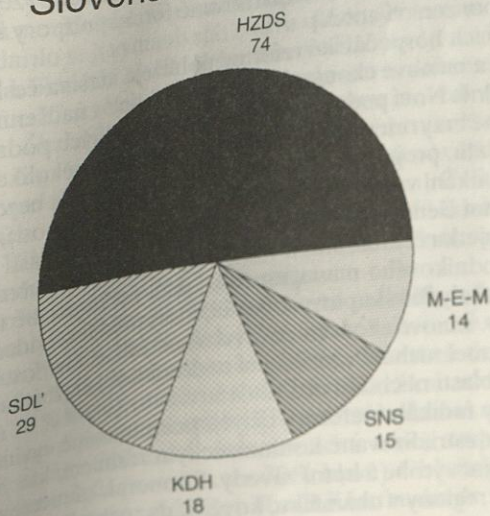

Volební výsledky v roce 1992

Česká národní rada

Slovenská národní rada

krát devalvována koruna a uvolněny ceny. Masívní cenový liberalizační náraz, uplatněný od 1.1.1991, vedl k prudkému znehodnocení úspor obyvatelstva a fakticky suploval politicky neúnosnou měnovou reformu. Téměř souběžně začal rozsáhlý proces **privatizace státního majetku**. V tzv. malé privatizaci šlo o malé provozovny obchodu a služeb, ve velké privatizaci pak o větší závody. K urychlení procesu přispěla i **kupónová privatizace**, zahájená na sklonku roku 1991, v níž každý občan starší 18 let mohl prostřednictvím kupónové knížky získat za 1035 Kčs akcie vybraných privatizovaných podniků. K podpoře privatizace směřovaly též **restituce**, jejichž smyslem bylo vrátit nemovitý majetek, odňatý po 25. únoru 1948 z různých příčin komunistickým režimem, zpět původním majitelům nebo jejich dědicům.

Svoboda podnikání se projevila nejdříve vznikem ohromného množství cestovních kanceláří, využívajících zavedení bezvízového styku s většinou evropských států, a rozmachem nakladatelského podnikání. I krátké, třeba jednodenní zájezdy uspokojovaly dlouho nerealizovatelnou touhu cestovat na Západ. Záplava vydávaných knih a časopisů zase reagovala na poptávku po informacích i zapomenutých a potlačovaných literárních druzích. Volné působení tržních sil v této oblasti se projevilo jednak neobvykle prudkým nárůstem zábavné a méně hodnotné produkce i úpadky některých náročných podniků. V praxi se tak vyjevily meze vývoje orientovaného jen na kvantitativní hlediska. Ukázalo se, že zlepšení situace může přinést pouze zdokonalení tržního mechanismu samého (zejména v oblasti distribuce) a především dříve zavrhané formy podpory kulturní tvorby (nadace, sponzorství apod.)

V počátcích hospodářské reformy pohlížela většina československého obyvatelstva na nové ekonomické možnosti sice s nadšením, ale zároveň dost bezradně. Noví podnikatelé se však v nezvyklých podmínkách dokázali poměrně brzy orientovat, a jak se zdá, alespoň z několika zatím odhalených skandálů, projevili i dostatečnou míru dravosti a bezohlednosti. Do oblasti podnikání vstupovali sice mnozí lidé bez zkušeností, leč zdaleka ne všichni. Četní členové KSČ, kteří se dokázali zmocnit části bývalého stranického majetku či kteří uměli využít svých kontaktů s představiteli státní správy a podnikového managementu, měli pochopitelně ulehčený start. Podnikat začaly též skupiny obyvatel, kteří před listopadem 1989 získali peníze v tzv. stínové ekonomice („veksláci“, těžící z nedostupnosti západních měn, „meloucháři“, zajišťující nedostatkové služby, nejrůznější podniky z oblasti obchodu atd.).

Důsledky radikální reformy tíživěji pocítilo méně vyvinuté Slovensko, narychlo industrializované komunistickým režimem, který na jeho území umístil zbrojní výrobu a hutní závody. Ekonomická recese postihla na Slovensku celé regiony v okamžiku, když vláda rozhodla o podstatné redukci

zbrojního průmyslu, případně o jeho transformaci. Zklamání z hospodářského vývoje jen umocnilo vypjaté národní pocity velké části slovenského obyvatelstva. Prvním symptomem zjištěné slovenské otázky se stal již počátkem roku 1990 zápas o název státu. Slovenští poslanci odmítli prezidentův návrh na návrat k názvu Československá republika a teprve po dlouhých jednáních se dospělo ke kompromisní podobě — **Česká a Slovenská Federativní Republika**. Hlasy ze Slovenska, volající po co největší soběstačnosti obou republik a vinící federální orgány z negování slovenských zájmů, nezůstaly na české straně bez odezvy. Obě republikové vlády, česká v čele s Petrem Pithartem a slovenská s Vladimírem Mečiarom, prosazovaly názor, že silně republiky, které budou mít efektivní nástroje k rozhodování, vytvoří základnu skutečné federace. V dlouhé sérii jednání přebíraly republikové vlády stále větší odpovědnost, což byl i důsledek přijetí tzv. **kompetenčního zákona**, omezujícího pravomoci federace. Rostoucí nezávislost na federaci však znamenala, že se republikové vlády vzdalovaly i sobě navzájem. Československá republika se začala neodvratně rozdělovat.

Profederální síly na Slovensku se pokusily tomuto procesu zamezit odvoláním Vladimíra Mečiara z funkce předsedy slovenské vlády. I když se tento tah podařil, vyvolal zcela opačné účinky. Mečiar dosáhl na Slovensku nebývalé popularity a bylo zjevné, že v parlamentních volbách, přes veškeré kampaně vedené proti jeho osobě, zvítězí. Nevypočitatelný politik se stal přímo symbolem slovenského nesouhlasu s Klausovou koncepcí ekonomické reformy i odporu vůči tzv. pragocentrismu.

Ve volebním mezidobí slavila značné úspěchy československá zahraniční politika. Podařilo se jí vymanit stát z vlivu všech závislostí na Sovětském svazu. Přispěla k likvidaci Varšavské smlouvy i Rady vzájemné hospodářské pomoci. Dne 27. května 1990 opustil československé území poslední sovětský voják. Československý stát se stal členem mnoha významných mezinárodních organizací, např. Mezinárodního měnového fondu a Rady Evropy, spoluvytvoril i tzv. visegrádkou trojku, pojmenovanou podle setkání nejvyšších představitelů Maďarska, Polska a Československa v maďarském Visegrádu. Po celý tento časový úsek řídil ministerstvo zahraničí **Jiří Dienstbier**, předseda Občanského hnutí. Přesto toto politické seskupení v parlamentních volbách neuspělo.

Volby se konaly 5.—6. června 1992 a de facto rozhodly o dalším osudu Československa. Na Slovensku v nich jasně zvítězily levicově orientované strany. Nejlepšího výsledku dosáhlo Mečiarovo Hnutí za demokratické Slovensko (cca 30 % hlasů), poměrně slušně si vedla i Strana demokratické levice. Naproti tomu pravicové strany (Křesťansko demokratická unie, Demokratická strana, Občanská demokratická unie) utrpěly debakl. V českých zemích zvítězila (rovněž s cca 30 % hlasů) Občanská demokratická strana, která na svou kandidátku přibrala Křesťansko demokratickou

stranu. Tyto dva politické subjekty pak spolu s Křesťansko demokratickou unií — Čs. stranou lidovou s Občanskou demokratickou aliancí vytvořily vládní seskupení v České republice. Česká levice nedopadla sice špatně, ale zůstala rozdělena na komunistickou (Levý blok s dominující Komunistickou stranou Čech a Moravy) a nekomunistickou (Čs. strana sociálně demokratická, Liberálně sociální unie, spojující v sobě alianci Čs. strany socialistické, Strany zelených a Zemědělské strany). Do českého parlamentu se ještě dostalo Hnutí za samosprávnou demokracii — Společnost pro Moravu a Slezsko a Republikánská strana. Protichůdné výsledky voleb prokázaly odlišnou orientaci převážné části obou národů. V tomto smyslu byly záhy interpretovány jako hlasování o budoucnosti společného státu, ač to předtím nikdo výslovně neprohlásil.

Vzápětí se ukázalo, že čeští a slovenští vítězové voleb nesestaví stabilní a funkční federální vládu ani akceschopný federální parlament. Přesvědčivý důkaz podala brzy volba prezidenta republiky, při níž většina slovenských poslanců odmítla Václava Havla, který krátce nato abdikoval. Představitelé Občanské demokratické strany a Hnutí za demokratické Slovensko se pak v několika kolech jednání dohodli na demontáži československé federace. Dne 25. listopadu 1992 rozhodlo Federální shromáždění po předcházejícím vleklém státoprávním jednání překvapivě hladce o zániku Československa k 31. prosinci 1992. O tři týdny později, 16.12. schválil český parlament ústavu samostatného českého státu. Do jeho čela byl zvolen jako první český prezident opět Václav Havel. Od 1.1.1993 se na mapě Evropy objevily dva nové samostatné státy: Slovenská republika a Česká republika, zahrnující teritoria bývalých zemí Koruny české a pokračující v tradicích více než tisíciletého českého státu.

„Poznal jsem, že lidská hloupost a zloba jsou nezkrotné a nezměrné jako sedmero moří. Poznal jsem však, že ochranná hráz, kterou zbudovala menšina těch dobrých a moudrých, je den ode dne vyšší a pevnější“.

(Lion Feuchtwanger)

„Ale jedno můžeme přijmout s jistotou a to je nepochybná budoucnost lidského ducha: že at' jakkoliv násilně, jménem čehokoliv bude zglajchšaltován, usměrňován a činěn služebným, vyvstane v něm vždy znovu vítězný požadavek svobody ducha. Duch může být znásilněn, ale ne natrvalo; pokud myslí, pokud soudí a tvoří, bude nutně překračovat dané ohrady, at' mu jsou ukládány jakoukoliv despotií. Každá násilná moc je jenom překážka, která dříve nebo později bude smetena; každá reakce, každý sestup k demagogii a fanatismu není než epizoda, po níž — se zbytečnými ztrátami, za cenu krve a drahého času — se vrátí svoboda lidských duší.“

(Tomáš Garrigue Masaryk)